

कीवयस्थार्द्धिगुरोर्हिषैः ॥ वस्तमूत्रमुरायुक्तैः साधितं तस्य योजयेत् ॥ तैलमभ्यंजने शेषं वातव्याधिवदाचरेत् ॥ तालुमांसे कफः कुङ्कः कुरुते तालुकंटकं ॥ तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ तालुपातः स्तनद्वेषः कच्छात्पानं शरुद्रवं ॥ तृडास्पकं द्वक्षिरुजा धीवा-
दुर्धरता वमिः ॥ तत्रोत्क्षिप्य पवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ तालु-
तद्वत्कणाशुंठीगोशरुद्रससैधवैः ॥ शृंगबेरनिशाशृंगं कल्कितं वटपल्ल-
वैः ॥ बध्वा गोशरुता लिप्तं कुकूटे स्वेदयेत्ततः ॥ रसेन लिपेत्ताल्वा-
स्यं नेत्रे च परिषेचयेत् ॥ हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतं ॥
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकंटकात् ॥ मस्तुर्लुगक्षयाद्यस्य
वायुस्तालवस्थि नामयेत् ॥ तस्य तृद्दैन्ययुक्तस्य सर्पिर्मधुरकैः शृतं ॥
पानाभ्यंजनयोर्योज्यमुद्देगश्च हिमांबुना ॥ मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे
रक्तकफोद्भवः ॥ ताम्रो व्रणोऽतः कंडूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥ केचि-
त्तं मातृकादोषं वदंत्यन्येऽहिपूतनं ॥ पृष्ठारुर्गुदकुट्टं च केचिच्च तम-
नामकं ॥ तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः सिद्धं शीतं
च शीतांबुयुक्तमुत्तरपानकं ॥ सक्षौद्रताक्षर्यशैलेन व्रणं तेन च लेपये-
त् ॥ त्रिफलावदरीप्लक्षत्वक्काथपरिषेचितं ॥ कासीसरोचनातुथम-
नोह्वालरसांजनैः ॥ लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वाऽवचूर्णयेत् ॥ मुश्ल-
क्ष्णैरथवा यष्टीशंखसौवीरकांजनैः ॥ सारिवाशंखनामिभ्यामसनस्य
त्वचाऽथवा ॥ रागकंडूत्कटे कुर्याद्रक्तस्त्रावं जलौकसा ॥ सर्वं च पि-
त्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके ॥ अनामस्थौल्यपित्तास्रकंडूगंडगला-
मये ॥ उदुंबरोन्मितं श्रेष्ठं ताक्षर्यमंतरपानकं ॥ गृह्णाति मूत्रिकागारे न
स्तनं चेत्स्पृशेत्ततः ॥ पथ्याधात्रीफलकणैर्जिह्वां सघृतमाक्षिकैः ॥
पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिश्रुतं ॥ रुदते त्रस्यते चावलेहं द-
घात्सुरबावहं ॥ प्रदीप्तांगाररजसा प्रशांतेनावचूर्णयेत् ॥ पंचमेऽङ्गि पत-

आलं लेपयेद्वा गुढांभसा ॥ सद्रिण भूमौ वृष्टेन नालपानेऽपि चोन्न-
 तां ॥ नाभिं छागेन शस्त्रा दग्धेनांतर्विचूर्णयेत् ॥ अश्वगंधाजनाजा-
 विविडघटीमधुकादिभिः ॥ रोपयेच्चूर्णितैर्नाभिं स्नेहयुक्तैरनुञ्चतां ॥ यष्टी-
 रोधनिशाश्यामाकल्कपक्केन सेचयेत् ॥ नाभिं पाके तु तैलेन तच्चूर्णैश्चा-
 वचूर्णयेत् ॥ वातेनाध्मापितां नाभिं सरुजां तुंडिसंज्ञितां ॥ मारुतघ्नैः प्र-
 शमयेत्स्नेहस्वेदोपनाहनैः ॥ असम्यक्कल्पनाज्जाभेः स्याद्विनाभो विजृं-
 भिका ॥ वातपित्तहरं कर्म तत्रांतर्वहिराचरेत् ॥ गर्भाभसामवमनाच्छे-
 ध्मणः कंठगस्य वा ॥ संपर्कात् हृदये दुष्टो मार्गानावृणुते रसः ॥
 बद्धमृष्टिस्ततो मुखेद्रेगैर्बालोऽभिभूयते ॥ हृद्रोगाक्षेपकश्वासकास-
 च्छर्दिज्वरादिभिः ॥ उल्बकं सहजं व्याधिमंबपूर्णं च तं वदेत् ॥
 स्रोतोविशोधनं प्रातस्तस्मिन्नंतरपानकं ॥ विदध्याच्छागलं मूत्रं पा-
 नाभ्यंगौ च वर्जयेत् ॥ बिल्वादिमूलवृहतीपंचकोलं पलांशकं ॥
 धन्वमांसपलान्यष्टौ शशमूर्द्धपलाष्टकं ॥ साधयेत्पोडशगुणे सलि-
 लेऽष्टांशशोषितं ॥ तेन काथेन कर्षाशैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ छा-
 गलीमूत्रमदिरादधिसीरसमांशकं ॥ विडंगसैधवाजाजीचविकदेवदा-
 रुभिः ॥ सहित्वाहिगुलशुनैः सव्योषैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ तत्पानाद्धंति
 सहजगुल्महिध्माऽनिलामयान् ॥ पांडुरोगं च वातोत्थं स्वस्थवृत्ते च
 पुष्टिदं ॥ परिदग्धच्छविं बालं लिह्याद्दूर्वातिलोत्पलैः ॥ शमीपत्रशि-
 रीषत्वक्सारिवामधुकाभयैः ॥ मूर्वाधात्रीनिशाचूर्णं मूत्रेण मधुमत्पि-
 बेत् ॥ पांडुरोगी शृतं सर्पिर्वराभुंगरसेन वा ॥ पाठावेच्छाद्विरजनीमु-
 स्ताभार्क्षीपुनर्नवैः ॥ सबिल्वच्यूषणैः सर्पिर्दृश्चिकालीयुनैः शृतं ॥ लि-
 ह्यनो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ॥ व्याधेर्यद्यस्य नैषज्यं
 स्तनस्तेन प्रलेपितः ॥ स्थितो मुहूर्तं धौतोऽनु पीतस्तं तं जयेद्ग-
 दं ॥ ग्रहैरपि हि जायंते प्रच्छन्नैर्व्याधयः शिशोः ॥ कर्म शस्तम-

तस्तेषु दैवयुक्त्याश्रयं सदा ॥ इति बालामयप्रतिषेधो नाम द्वि-
तीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो बालग्रहविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ पुरा गुहस्य रक्षार्थं
निर्मिताः शूलपाणिना ॥ मनुष्यविग्रहाः पंच सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥
स्कंदो विशाखो मेषाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ॥ शकुनिः पूतना शी-
तपूतना दृष्टिपूतना ॥ मुखमंहितिका तद्ग्रेवती शुष्करेवती ॥ ते कामरू-
पिणः स्कंदमुपचेरुः समाहिताः ॥ स्कंदस्य बालधारत्वात्तेषां स्कंदोऽ-
ग्रणीरभूत् ॥ स्कंदेऽथ यौवनं प्राप्ते सैनापत्यं च तान् ग्रहान् ॥ रौद्रात्
रुद्रोऽनुजग्राह प्राज्ञान् दृश्यभिलाषिणः ॥ न तिथिष्वप्यतिथयो देवताः
पितरोऽपि वा ॥ येषु वेश्मसु पूज्यन्ते निवृत्ताचारकर्मसु उत्सन्न-
बलिहोमेषु भिन्नकांस्यादिभोजिषु ॥ हरश्च तेषु बालानामारो-
ग्यं धर्मचारि च ॥ शूलिनेति नियुक्तास्ते बलिपूजाभिकांक्षिणः ॥
बालान् कश्मलधात्रीकान् संध्यासु रुदतोऽशुचीन् ॥ कुद्धान् भीता-
न्विमनसः शून्यस्थानैकचारिणः ॥ परोपभुक्तकुसुमवस्त्राभरणधारि-
णः ॥ ऋक्षोलूकविडालादिरूपैरन्यैस्तथाऽद्भुतैः संत्रासयन्ति शयिता
न्कदाचिज्जाग्रतोऽपि वा ॥ प्रायः पर्वसु गृह्णन्ति ग्रहाश्छिद्रग्रहोरिणः ॥
आविशन्तश्च लक्ष्यन्ते केवलं शास्त्रचक्षुषा ॥ शुद्धेन देहं बालानां ग्र-
हगंधर्वयोषितां ॥ तेषां ग्रहिष्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ॥ सामा-
न्यरूपमुत्रासजृम्भाभूत्क्षेपदीनताः फेनस्त्राबोर्ध्वदृष्ट्योष्टदंतदंशप्रजा-
गराः ॥ रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषः स्वरवैकृतं ॥ नखैरकस्मात्परितः
स्वधाज्यंगविलेखनं ॥ तत्रैकनयनस्त्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ॥ हनैक
पक्षः स्तब्धांगः सस्वेदो नतकंधरः ॥ दंतखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन्
रोदिति विस्तरं ॥ वक्रवक्त्रो वमन् लालां भृशमूर्ध्वं निरीक्षते ॥ वसन्त-
सुगंधिरुद्दिग्धो बद्धमुष्टिशकृच्छिशुः ॥ चलितैकाक्षिगंडधृः संरक्तो-

१ संत्रासयन्तइति पाठः २ प्रततं रोदनमित्यारभ्य विलेखनंति सामान्यग्रहगृहितलक्षणं ॥

मयलोचनः ॥ स्कंदार्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेद्भुवं ॥ संज्ञाना-
 शो मुहुः केशलुंचनं कंधरानतिः ॥ विनम्य जूंममाणस्य शरुन्मूत्रप्र-
 वर्त्तनं ॥ फेनोद्गमनमूर्ध्वक्षा हस्तभूपादनर्त्तनं ॥ स्तनस्वजिह्वासंदंश-
 संरंभज्वरजागराः ॥ पूयशोणितगंधश्च स्कंदापस्मारलक्षणं ॥ आ-
 ध्मानं पाणिपादस्य स्पंदनं फेननिर्वमः ॥ तृणमुष्टिबंधातीसारस्वरदै-
 न्यविवर्णताः ॥ कूजनं स्वननं छर्दिः कासहिध्माप्रजागराः ॥ ओष्ठदं-
 शांगसंकोचस्तंभबस्ताम्रगंधताः ॥ उर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनम-
 नं ज्वरः ॥ मूर्च्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः ॥ कंपो दृषितरो-
 मत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनं ॥ बहिरायामनं जिह्वादंशोऽतःकंठकूजनं ॥
 धावनं विट्सगंधत्वं क्रोशनं च श्ववच्छुनि ॥ रोमहर्षो मुहुस्त्रा-
 सः सहसा रोदनं ज्वरः ॥ कासातीसारस्वमथुर्जृभातृदृशवर्गंधिताः ॥
 अंगेष्वक्षेपविक्षेपशोषस्तंभविवर्णताः ॥ मुष्टिवंधः क्षुतिश्चाक्ष्णोर्बा-
 लस्य स्युः पितृग्रहे ॥ स्रस्तांगत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥
 स्फोटाः सदाहरुकपाकाः संधिषु स्युः पुनः पुनः ॥ निश्पद्भिः प्रविलीयं-
 ते पाको वक्त्रे गुदेऽपि वा ॥ भयं शकुनिगंधत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ॥
 भूतनायां वमिः कंपस्तंद्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ हिध्माऽऽध्मानं शरुद्धेदः
 पिपासा मूत्रनिग्रहः ॥ स्रस्तदृष्टांगरोमत्वं काकवत्पूतिगंधिता ॥ शी-
 तपूतनया कंपो रोदनं निर्यगीक्षणं ॥ तृष्णांऽत्रकूजातीसारौ वसा-
 बहिर्लगंधिता ॥ पार्श्वस्थैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ॥ अंध-
 पूतनया छर्दिर्ज्वरः कासोऽल्पनिद्रता ॥ वर्चसो भेदवैवर्ण्यदौर्ग-
 ध्यान्यंगशोषणं ॥ दृष्टिसादोऽक्षिरुक्कंदूपोथकीजन्म शूनता ॥
 हिध्मोद्देगस्तनहेपवैवर्ण्यस्वरतीक्ष्णताः ॥ वेपथुर्मत्स्यगंधत्वमथवा
 साम्लगंधिता ॥ मुखमंडितया पाणिपादास्यरमणीयता ॥ सिराभि-
 रसिताभामिराचितोदरता ज्वरः ॥ अरोचकोऽंगगलपनं गोमूत्रस-

मगंधता ॥ रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनं ॥ कासाहिध्मा-
क्षिविक्षेपवक्रवक्रत्वरक्तताः ॥ बस्तगंधो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं
द्रवं ॥ जायते शुष्करेवत्यां कमात्सर्वांगसंक्षयः ॥ केशशातोन्न-
विद्वेषः स्वरैदन्यं विवर्णता ॥ नानावर्णपुरीषत्वमुदरे ग्रंथयः सि-
राः ॥ रोदनं गृध्रगंधित्वं दीर्घकालानुवर्तनं ॥ उदरे ग्रंथयो वृत्ता-
यस्य नानाविधं शक्यत् ॥ जिह्वायां निम्नता मध्ये श्यावतालुं च तं-
त्यजेत् ॥ भुंजानोऽन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ तृष्णागू-
हीतः क्षामाक्षो हंति तं शुष्करेवती ॥ हिंसारत्यर्चनाकांक्षायहप्रदण-
कारणं ॥ तत्र हिंसात्मके बालो महान्वा स्तुतनासिकः ॥ क्षत-
जिह्वः कणेद्वाढमसुरवी साश्रुलोचनः ॥ दुर्बलो हीनवचनः पूति-
गंधिश्च जायते ॥ क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृद्राति न जुगुप्सते ॥ इ-
स्तौ चोद्यमसंरब्धो हंत्यात्मानं तथा परं ॥ तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैर-
ग्निं चादीप्तमाविशेत् ॥ अप्सु मज्जेत्पतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधं ॥
तृद्वदाहमोहान् पूयस्य छर्दनं च प्रवर्त्तयेत् ॥ रक्तं च सर्वमार्गेभ्यो
रिष्टोत्पत्तिं च तं त्यजेत् ॥ रहःस्त्रीरतिसंलापगंधस्त्रग्भूषणप्रियः ॥
दृष्टः शांतश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ॥ दीनः परिमृशन्वक्रं
शुष्कौष्ठगलनालुकः ॥ शंकितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति दीनतां
॥ अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नातिबभूक्षते ॥ गृहीतं बलिका-
मेन तं विद्यात्मुखसाधनं ॥ हंतुकामं जयेद्बौभैः सिद्धमंत्रप्रवर्त्तितैः ॥
इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतश्च ॥ इति बालग्रहविज्ञा-
नं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ ग्रहेषु साध्येषु शि-
शुं विविक्ते शरणे स्थितं ॥ त्रिरन्ध्रः सिक्तसंमृष्टे सदा सञ्चिहितानले ॥
विकीर्णभूतिकुसुमबीजपत्राक्षसर्पे ॥ रक्षोग्नैलज्ज्वलितप्रदीपहत-
पाप्मनि ॥ व्यवयमद्यपिशितनिवृत्तपरिचारके ॥ पुराणसर्पिषाऽ-

भ्यक्तं परिषिक्तं सुखांबुजा ॥ साधितेन बलानिर्वैजयंतीचपद्रुमैः ॥
 पारिभद्रककटुंगजंबूवरणकटुणैः ॥ कपोतबंकाऽपामार्गपाटलीमधु-
 शिपुभिः ॥ काकजंघामहाश्वेताकपित्थक्षीरिपादपैः ॥ सकदंबकरंजै-
 श्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ॥ द्वीपिव्याघ्राहिसिंहर्क्षचर्मभिर्घृतमिश्रि-
 तैः ॥ पूतीदंशांगसिद्धार्थवचासल्लातदीप्यकैः ॥ सकुष्ठैः सधूतैर्धूपः
 सर्वग्रहविमोक्षणः ॥ सर्पपानिबपत्राणि मूलमश्वखुरा वचा ॥ भूर्जपत्रं धू-
 तं धूपः सर्वग्रहनिवर्हणः ॥ अनंतास्त्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ॥
 शृगालविष्ठा मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ॥ दशमूलरसक्षीरयुक्तं
 तद्ग्रहजित्परं ॥ रास्त्राङ्गं शुभतीक्ष्णपंचमूलबलाघनात् ॥ काथे सर्पिः
 पचेत्पिष्टैः सारिषाव्योषचित्रकैः ॥ पाठाविडंगमधुकपयस्यार्हिगुदारु-
 णिः ॥ सप्रंथिकैः सेंद्रपवैः शिशोस्तन् सततं हितं ॥ सर्वरोगग्रहहरं
 दीपनं बलवर्णदं ॥ सारिषासुरभिब्राह्मीशंखिनीकुष्ठसर्पपैः ॥ वचाऽ-
 श्वगंधासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥ तत्राशयेद्वहान्सर्वान् पानेनाभ्यं-
 जनेन च ॥ योजयेद्भूतविद्यायां यान्युक्तानि घृतानि च ॥ हस्तमा-
 त्रं शुचौ देशे गोमयेनोपलेपयेत् ॥ तत्राक्षतानां चोक्षाणां स्थाप्यं
 पात्रं सदक्षिणं ॥ विधूमश्चानलस्तोयं गुग्गुलुः सर्पिराहुतिः ॥ शुद्धं
 पुष्पं बलिर्धूपं दूर्वाः श्वेताश्च सर्पपाः ॥ प्राङ्मुखोऽथ शुचिर्वैद्यस्त्रिवर्णा-
 मथवासितां ॥ उपविष्टः प्रतिसरां गृहीत्वा वेष्टयेत्तया ॥ भूर्जे रोचन-
 या विद्यां लिखितामपराजितां ॥ विधिना साधितां भूतैः सर्वैरप्य-
 पराजितां ॥ लक्ष्मणादिपरीवारां नित्यानुस्मृतिसेवितां ॥ लक्ष्मणा
 सहदेव्याख्या नागदंती कटंभरा ॥ मर्कटीकर्कटी लंबा बृहती कंटका-
 रिका ॥ खरनासा मृगैर्वारुर्महाकोशा शतावरी ॥ उदङ्मुखस्य बाल-
 स्य बध्नीयात्तां ततो गले ॥ तदभावे दृढं क्षौमं सूत्रं मंत्रमिमं जपन् ॥

१ वचाहिंगुविडंगानि सैधवं गजपिप्पली ॥ पाठाप्रतिविषाव्योषं दशांगः कश्यपोदि-
 तइति ॥ २ चोक्षाणां निर्मलानां

बभ्राम्यहं प्रतिसरां नमस्कृत्य स्वयंभुवे ॥ बालानां रक्षणार्थाय शिवां
पूर्वर्षिनिर्मितां ॥ इंद्रः प्रतिसरां तुभ्यं ये च तस्यानुसारिणः ॥ बज्रा-
शनिपराभूता मेघद्वंद्वानुसारिणः ॥ ऐरावणस्कंधगतं येऽनुयांति पुरं-
दरं ॥ यमो वैवस्वतो राजा ये च तस्यानुसारिणः ॥ मेघसूकरसिंहोष्ट्र-
गजवाजिसमाननाः ॥ कालाः कालायसैः पाशैः स्तब्धाक्षाभ्रुकुटीमु-
खाः ॥ शक्तिमुद्गरहस्ताश्च खड्गपासधराश्च ये ॥ पाशभृद्रुणो राजा
तोयभृत्सागरालयः ॥ शारदाश्रचनाकारा ये च तस्यानुसारिणः ॥ म-
होर्भिवंतं वेगेन क्षोभयंति सरित्पतिं ॥ धनाधिपो वैश्रवणः सर्वयक्षा-
धिपो भुवि ॥ नानाकाराश्च ये भूतास्तस्यैवानुचराः सदा ॥ आदित्या
वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनापवि ॥ ते ते सर्वेऽनुमन्यन्तामिमां प्रतिसर-
क्रियां ॥ दीर्घमायुरोगत्वं तव दास्यंति स्वस्ति ते ॥ स्वस्ति ते भग-
वान् ब्रह्मा स्वस्ति नारदपर्वतौ ॥ स्वस्ति वेदाश्च यज्ञाश्च अधीषोमौ
तु स्वस्ति ते ॥ स्वस्ति ते श्रीर्धृतिः कांतिर्लक्ष्मीर्मैधा क्षमा द्युतिः ॥
स्वस्ति तुष्टिश्च पुष्टिश्च वपुर्ह्रीर्बुद्धिरेव च ॥ स्वस्ति रुद्रो विशाखश्च
स्कंदः शक्तिधरश्च ते ॥ स्वस्ति धाता विधाता च सुपर्णश्च महा-
बलः ॥ स्वस्ति देवाश्च यक्षाश्च मा च ते पापमागमत् ॥ दुर्व्याडिता-
नि दुःस्वप्ने मनसा धितिनानि च ॥ दुष्टादीनां मयकृतो वाचः प्रतिह-
ता मया ॥ रक्षाप्रतिसरा तुभ्यं बद्धेयं पापघातिनी ॥ निर्द्वन्द्वं निरुद्धे-
गो जीव वर्षशतं सुखीति ॥ अपूपपूपसंयावस्वस्तिकालोपिकादयः ॥
पायसो मिश्रकः कूरो गुडकूरो हरिद्रकः ॥ कशरा घाकवः क्षौद्रं पल-
लं लवणं हविः ॥ दधि कुल्माषनिष्पावा रक्तो भूतौदनः पयः ॥ प-
काममांसरुधिरमद्यमुक्तसुरासवाः ॥ गंधमाल्यं फलं हेम धूपः सपुरकुं-
दुरुः ॥ सुरसार्जकनिर्गुडीकुसुमं च सपल्लवं ॥ बलिः सशस्त्रैर्देयः स्या
द्भवनस्य चतुर्दिशं ॥ चतुष्कचैत्यत्रिपथदेवाय ननगोपुरे ॥ एकदृष्टो

दधाने च संध्योर्दीपवाञ्छि ॥ अथापतितगोवर्चःप्रलिप्ते दर्भ-
संस्कृते ॥ वृत्ते वा चतुरस्रे वा मंडले कुमुमोज्ज्वले ॥ नानाग्रहपरीवा-
रं निषण्णभूतपतिं लिखेत् ॥ तं प्रति प्राङ्मुखो विद्यां पठन्नुपहरेद्द-
लिं ॥ बैकुलाग्रहकारिका ॥ सेना सुसेना माता च महासेना यशस्वि-
नी ॥ कृतमाला कृतशिरा एतास्तु ग्रहमातरः ॥ कुमारवचनाच्छीघ्रं-
प्रमुंचन्तु शिशुं त्विमं ॥ कालकल्पा ज्वलच्छक्तिः किंकिणीजालभृ-
षिता ॥ कुमारवचनाद्वृत्ती संप्राप्ता मुच्यतां शिशुं ॥ पताकाकुक्कुट-
श्छत्रं घंटा बर्हधराः शिखी ॥ शरस्तंभश्च ते मुद्रा मुच्यतां मातरः
शिशुं ॥ गंधं धूपं च माल्यं च कुमारस्ते प्रयच्छति ॥ न स्थातव्यं-
तदाघ्राय स्वां गतिं गच्छ मा चिरं ॥ धात्र्यः सर्वाः कुमाराणां संगता
गंधमादने ॥ रक्तध्वजपताकस्य रक्तांशुकनिवासिनः ॥ कुमारस्याल-
यं तत्र यात बालं विमुंचत ॥ षण्मुखो द्वादशाक्षो वै तस्मिन्बाले वृ-
तो वरं ॥ वीरः कुमाराधिपतिस्तव पुत्रो भविष्यति ॥ ब्रह्मणो ब्राह्म-
णानां तु सर्ववेदविदां वरः ॥ यक्षराक्षसनागानां गंधर्वाभिरयोरपि ॥ पि-
शाचभूतसंधानां व्याधीनां च स ईश्वरः ॥ आज्ञापयति वः स्कंदो-
गम्यतां गंधमादनं ॥ ग्रहो यः कोपयेदाज्ञां कुमारस्य यशस्विनः ॥
स्थानच्युतः स वै क्षिप्रं बाह्यस्तत्पर्पदो भवेत् ॥ बलेरनंतरं कुर्याद्धो-
ममभ्यर्च्य पावकं ॥ पुष्पैर्मक्षैश्च विविधैस्त्वरुणालोहितैरपि ॥ गं-
धैर्गुग्गुलुधूपेन समिधः खदिरादयः ॥ शतमष्टोत्तरं हव्यमथवा चंदना-
हुमात् ॥ अग्निदंडं प्रवक्ष्यामि सर्वग्रहविमोक्षणं ॥ ब्रह्मण्यं त्वमलं दे-
वं हव्यकव्यप्रतीच्छकं ॥ देवानां प्रमुखं स्वस्ति स्वाहाप हरितद्रवः ॥
सहस्रविद्योदहन पावकः सर्वभक्षणः ॥ त्वं हि यज्ञश्च यूपश्च त्वं हि
धर्मवतां गतिः ॥ हिरण्यरेता देवेश त्वं हि वेदविदां गतिः ॥ दुर्व-

१ अत्र मंत्रश्लोकपादौ लुप्तौ भाति ॥ अतः परं चापि माध्यायसमाप्तिपर्यंतं मध्ये
मध्ये यथाश्वित्यः ॥

त्तानां विनाशाय त्वं हि उत्पादितः सूरैः ॥ दह संग्रह देवस्त्वमिमं दु-
 ष्टस्य निग्रहं ॥ अग्नये स्वाहा महाअग्नये स्वाहा ॥ त्वं हि शान्तिक-
 रो बह्निः त्वं मारुतहरोदनः हरिप्रधानगतिरासीदर्हनिगृह्य गुह्यकं ॥ त-
 त्सादय तेजसा त्वं मम वश्यं च तत्कुरु ॥ दुष्टग्रहचारणं सर्वोपद्रवेषु-
 च ॥ त्वया कृतेन होमेन शीघ्रं शान्तिः प्रजायते ॥ अथो हि बहुदे-
 वानां त्वं हि वक्रं पुरातनं ॥ तेन सत्येन देवेश इमं साधय मे ग्रहं ॥
 नमोस्तु ते हव्यवाहन दंडीं प्रदर्शय २ दह २ तेज २ मोटय २ अपस्मा-
 रमुद्धाटय नमो अविसारकस्य नमः ॥ कुरंगाय नमः ॥ सप्तानां
 मातृणां नमः स्कंदाय ॥ एष परिग्रहमंत्रः मातृणामावाहनं च ॥
 हिलतिमिलतिहलितापललनिस्वाहा ॥ अनेन समकृत्वः परिजिसेन
 पानीयचुलुकेनात्माऽभ्युक्षयितव्यः ॥ एवमात्मरक्षा कृता भवति ॥
 ग्रहाणां सन्निधानाय बालस्य प्रतिपत्तये ॥ सत्यशापनसंयुक्तमिमं मं-
 त्रं पठेदनु ॥ प्रजापतौ तु यत्सत्यं यत्सत्यममरेश्वरे ॥ धर्मराजे च य-
 त्सत्यं यच्च सत्यं तपस्विषु ॥ धनाधिपे च यत्सत्यं यच्च सत्यं जला-
 धिपे ॥ यत्सत्यमग्निहोत्रेषु यत्सत्यं श्रोत्रियेषु च ॥ पतिव्रतासु य-
 त्सत्यमीश्वरे च महात्मनि ॥ एतैस्तु सत्यसमयैर्गुह्यकाः सत्यवादिनः
 ॥ दर्शयध्वं स्वरूपाणि सत्यं रक्षत सर्वशः ॥ आमंत्रिता मया सौ-
 म्याः सौम्यरूपाः प्रतीच्छत ॥ बलिं चोपहृतं सर्वं सर्वे कौमारकग्र-
 हाः ॥ दर्शयध्वं स्वरूपाणि बलिं च प्रतिगृह्यतां ॥ ततश्चानुपठेदेतां
 कुलविद्यां समाहितः ॥ ॐ लानीलाखलाकालाकुमारपिशाचरेवतीरो-
 दनत्रासनकंपनजृम्भणउत्थापय देवयक्षगंधर्वभूतानां नागराक्षससंतर्ज-
 नदंडनाविधूसारयभगवन्त्राग्निदंडअग्निवीर्यनमस्तेजसास्वेनत्यक्तमुत्सा-
 दय स्वाहा ॥ भूर्भुवाय स्वाहा ॥ दीप्ततेजसे स्वाहा ॥ हव्यवाहा-
 य स्वाहा ॥ यमाय स्वाहा ॥ नश्यंत्यनेन होमेन समस्ता बाल-

कथंहाः ॥ तत्राभावरुणे ताग्रे तप्तहेमसमर्चिषि ॥ तारावैदूर्यसह-
शे शशिविद्युत्समप्रभे ॥ घृतमंडाभवर्णे वा गंधे न च घृतोपमे ॥ के-
तक्युत्पलदध्याभे ध्रुवमारोग्यमादिशेत् ॥ अनारोग्यं तु नीलेऽग्नौ क-
पिले भस्मनिष्प्रभे ॥ कृष्णे कपोले दुर्गंधे मत्स्यपूयाखगंधिके ॥ व-
चालशुनगंधाभे विल्वकर्दमगंधिके ॥ इति ग्रहप्रतिषेधो नाम चतु-
र्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः स्नपनाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ सरित्संगमगोतीर्थगजै-
द्रस्कंधगोकुले ॥ चतुष्पथे च स्नपयेद्बालं सस्तन्यमातरं ॥ शमशा-
ने दीर्घरोगार्तं मृतापत्यं च योषितं ॥ दूर्वाक्षीरद्रुमवती प्रागुदक्प्र-
वणा मही ॥ स्निग्धनीरुजपुष्पाढ्या पादपाः स्नपने शुभाः ॥ रेव-
तीश्रवणस्वातीप्राजापत्योत्तरेऽहनि ॥ पुष्ये मूले च बालस्य स्नानं पर्व
दिनेषु च ॥ चतुर्हस्ताष्टहस्तं वा द्वात्रिंशद्वस्तमेव वा ॥ नल्वमात्रप्रमाणं
वा त्रिवर्णं मंडलं लिखेत् ॥ चतुरस्रं चतुर्द्वारं पताकाभिरलंकृतं ॥ आ-
कीर्णं परितो दूर्वासिद्धार्थकयवांकुरैः ॥ क्रमात् प्राच्यादिषु लिखे-
द्गजारूढं पुरंदरं ॥ धर्मराजं महिषगं नक्रावहस्थमपां पतिं ॥ ध-
नदं च गदापाणिं यमस्थानमतीत्य च ॥ मातृस्थानं लिखेत्तस्मिन्
सदृषं नंदिकेश्वरं ॥ सवध्वनुचरं चादौ मृन्मयं च विनायकं ॥ अ-
तीतवरुणावासं सहस्रारं निवेशयेत् ॥ विष्णुप्रहरणं चक्रं सर्वविघ्न-
निवारणं ॥ अरियक्षेशयोर्मध्येपद्महस्तालयां श्रियं ॥ नंदाव-
र्त्ता कुशादर्शमत्स्यस्वस्तिकतोरणं ॥ शंखं च दक्षिणावर्त्तं श्रीव-
त्सं माल्यं दामं च ॥ इंद्रादीनां परीवारमैशान्यादिषु दिक्षु च ॥
लंबोदरी लंबभुजा लंबकर्णा च राक्षसी ॥ इंद्रद्वारे निवेश्याः स्युः
यमद्वारे प्रलंबिनी ॥ लंबकाऽपांपतिद्वारे कौबेर्या लंबनासिका ॥ व-
ट्कीलानायसान्कुर्यात् सप्तत्रैलोलिकान्भिषक् ॥ द्वौ चात्र खादिरौ-

१ गोचर्मचापेषुमितं त्रिविधं नल्वमुच्यते इति कचिदधिकं श्लोकाद्वै

शंकू चंदनांबुसमुक्षितौ ॥ अष्टौ घटाः षोडश वा द्वात्रिंशद्विगुणा अ-
 पि ॥ स्वस्तिकाका प्रवालाभा रंगैरश्लेषकैः कृता ॥ यथाहौषधसंयुक्त-
 शुचितोयप्रपूरिताः ॥ क्षीरिदक्षपलाशाब्जगंधमाल्योपशोभिताः ॥ मं-
 डलस्य चतुर्द्वारं कर्तव्याः सुनिवेशिताः ॥ पूर्वेषु प्रक्षिपेद्धेम ततश्च म-
 णिमौक्तिकं ॥ अपरेष्वौषधीबीजानुदकाक्षतसर्षपान् ॥ मृदः पवि-
 त्रा रक्षोघ्नीराहरेन मुरालयात् ॥ हस्तिशालाश्वशालाभ्यां शृंगाटक-
 चतुष्पथात् ॥ बल्मीकाप्राञ्चदीतीरादेश्याकोशनृपालयात् ॥ गुप्ति-
 द्वाारात्समुद्राव समिद्धं चाग्निमाहरेत् ॥ समिधः क्षीरिदक्षणां गंधमा-
 ल्यं घृतं मधु ॥ अक्षतांस्तंदुलान् लाजान् पंचवर्णौदनं तिलान् ॥
 ततो मध्ये स्थिते पद्मे सह धात्र्योपवेशयेत् ॥ बालमौदुंबरे पीठे पा-
 लाशे वा ऽप्युदङ्मुखं ॥ आस्तृते हरितैर्दूर्भैर्न तु प्राच्यादिसन्मुखं ॥ उ-
 दाहरिष्यते मंत्रो यः स्कंदबलिकर्मणि ॥ जुहुयानेन तत्राग्निमुदी-
 च्यां स्थापितं दिशि ॥ त्रिरात्रोपोषितो वैद्यः शुक्लवासा जितेंद्रियः
 ॥ सर्वपाक्षतयुक्ताभिर्मृद्भिर्गात्राणि मार्जयेत् ॥ यथोदिताग्निः क्षप-
 येद्दृष्टेः प्राच्यादिदिक्स्थितैः ॥ क्रमात्प्रदक्षिणोत्सिसैस्तत्र मंत्रं प्रयो-
 जयेत् ॥ अमृतात्पुर्वमुत्पन्नमिमं ते कलशं शुभं ॥ ददातु भगवान्नि-
 द्रो विजयं नाम नामतः ॥ रक्तपीतांबरधरैर्भूतैर्वहुतिरन्वितः ॥ राक्ष-
 सोरगगंधर्वपिशाचैश्चानुसेवितः ॥ शक्रो घंटाशनिधरैर्मघैश्च विविधस्व-
 नैः ॥ देवसंघैः परिवृतो गर्जेद्रस्कंधसंश्रितः ॥ एभिः सार्द्धं महानि-
 द्रः क्षपणं ते ऽनुमन्यतां ॥ पूर्वद्वारे स्थितं दिव्यं वज्रमिन्द्राज्ञया शु-
 भं ॥ भवान् सर्वाणि पापानि निहंत्यद्यापराजितः ॥ इंद्राय नमः
 स्वाहा ॥ इंद्राण्यै स्वाहा ॥ अपराजिताय स्वाहा ॥ मेधाधिपतये स्वा-
 हा ॥ देवाधिपतये स्वाहा ॥ शतक्रतवे स्वाहा ॥ द्वितीयं कलशं
 पुण्यमादित्यसदृशप्रभं ॥ यमो ददातु भगवान् वैजयंतं तु नामतः
 ॥ कृष्णांजननिर्भेर्धरैः कृष्णांबरधरैस्तथा ॥ वृतः करालैर्विकृतेराक्षसै-

रुद्रविक्रमैः ॥ श्मशानारण्यनिलयैर्मृतवस्त्रां त्रभूषणैः ॥ त्वगस्थिम-
ज्जामांसादैः प्रेतैर्बहुभिरावृतः ॥ धर्मराजो यमः श्रीमान्सत्यसंधो म-
हातपाः ॥ दिव्यं महिषमारुढः स्त्रपनं तेऽनुमन्यतां ॥ दक्षिणद्वारसं-
स्थस्ते यमदंडः प्रतापवान् ॥ दुःस्वप्नं दुष्कृतं पापं सर्वमद्य हरिष्यति-
॥ यमाय नमः स्वाहा ॥ यमदंडाय नमः स्वाहा ॥ महिषवाहनाय स्वा-
हा ॥ प्रेताधिपतये स्वाहा ॥ धर्माधिपतये स्वाहा ॥ वैजयंताय स्वा-
हा ॥ जयंतं जयवृद्धयर्थं तृतीयं कलशं शुभं ॥ ददानु वनराजस्ते
ददानु वरुणः स्वयं ॥ श्वेतमाल्यांबरधरैः श्वेतगंधानुलेपनैः ॥ गंधर्वैः
पद्मगैर्द्वैश्च भगवाननुशोभितः ॥ तीर्थकूपनदीवृक्षनिकुंजोद्यानवासिभिः
॥ प्रबलैः कपिलैर्मुंडैर्विकटैर्वाग्मनैस्तथा ॥ संवृतः पार्षदैर्दृष्टैः पाशमुद्गरपा-
णिभिः ॥ एभिः सहाद्य भगवान् वरुणस्त्वाऽभिषिंचतु ॥ वरुणस्य महा-
पाशोऽप्यपरद्वारमाश्रितः ॥ तव पापं निहंत्वाशु सर्वविघ्ननिवारणः ॥ वरुणा-
य नमः स्वाहा ॥ पाशहस्ताय स्वाहा ॥ श्वेतांबरधराय स्वाहा ॥ ज-
यंताय स्वाहा ॥ मकरवाहनाय स्वाहा ॥ चतुर्थं कलशं पुण्यं प्रधानमप-
राजितं ॥ धनेश्वरो महाबाहुः प्रयच्छत्वलकाधिपः ॥ चित्रमाल्यांब-
रधरैश्चित्रगंधानुलेपनैः ॥ चित्रमद्यमदोन्मत्तैर्यक्षैः समुपसेवितः ॥ मु-
दितोद्गीथगंधर्वैः सेवितश्चाप्सरोगणैः ॥ स ते वैश्रवणः श्रीमान् स्त्रपनं
त्वनुमन्यतां ॥ सर्वव्याधिहरा दीप्ता द्वारमृत्तरमाश्रिता ॥ गदा ते ना-
शयत्वद्य सर्वपापं दिशो दश ॥ धनाधिपतये स्वाहा ॥ अपराजिताय
स्वाहा ॥ गदापाणये स्वाहा ॥ चित्रांबरधराय स्वाहा ॥ आपः पवि-
त्रं लोकेऽस्मिन्नापो वै परमं शुचि ॥ आपो वै देवताः सर्वा आपस्त्वा-
मभिषिंचतां ॥ ब्रह्मा महर्षिभिः सार्द्धं भगवांस्त्वाऽभिषिंचतु ॥ सांगो-
पांगास्तथा वेदाः कीर्तिर्लक्ष्मीः सरस्वती ॥ बाला दाक्षायणी शीता
सावित्री सरमा द्युतिः ॥ आकाशगंगा गंगाद्या महानद्यो महोदधिः ॥
नदीनां संगमस्तीर्थं निर्झरा अप्सरास्तथा ॥ मेरुर्महेंद्रो हिमवान् ज-

गतः स्थावरत्रयं ॥ स्कंदादयो ग्रहाश्चैव तोषिना बलिकर्मणा ॥ अ-
 द्य त्वामभिर्पिचति नीरुजो भव दारक ॥ नमो भगवते पितामहाय
 ॐ ॐ लिमलिमलिनुलिभुवनेस्वाहा ॥ नमो भगवते रुद्राय हिलिमि-
 लिमेलिमसेलिमलिसलिमिलिस्वाहा ॥ राक्षसाश्च पलायंतु भूता उच्च-
 स्तमानसाः ॥ मृताशना महाजिह्वास्तथा विघ्नविनायकाः ॥ नमो भ-
 गवते कुमाराय खिलिखिलिखेलिखेलिलिलिणिलिणिस्वाहा ॥ पुष्करं पु-
 ष्करारण्यं निमिषं च तथा पुनः ॥ प्रभासं प्रवरं तीर्थं तथा पिंडारका-
 ह्वयं ॥ तीर्थान्पेतानि सर्वाणि अभिर्पिचंतु स्वास्त ते ॥ नमो भगवती
 भ्यो महायोगीश्वरीभ्यः निमिलिनिमिलिमेनुमेनुनुरुनुरुस्वाहा ॥ या-
 श्च जातापहारिण्यो राक्षस्यो विकृताननाः ॥ अपि ता निहताः सर्वा
 याश्चान्या पापचिंतकाः ॥ सतीनां कपिलानां च सिद्धानां रेवतेजसां ॥
 तेजसा चर्पिविप्राणां मयाऽद्य स्नापितो भवान् ॥ प्रभुर्मृत्युरलक्ष्मी-
 श्च कालरात्रिश्च सारतिः ॥ लंबा च लोहशंकृश्च पूतना कूटपूतना ॥
 अशुभं यच्च ते किंचित्सर्वं प्रतिहतं मया ॥ आदित्यावसवो रुद्रा अ-
 श्विनावौषधीगणाः ॥ गावोऽतरिक्षं संध्ये च नक्षत्रग्रहवत्सराः ॥ वि-
 श्वावसुश्च हाहाश्च नारदस्तुंबरुस्तथा ॥ धन्वंतरिरगस्त्यश्च सुस्नातं
 प्रदिशंतु ते ॥ स्नातो द्विजमिषगभृत्यान् यथाविभवमर्चयेत् ॥ स्नपनं
 पापजित् पुण्यं नीरुजामपि पुष्टिरुत् ॥ रोगिणां सर्वरोगघ्नं वंध्याना-
 मपि पुत्रदं ॥ विधिना विधिहीनं च वैद्यं हन्ति सबालकं ॥ नैतदश्रद्द-
 धानाय योज्यं चानुपसीदते ॥ पूतीकरंजत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो बर्बराद-
 पि ॥ तुंबीविशालाऽरलुकशमीबिल्वकपित्थतः ॥ स्थाल्यामुत्काथ्य
 ततोयं बालानां स्नपनं शिवं ॥ रात्रौ प्रमुसलोकायां पुष्टिदं सर्वरोग-
 जित् ॥ इति स्नपनविधिर्नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः प्रत्येकग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ स्कंदग्रहे गुग्गुल्वे-
 लवालुकामनःशिलाहरितालमंजिष्ठोशीररास्त्राऽगुरुदारुश्रीवैष्टकहरेणु

गिरिकदंबचंदनैः श्लक्ष्णपिष्टैः प्रदेहो वातहरदक्षपत्रकाथेन कबो-
 ष्णेन परिषेकस्नेपामेव च मूलकाथे सर्वगंधसुरामंडकैर्द्वार्यावापं
 तैलं विपक्रमभ्यंगः ॥ बृहतीद्वयद्विपुनर्नवरेणुकोपकुल्यामुस्तरवि-
 रवचाशंखनाभिसरलसर्पपुगंधामुराहकल्कविपकं वा ॥ क्षीरिदक्षक-
 पायेण क्षीरेण च सिद्धार्थकपलिकैश्च पिष्टैः सारिवाहिकाकोलीद्वि-
 बलांशुमतीद्वयहस्तीकर्णपूर्णैर्धृतप्रस्थं पानं ॥ रात्रादेवदार्वन्यतर-
 कल्केन वा सक्षीरं साधितं सर्पिः ॥ वचाकाकादनीसर्पकंचुकसर्पपैरु-
 ष्णजाविगोरोमभिश्च सघृतैर्धूमः ॥ सिद्धार्थकसर्जरसकृष्टहिगुगुगुलु-
 भिर्वा ॥ सोमबल्लीशमीबिल्वमंदारकमृगादनीमूलानि सूत्रेण ग्रथि-
 तानि कंठेन शिरसा वा धारयेत् ॥ रक्तमाल्यानुलेपनवस्त्रपताकामणि-
 बीजैर्विविधैश्च भक्तैः सदधिमधुघृतलाजकुल्माषान् समत्स्यसुरासवान्
 समयूरकुक्कुटान् सघंटान् सचंडान् सशूर्पव्यजनांश्च कुमारग्रहे रक्तौदनेन
 बलिमुपोषितो निवेदयेत् ॥ तत्र च रात्रावग्निं ज्वालयित्वा मंत्रमि-
 मं पठन् मधुसर्पिषा जुहुयात् ॥ अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वा-
 हेति वै ततः ॥ नमः स्कंदाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः ॥ शिरसा त्वाऽ-
 भिवंदेऽहं प्रतिगृण्णीष्व मे बलिं ॥ नीरुजो निर्विकारश्च शिशुर्म-
 बतु सर्वदा ॥ स्वाहेति सर्वेष्वेव च ग्रहेषु त्रिकालमग्निं पूजयेत् त-
 र्पयेच्च ॥ विशेषतः स्कंदग्रहे त्रिरात्रं च रात्रौ गायत्र्यभिर्मंत्रितोदकेन
 चत्वरं धात्रीकुमारयोः स्नपनमाचरेत् ॥ त्रिकालं च मंत्रेणानेन बा-
 लमपमार्जयेत्प्रतिसरां च बध्नीयात् ॥ सपसां तेजसां चैव वपुषां यश-
 सां तथा ॥ विधाता यो ऽव्ययो देवः स ते स्कंदः प्रसीदतु ॥ ग्रह-
 सेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ॥ देवसेनारिपुहरः पातु त्वा भगवा-
 न् गुहः ॥ देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ॥ गंगोमाकृत्तिका-
 नां च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥ रक्तमाल्यांबरः श्रीमान् रक्तचंदनभू-
 षितः ॥ रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वा कौचसूदनहति ॥ विशाखे स्कं-

दोक्तो वचाकुष्ठान्विनः प्रदेहो गोलोमीबिल्वशिरीषयुक्तसुरसादिकाथे-
न परिषेकः॥ सर्पगंधादेवदारुकुष्ठमुस्तकल्केन सगोमूत्रवस्तमूत्रेण सि-
द्धं तैलमभ्यंगः ॥ क्षीरिष्टकषायेण जीवनीयगर्भं सपयस्कं सर्पिः
सिद्धं पानं जीवकर्षभकक्षीरिणीहरिद्रांशुमतीद्वयमधुकैर्वा घृतं विदा-
रीद्वयतवक्षीरमृद्धीकामधुकरास्त्रानीलोत्पलकदंबवचाव्योषैर्वा ॥ गृध्रोल्हू-
कपुरीषद्वयभरोमकेशहस्तिनखैर्वृताक्तैर्धूपः ॥ अनंता कुकुटी मर्कटी बि-
ल्वी सर्पपा श्वेतगिरिकार्णिका पूर्वोक्तानि च पूर्ववद्धारयेत् ॥ पक्वाममां
सरुधिरदधिवारुणीयुक्तो वटदक्षे बलिश्चतुष्पथे स्नानं मंत्रश्च ॥ स्कं-
दापस्मारसंज्ञो यः स्कंदस्य दधितः सखा ॥ विशाखसंज्ञः स शिशोः
शिवायास्तु शुभाननः ॥ नैगमेषे विशाखोक्तः प्रदेहो ऽग्निमथवरु-
णरोहिषपूतीकपारिभद्रः परिषेको धान्यास्लेन वा सबीजेन॥ गुग्गुल्व-
श्वगंधासर्षपोशीरश्वेताकुष्ठमनोह्राविपकं तैलमभ्यंगः ॥ दशमूल-
काथे मधुरस्कंधगर्भं सर्पिः पानं ॥ सर्पगंधावस्तनखरोमभिर्धूमः ॥
सर्पगंधावस्तगंधातुंवीमृगैर्वारुशतावरी सहदेवापुनर्नवबीजानि धारयेत्॥
विचित्रमाल्यफलशुक्लविलेपनौदनदधिवृतगुडक्षीरैर्महापायक्षीरिद्रुमे
वा नदीतीरे स्नानं मंत्रश्च॥ अजाननश्चलाक्षिभूः कामरूपीमहायशाः॥
बालं बालहितो देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु स्वाहा ॥ श्वग्रहे गवाक्षी
ब्रह्मदंतादहतीद्वयसारिवाह्नीबैरकुष्ठभूमिकदंबसुरसमंजरीकरवीरपुष्पैः
प्रदेहः ॥ श्वमहिषपुरीषबिल्वैरंडनक्तमालारलूकपत्रकाथः परिषेको
वयस्थाशतावरीसारिवापयस्यैरंडात्रकटुककल्कक्षीरसिद्धं तैलमभ्यंग-
स्तथैव च घृतं पानं ॥ मयूरोल्हूकाश्वरोमाणि गोवस्तमूत्रभावि
तशुक्लमत्स्यचूर्णानि वा निशाथे धूपः ॥ वचावयस्थाब्राह्मीज-
टिलागोलोमीलंबापूतनाकेशीगिरिकदंबकेषीकासहदेवा धारयेत् ॥ स
घृतसुरामांसदधिरुधिरपल्लश्वत्वरे बलिः ॥ संकरकूटे स्नानं मंत्रश्च ॥

रक्षार्थं कार्तिकेयस्य कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः ॥ योऽसौ श्वविग्रहः सृ-
ष्टो स देवस्त्वाऽभिरक्षतु स्वाहा ॥ पितृग्रहे पूर्वोक्तप्रदेहो वचावयस्था-
जीवंतीवासकप्रियंगुगुग्गुलुगामनःशिलालैर्वा वचादिभिरेव च सि-
द्धं तैलमभ्यंगो बिल्वकपित्थकरंजतर्कारीमुरसपाटलीवरुणपारिमद्र-
कमातुलुंगपत्रकाथेन रात्रौ परिषेको बिल्वादिभिरेव च तैलं मुराबस्त
मूत्रयुक्तं साधितमभ्यंगस्त्रिफलांशुमतीद्वयपयस्यामधुककल्केन दश-
मूलनिर्यूह सक्षीरं सर्पिः पक्वं पानं ॥ देवदारुभाङ्गीविडंगचंदनकाको
लीद्वयजीवकर्षभकैर्वा सक्षीरैर्लेक्ष्मीमुराकुष्ठगोलीजटिलोग्रगंधाद्भिः
सिद्धं तैलं नावनं ॥ एभिरेव च पिष्टैर्लेपः ॥ गृध्रोल्बुकवानररोमाणि स-
घृतानि तत्पुरीषं वा मुसजने धूपो वचादिभिर्वा प्रदेहोक्तैः ॥ पूर्वो-
क्ता एव च वचाद्या धारयेत् ॥ समुरासवगुडापूपपिष्टतिलकृतभक्षो
वृक्षमूले सटपमः कांचनाक्षियुगयुक्तः स्वयं पित्रा कुमारस्य निर्वा-
पणीयो बलिः क्षीरिवृक्षसमीपे स्नानं मंत्रश्च ॥ यः पिना सर्वबाला-
नां ग्रहाणां पूजितो वरः ॥ वृक्षमूले कृतावासाः स त्वां पातु पिता
महः स्वाहा ॥ शकुन्यां मधुकह्वीबिरोशीरसारिवापद्मकोत्पलमं-
जिष्टालोधप्रियंगुगैरिकैः प्रदेहः ॥ मुरामपमूत्रापिष्टैर्वा रोध्रयष्टीम-
धुकमंजिष्टाहरीतकीदेवदारुभिर्ब्रणोक्तैश्च प्रदेहः ॥ वेतसाम्रकपित्थैः
सपंचमूलैर्वा ॥ शुक्तिशंखशंवृकभस्ममंजिष्टाऽभयामधूकैस्तैलं पक्वं
व्रणरोपणं ॥ क्षीरितरुभिः परिषेको मार्कवमूलकामलकीत्वक्पत्रप्रि-
यंगुमनःशिलाबलाद्वययष्टीकमुकरोध्रधातकीसारिवांजनोत्पलपतंगस-
मंगाद्विहरिद्रामांसीमंजिष्टाचंदनपद्मकसुवर्णगैरिकैस्तैलं सपयस्कं प-
क्वमभ्यंगो ग्रहहा व्रणरोपणश्च ॥ अर्जुनफलरोध्रमधुकोदुंबरवचाचूर्णः
क्षौद्रयुक्तो मुखपाके मुखोद्वर्षः ॥ विशाखोक्तं सर्पिःपानं ॥ स्कंदो-
क्तो धूपः ॥ काकपिच्छेन वा गोबालोग्रगंधारक्षोघ्नघृतमयूरचंद्रकैर्वा
॥ कदंभराकुक्कुटीलंबासहदेवाङ्गीबिरोशीराणि धारयेत् ॥ छागदंतील-

क्ष्मणाबृहतीद्वयमृगैर्वारुशतावरीसहदेवा वा ॥ तिलतंदुलमत्स्यमनः-
 शिलाहरितालसंपृष्टस्तिलपिष्टरुतशकुनिकैः करंजे बलिः निष्कुटे स्ना-
 नं मंत्रश्च ॥ अंतरिक्षचरा देवी सर्वालंकारभूषिता ॥ अधोमुखी तीक्ष्ण-
 तुंडा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ दुर्दर्शना महाकाया पिंगाक्षी भैरवस्वरा ॥
 लंबोदरी शंकुकर्णा शकुनी ते प्रसीदतु ॥ पूतनायां हिंगुवचागिरिक-
 दंबकुष्ठेलाद्वयसुराह्नैः प्रदेहः ॥ कपित्थशिरीषन्यग्रोधबिल्वैरंढबकु-
 लधववंशान्निमंथपत्रकाथो गंधोदकयुक्तः परिषेको वरुणकद्वंगास्फो-
 तककपोतवंकापारिभद्रकैर्वा ॥ कुष्ठसर्जरसवचागोलोमीवयस्थामनः
 शिलाऽलैस्त्वैलं साधितमभ्यंगः ॥ मधुरौषधासिद्धं सर्पिः पानं ॥ सु-
 लाद्वयकुष्ठवचाहिंगुदेवदारुगिरिकदंबकैर्धूपः ॥ बिंबीगुंजाकाकादनीं
 द्रवारुणीचित्रफला धारयेत् ॥ विचित्रमाल्यो मस्त्वोदनरुशरापललवा-
 न् बलिः शरावसंपुटस्थः शून्यगृहे चतुर्दिशं प्रक्षेप्यः ॥ तत्रचोच्छिष्टे-
 न स्नपनं मंत्रश्च ॥ मलिनांबरसंवीना मलिना रूक्षमूर्द्धजा ॥ शू-
 न्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥ दुर्दर्शना महाकाया क-
 राला मेघकालिका ॥ भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥
 शीतपूतनायां पूतनोक्तप्रदेहो धारणीयानि च ॥ वरुणकपित्थतुल-
 सीपाशिकावंशीबिल्वपाटलीनंदीभल्लातकपत्रनिर्घृहेण परिषेकः ॥ मु-
 स्तामरदारुकुष्ठसर्वगंधैर्गोवस्तमूत्रसंयुक्तं तैलं विषकमभ्यंगः ॥ का-
 श्मर्यपृश्निपर्णीरोध्रमधुकैर्मधुस्वर्गेण समक्षीरं सर्पिः शृतं प्राश्यमानं
 शीतपूतनां छर्दिहिष्माकासांश्च शमयति ॥ सातिसारायां तु खदि-
 रपलाशसर्जार्जुनरोहिणीकाथेन तुल्यपयः सर्पिः ॥ गृध्रोल्बुकविड्बुवस्तगं
 धाहिनिर्मोकिनिंबपत्रैर्धूपो जीर्णगोचर्मसर्पपभिंक्षुसंघाटीसर्पकंचुकैर्वा ॥
 मुद्गैर्वादनप्रायो जलाशयसमीपे बलिस्तत्रैव च स्नानं मंत्रश्च ॥ मुद्गैर्वा-

१ सुदुर्गं धेति सुश्रुते पाठः २ भिक्षुसंघाटीभिक्षुकंथा ॥

नाशना देवी मुराशोणितपायिनी ॥ जलाशयालयरता पानु
 त्वा शीतपूतना ॥ अंधपूतनायां सर्वगधैः सशिरोवक्रस्य प्रदेहः ॥
 वरुणास्फोटपारिमिद्रकटक्षादनीनागबलागैरिकशतावरीभिः परिषेकः-
 ॥ हरितालमनःशिलाकुष्ठसर्जरसमुरासौवीरकसंस्कृतं तैलमभ्यंगः ॥
 स्यंदनस्योनाककाश्मर्यवदिरकुष्ठैर्मधुरवर्गेण क्षीरिवृक्षकषाये सक्षीरं
 शृतं सर्पिः मधुघृतं चक्षुःकामोपसृष्टानां प्राशः ॥ छर्दिःकासानिस्ता-
 रवतां तु तदेव पिप्पलीपिप्पलीमूलशालशालिपर्णीवृहतीकल्को-
 पेत् ॥ रक्षोघ्नारुणकैः समधुमिर्भूपो जीर्णमिक्षुसंघाटीरुक्कवाकुपुरीषा-
 दित्वकेशचर्मभिर्वा ॥ अनंताकुक्कुटीमर्कटीविंबीधारयेत् ॥ तुंबी-
 चित्रफलामृगैर्वारुजालिनीकाकादनीर्वा ॥ पक्वामसांसशोणितैश्च-
 तुष्यथ बलिर्गृहे स्नानं मंत्रश्च ॥ करालपिंगला मुंडी कषायांबरवा-
 सिनी ॥ देवी बालमिमं प्रीता पालयत्वंधपूतना ॥ मुखमंडितिका-
 यां वारुण्या श्लक्ष्णपिष्टैः सर्वगधैर्लेपः ॥ बिल्वैरंडकपित्थाग्निसंथवां
 शीकुबेराक्षीपत्रकाथेन परिषेकस्तेषामेव च स्वरसेन मधुकवाजिगंधा-
 गर्भं नैकध्वं तैलं वसा च पक्वमभ्यंगः ॥ ह्रस्वपंचमूलमधुरवर्गसि-
 द्धं घृतं समधुशर्करं प्राशः ॥ पाठाकेतकसूचीनिचुलफलपिप्पलीविं-
 डगहरीतकीभस्मवचाचोरकचूर्णौ वा मधुसर्पिर्भ्यां रुक्षरामठपाठाम-
 रिचपिप्पलीचूर्णौ वा देवदारुभस्मयुतो मूर्वाव्योषमुस्तुरास्त्रागिरिकदं-
 बकाश्वगंधाचूर्णौ वाऽशोकरोहिणीचूर्णौ वा ॥ एभिरेव च विपक्व-
 माजं घृतं पयो वा पिबेत् ॥ एभिरेव च योगैर्धूपोपदेहाभ्यंगनस्यतै-
 लाक्षिपूरणपरिषेकान् कुर्यात् ॥ यवकुष्ठसर्जरसैर्धूपः ॥ सर्पचाप-
 चीरह्निजिह्वा धारयेत् ॥ मंत्रं चास्य श्लेष्महरमौषधं पाने स्त-
 नोद्वर्तने च धुंज्यात् ॥ विविधगंधधूपमाल्यांजनपारदमनःशिलायु-
 क्तो गोष्ठमध्ये बलिर्गवां मध्ये स्नानं मंत्रश्च ॥ अलंकृता रूपवती सु-

मगा कामरूपिणी ॥ गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वा मुखमंडिका ॥
 रेवत्यां सर्वगंधैः कुलत्थशशचूर्णेन च प्रदेहः ॥ अश्वगंधाऽजशृंगी-
 सारिवाह्निपुनर्नवाद्रिसहाविदारीभिः परिषेकः ॥ कुष्ठसर्जरससाधितं तै-
 लमभ्यंगः ॥ धवाश्वकर्णधातकीककुभार्तिदुकैर्जीवनीयैश्च पिष्टैर्घृतं शृतं
 प्राशः ॥ यवयवफलोत्कृष्टगृध्रशरुद्धिः सघृतैर्धूपः ॥ वरुणादिरिष्टशि-
 गुकान्विः श्वाविकमूत्रेण गंडकः ॥ शुक्लमाल्यविलेपनलाजौदन-
 पायसैर्गोतीर्थं बलिः संगमे क्षीरिदक्षसमीपे वा स्नपनं मंत्रश्च ॥ नानाव-
 स्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना च लत्कुंडलिनी श्यामा रेवती ते प्रसी-
 दतु ॥ शुष्करेवत्यां धूपवर्जः स्कंदग्रहोक्तो विधिः ॥ वचाऽश्वगंधार्हिगु-
 लाजसिद्धार्थकैरुद्धनं ॥ सर्पपतैलं वचासिद्धं नेत्रपूर्णं ॥ काकगृध्र-
 गर्दमशरुद्धिर्धूपः ॥ कुलीरकपालशल्यकशुक्तिमेषशृंगहयस्वरजाहकह-
 स्तिनखनकुलोमभिर्धूपः सर्वग्रहघ्नः ॥ कुल्माषैर्मद्येन शुष्कमांसेन
 च शुष्कवृक्षे बलिस्तत्रैव च स्नानं मंत्रश्च ॥ उपासते यां सततं
 देव्यो विविधभूषणाः ॥ लंबा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥
 रेवती शुक्लनामा च सा ते देवी प्रसीदत्विति ॥ भवति चात्र ॥ अनुबं-
 धान्यथारुच्छं ग्रहापायेप्युपद्रवान् ॥ बालामयनिषेधोक्तमेषजैः समुपा-
 चरेत् ॥ इति प्रत्येकग्रहप्रतिषेधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ इति
 द्वितीयं कौमारतंत्रं संपूर्णं ॥ २ ॥
 यथा वेदविदो नेदमश्लिष्टं मनुयोऽभ्यधुः ॥ तथाऽवबोधं यदिह स्प-
 ष्टमाचष्ट वाग्भटः ॥ १ ॥

अथातो भूतविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ अष्टादश भूताधिपतयः ॥
 तद्यथा ॥ सुरासुरगंधर्वैरिगयक्षब्रह्मराक्षसराक्षसपिशाचप्रेतकृष्णांडकका-
 लाद्रौकिरेवतालपितृकपिगुरुद्वसिद्धाश्च ॥ ते पुनः पृथक्कोटिपरिवा-

१ लंबा कराला विनता तथैव बहुपुत्रिका ॥ रेवती सततं माता सा ते देवो मसीद-
 त्वतिसौश्रुतेऽधिकः पाठः

राः ॥ तेषामपि चापरिसंख्येयः परिचारइत्यनंतो भूतलोकः ॥ सर्वेऽपि च
 प्रायेणाहारकामा निशाचारिणो भयानका मांसासृग्वसाशिनः ॥ अपिच
 ॥ सुरासुरादिसंवाससंसर्गात्तच्छीलाचारकर्मतया तत्संज्ञां लभन्ते ॥ तेषां
 पुनरनु प्रवेशकारणं सद्यः पूर्वकृतो वा विशेषेण प्रज्ञापराधस्तेनाहि-
 ततस्तमात्महननमवतारगवेषिणो देवादिग्रहा अप्यनुगृह्णन्ति ॥ तद्बु-
 न्मादापस्मारोपप्लुतचित्तं तथा ज्वराद्यामयोपहतमपि विशेषतश्च प्रा-
 णिनां पूयासृक्क्षेहक्लेदगन्धेन ॥ एवंविधांस्तु पुरुषाननिष्टाघातकालेष्व-
 भिगच्छन्ति ॥ तद्यथा ॥ पापस्य कर्मणः समारंभे पूर्वकृतस्य वा परि-
 णामकाले एकस्य वा शून्यग्रहनिवासे चतुष्पथाधिष्ठाने वा संध्या-
 यामप्रयतमाने वा पक्षसंधिषु वा मिथुनीभावे रजस्वलाभिगमने वा
 विगुणे वाऽध्ययनहोमबलिमंगलप्रयोगे नियमब्रह्मचर्यव्रतभंगे वा म-
 हाहवे वा देशपुरकुलविनाशे वा महाग्रहोपगमने वा स्त्रिया वा प्रज-
 ननकाले विविधभूताशुचिस्पर्शे वा वमनविरेचनरुधिरस्त्रावाशुचैरप्र-
 यतस्य चैत्यदेवायतनाभिगमने वा मांसमद्यमधुतिलगुडोच्छिष्टे
 वा दिग्वाससि वा निशि नगरचतुष्पथोपवनश्मशानाभिगमने वा द्वि-
 जगुरुमुरपतिपूज्यव्यतिक्रमे वा^१ ॥ तत्रावलोकयंतो जनयन्ति मनो-
 विकारं सुरासुरग्रहाः स्पृशंतो गंधर्वाः समाविशंतो भुजगा यक्षाश्चा-
 त्मगंधमाघ्रापयंतो राक्षसाः वाहयंतोऽधिरुह्य पिशाचाद्या धर्षयंतः
 पितरोऽमिश्रपंतः ऋषिगुरुद्वसिद्धाः ॥ तत्र शीलवन्तं चोष्याचारं
 शुक्लांबरधरं तपःस्वाध्यायपरमं प्रायः शुक्लप्रतिपदि च त्रयोदश्यां सं-
 ख्ययोश्च सुराः ॥ शुक्लत्रयोदशीरुष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ प्रियभू-
 त्यगीतवादित्रगंधमाल्यपरदाररतिं चोष्याचारं प्रायश्चतुर्थ्यामष्टम्यां
 द्वादश्यां वा चतुर्दश्यां च गंधर्वाः ॥ स्वमशीलं चपलमनिमित्त-

^१ संध्याविलयाप्रयतभावे वेति चरकपाठः ॥ ^२ धर्माख्यातव्यतिक्रमे वाऽन्यस्य
 कर्मणोऽग्रशस्तस्यारंभे वेति चरकेऽधिकः पाठः ॥

क्रोधनमर्थसिद्धं प्रायो ब्राह्मणं प्रायः पंचम्यां संध्ययोर्मध्याह्ने-
 च नागाः ॥ सत्वबलरूपगांधर्वधनशौर्ययुक्तं माल्यानुलेपनहास्य-
 प्रियमतिवाक्करणं प्रायः शुक्लसप्तम्यामेकादश्यां च यक्षाः ॥
 स्वाध्यायतपोव्रतचर्यादेवयतिगुरुपूजाऽरतिं च भ्रष्टशौचं ब्राह्म-
 णमब्राह्मणं वा ब्रह्मवादिनं शरमानिनं देवागारसलिलक्रीडनप्रियं स्व-
 लितब्रह्मचर्यं प्रायः शुक्लपंचम्यामष्टम्यां पूर्णचंद्रदर्शने संध्यासु च
 ब्रह्मराक्षसाः ॥ हीनसत्त्वं पिशुनं स्तेनं लुब्धं शठं प्रायो द्वितीयातृती-
 याष्टमीषु राक्षसपिशाचादयः ॥ सकलिलोलपापप्रियमसूयावंतं परुष-
 भाषिणं बह्मशानं च कृष्णनवमीद्वादशयोश्च निशि राक्षसाः ॥ आत्मश्ला-
 धिनं कूटसाक्षिप्रदं परोपतापिनं चचतुर्दश्यां च पिशाचादयः ॥ मातापि-
 तृगुरुवृद्धाचार्योऽरगविप्रसेविनं प्रायो दशम्याममावास्यायां च पितरः ॥
 तद्विधमेव च प्रायः पष्ठ्यां नवम्यां च गुरुवृद्धसिद्धाः ॥ तयोरेव च स्ना-
 नशुद्धिविविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिवाच्यकुशलमृषयः ॥ तेषां तु गृही-
 ष्यतां पूर्वरूपाणि ॥ ॥ तद्यथा ॥ देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचि-
 त्वं नृशंसाभिप्रायता कोपनत्वमरतिरोजोवर्णच्छायाबलवपुषां चोप-
 तसिः स्वप्ने देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्त्तनं च ॥ तत्र सौम्यदृष्टिं गम्भी-
 रमष्टमकोपनं शुचिमनिद्रं भोजनानभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीष-
 वाचं संस्कृतवादिनं देवद्विजगुरुभक्तं शुक्लमाल्यांबरधरं सरित्पुलिन-
 शैलोच्चभवनदधिक्षीरसुरभिप्रियं चिरादक्षिणी निमेषयंतं वरप्रदातारं
 शुभगंधं वर्चस्विनं फुल्लपद्मोपममुखं देवग्रहेण गृहीतं विद्यात् ॥ त-
 त्रापि गोवृषमिव नर्दतं दीप्तमुखनयनमादीप्तेन भास्वरेण सर्वमाभाष-
 णमीश्वरेण ॥ मेघस्तनितविद्युद्विष्टीर्वाचा विमृजंतमिद्रेण ॥ धनानि वा
 वा प्रयच्छंतमार्च्छिदंतं च धनदेन ॥ सुरासवसमगंधं काष्ठतृणरज्ज्वा
 दिसर्वपाशमभिगम्यमानं वरुणेन ॥ जिह्मदृष्टिं दुष्टात्मानं क्रोधनम-
 तृप्तं सस्वेदगात्रं ब्राह्मणगुरुद्वेषिणं निर्भयमभिमानिनं खरव्यवसायिन-

महुरुद्रो ऽहमुपेद्रो ऽहं स्कंदो ऽहं विशाखइत्यादिभाषमाणं विकृतवाच-
मसकृद्भसंतं सुरामिषादंतं दंतैर्नखैश्च परान् हिंसतमसुरेण ॥ स्वाचारं
दृष्टात्मानं शुभगंधमाल्यव्याहारं नृत्यंतं गायतं मुखवाद्यानि कुर्वंतं
प्रियोद्यानपुलिनखानरक्तवस्त्रानुलेपधूपान्नपानहासलीलाशृंगारकथा-
गांधर्वं गंधर्वेण ॥ तत्रापि शिरोधुनानं कलहं कुर्वंतं सहेन ॥ जागरूकं
पठंतं हसंतं हसनेन ॥ क्रोधनमनिशं निश्वसंतं त्रसंतमातपत्रतो रक्ता-
क्षं स्तब्धदृष्टिं जिह्वां लोलयंतं सूक्ष्मिण्यौ लिहानमधोमुखशायिनं च-
लं वक्रगामिनं विलमवलोक्य सर्पवह्मं प्रसरंतं जलौघधनदुंदुभिस्वनै-
र्दृष्यंतं क्षीरमधुधृतगुडमधुखानमाल्यप्रियं गात्राणि कंपयंतं दंतैः खा-
दयंतं जलेऽवतीर्णमुत्तरमनिच्छंतमुरगेण ॥ असकृत्स्वमरोदनहासनृ-
त्यगीतपाठकथान्नपानमाल्यधूपगंधरक्तवस्त्ररतिं रक्तत्रस्तविधुताक्षं दु-
तसर्वगं मत्तमिव च गच्छंतं वस्त्रांतमुत्कर्षंतं चालिताग्रहस्तं ब-
हुभाषिणं स्त्रीलोलं मद्यामिषप्रियं सज्जस्वशस्त्रं मृगयमाणमतिब-
लमव्यथं दृष्टमल्परोषं किं कस्मै ददामीति वादिनं शुभगंधं वर्च-
स्विनं द्विजातिवैद्यपरिभाविनं रहस्यभाषिणं यक्षेण ॥ तत्रापि दृषि-
तरोमाणमूर्ध्वेक्षणं दृष्टं प्रदृष्टनयनं चंडं महानिनादं मणिचरेण ॥
रहोहसितनृत्यगीतान्याचरंतमाकीर्णमौनमासेविनं विकटेन ॥ हासनृ-
त्यप्रियमाक्रोशिनं प्रधाविनं देवद्विजभिषग्द्वेषिणं मंत्रवेदशास्त्राध्यायि-
नं काष्ठशस्त्रादिभिरात्मानमाघ्रंतं छिद्रप्रहारिणं वैद्यरंध्रान्वेषिणं भोःश-
ब्दवादिनं परुषं रौद्रचेष्टं शीघ्रगामिनं ब्रह्मराक्षसेन ॥ तत्रापि विकृतेन
स्वरेण भाषंतमुच्चासयंतं ब्रह्मवादिनं संस्कृतभाषिणं बहुस्तोमं नादयं-
तं यज्ञसेनेन ॥ सकोपदृष्टिं भ्रुकुटीमुद्वहंतं भैरवाक्षं त्वरितमभिधावंतं
वदंतं ससंभ्रमं प्रहरंतं नष्टनिद्रं निशाविचारिणमच्छद्वेषिणमनाहारम-
प्यतिबलिनमन्नकाले हसंतं निर्लज्जं शूरं रोषणमशुचिस्त्रीमद्यमांसर-

क्तरक्तमाल्यप्रियं रक्तमामिपं वा दृष्ट्वाष्टौ परिलिहंतं दीनं शंकितं ध्या-
 यंतमकस्माद्दुदंतं हसंतं गायंतं नृत्यंतं निरर्थकभाषिणं राक्षसेन ॥
 तत्रापि परुषच्छर्वि भूमिं ताडयंतमकस्माद्दुदंतं विशाखेन ॥ भिन्नग-
 द्गदकंठमंगानि भंजंतं जिह्वां परिलिहानमक्षमालया जपमानं शौचम-
 भीक्ष्णं कुर्वाणं संगमेन ॥ मद्यविद्युद्वयायासते क्रुध्यंतं जलदृष्टिं स-
 मंतान्मन्यमानं साटकनिष्पीडितं विद्युन्मालिना ॥ आममांसपल्लमू-
 लकापूपपरमान्नवाचिनं रुक्षच्छर्वि विरूपाक्षेण ॥ अस्वस्थचित्तनैक-
 त्र प्रतिष्ठंतं परिधाविनं दयितनृत्यगीतहासोच्छिष्टमद्यमांसशून्यावास-
 रतिं पुरस्तादभिघ्नंतं निर्भर्त्सनादीनशंकितवदनं नखैरात्मनो वपुरुह्नि-
 खंतं नष्टस्मृतिं बद्धाबद्धभाषिणमकस्माद्दुदंतं दुःखान्यावेदयंतमवि-
 ध्वस्तरुक्षस्वरदेहं दुर्गंधमशुचिं नग्नं मलिनं रथ्याचैलतृणाभरणं सं-
 करकूटकाष्टाश्मकारोहणं लोलं ब्रह्माशिनं पिशाचेन ॥ तत्रापि भोज-
 नं दृष्ट्वा हसंतं विस्वरं क्रोशंतं नित्यभीतं कर्मलेन ॥ सर्वगात्राणि रूपं
 दयंतं मुहुर्धावंतं भीषयमाणं नवाकशेन ॥ वैद्यं दृष्ट्वा कुप्यंतं भ्रमद्भो
 जिनं ब्रह्माशिनं भस्मगुंठनशयनं स्त्रियो मार्गं रुंधानं मूत्रपुरीषविम-
 र्दिनं निस्तेजसा ॥ प्रेताकृतिचेष्टागंधं तृणच्छेदिनं भीरुमाहारद्विषं
 प्रेतेन ॥ बहुप्रलापमुखवाक्यं विलंबितगतिं कृष्णवदनं शूनप्रलंबदृष-
 णं कूष्मांडेन ॥ नग्नं धावंतमश्मकाष्टादि गृहीत्वा भ्रमंतं तृणचीरमा-
 ल्यनिवसनमुत्रस्तदृष्टिं परुषामिधायिनं श्मशानशून्यैकदृक्षरथ्यानिषे-
 विणं तिलाञ्जमद्यामिषसक्तदृष्टिं कालार्देन ॥ उग्रवादिनं रक्तत्रस्त-
 नेत्रमन्नाभिलाषमुदकं प्रार्थयमानमौकिरेण ॥ सत्यवादिनं परिवेषि-
 नं धूपगंधमाल्यरतिमतिनिद्रालुं वेतालेन ॥ अप्रसन्नदृष्टिं चलनेत्रप-
 क्षमाणं दीनवदनं संशुष्कतालुमतिनिद्रालुं प्रतिहतवाचमपसव्यबल-
 मल्पाग्रिमरोचकिनं तिलगुडमांसरुचिं वा पितृग्रहेण ॥ कषिगुरुदृढ-
 सिद्धानामभिशापाभिध्यानानुरूपविहारव्याहाराहारं तद्वहेण गृहीतं

विद्यादिति ॥ भवति चात्र ॥ लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौ-
रुषं ॥ पुरुषे ऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ कुमारद्वेदानुगतं नम्र-
मुद्धतमूर्द्धजं ॥ अस्वस्थमनसं दीर्घकालिकं सग्रहं त्यजेत् ॥ इति
भूतविज्ञानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ भूतं जयेदाहिंसेच्छं जप-
होमबलिघ्नैः ॥ तपःशीलसमाधानदानज्ञानदयादिभिः ॥ हिंगुव्यो-
षालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ॥ अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी
वचा बला ॥ कुकुटी सर्पगंधाख्या तिलाः कालविषाणिके ॥ वज्र-
प्रोक्ता वयस्था च शृंगी मोहनवलयपि ॥ स्रोतोजांजनरक्षोघ्न रक्षो-
घ्न चान्यदौषधं ॥ खराश्वश्वाविदुष्टैर्गोधानकुलशल्यकान् ॥ द्वी-
पिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्वतः ॥ चर्मपित्तद्विजनखान् वर्गोऽ-
स्मिन् साधयेद्भूतं ॥ पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ॥ अ-
भ्यंगे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ॥ एभिश्च गुलिकां युंज्या-
दंजने सावपीडने ॥ प्रलेपे कल्कमेतेषां कायं च परिषेचने ॥ प्रयो-
गोऽयं ग्रहोन्मादान् सापस्मारान् शमं नयेत् ॥ गजाव्हापिप्पलीमू-
लव्योषामलकसर्षपान् ॥ गोधानकुलमार्जारैर्कक्षपित्तप्रपेषितान् ॥
नावनाभ्यंगसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ अश्वश्वाश्वतरोलूककंकगु-
धशृगालजाः ॥ विखरोष्ट्रवराहाश्च तथा तैलं विपाचयेत् ॥ पिष्ट्वा बस्त-
मूत्रेण नावनादिषु पूजितं ॥ शिरीषपुष्पं लशुनं शुंठी सिद्धार्थकत्वचा
॥ मंजिष्ठा द्वे निशे कृष्णा बस्तमूत्रेण पेययेत् ॥ छायाशुष्का कृता वर्तिर्म
त्स्यपित्तद्रुतां ऽजनं ॥ नक्तमालफलं व्योषं बिल्वस्योनाकयोर्जटा ॥ हरिद्रे
च कृता वर्तिः पूर्ववन्नयनांजनं ॥ वयस्था हिंगु कटुका षड्रथा सैधवं तथा
॥ सिद्धार्थकवचाहिंगुप्रयंगुरजनीह्वयं ॥ मंजिष्ठा श्वेतकटभी वरा श्वे-
ता ऽद्रिकर्णिका ॥ निंबस्य पत्रं बीजं तु नक्तमालकरंजयोः ॥ सु-

१ कालविषाणिके काकोलोक्षीरकाकोल्यौ २ क्षपित्तप्रपेषितानिति पाठः

राहं ज्यूपणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने
 नस्ये च योजितं ॥ ग्रहान् सर्वाञ्जिह्वत्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान्
 ॥ कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्मजित् ॥ एभिरेवौषधैर्बस्त-
 वारिणा कल्पितोऽगदः ॥ पाननस्यांजनालेपस्नानोद्धर्षणयोजितः ॥
 गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ सिद्धार्थकव्योषवचा-
 श्वगंधानिशाद्वयं हिंगु पलांडुकंदः ॥ बीजं करंजान् कुसुमं शिरी-
 पात्फलं च बल्कश्च कपित्थवृक्षात् ॥ समाणिमंथं सनतं सकुष्ठं
 श्योनाकमूलं कटभी सिता च ॥ बस्तस्य मूत्रेण सुभाविनं त-
 त्पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥ दुष्टवणोन्मादतमोनिशांभा-
 नुद्धाकान् वारिनिमग्नदेहान् ॥ दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदष्टान् ते
 साधयंत्यंजनपाननस्यैः ॥ कार्पासास्थिमयूरपत्रद्वहतीनिर्माल्यार्पिणी-
 तकत्वग्वांशीवृषदंशविट्पुष्यचाकेशाहिनिर्मोचनैः ॥ नागेंद्रद्विजशृंग-
 हिंगुमरिचैस्तुल्यं कृतं धूपनं स्कंदोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशग्रहघ्नं
 परं ॥ त्रिकटुकदलकुंकुमग्रंथिकक्षारसिंहीनिशादारुसिद्धार्थयुग्मांबु-
 शकाह्वयैः सितलशुनफलत्रयोशीरतिक्तावचातुत्थपट्टीबलालोहितै-
 लाशिलापद्मकैः ॥ दधितगरमधूकसारप्रियाह्वाविषारुष्याविषाताक्षर्य-
 शैलैः सचम्यामयैः कल्कितैर्धृतमनवमंशेषमूत्रांशसिद्धं मतं भूत-
 रावाह्यं पानतस्तद्वहघ्नं परं ॥ नतमधुककरंजलाक्षापटोलीसमं-
 गावचापाटलीहिंगुसिद्धार्थसिंहीनिशाद्युगलतारोहिणीबदरकटुफलत्रि-
 काकांडदारुकमिप्राजगंधामरांकोलकोशानकीशिपुनिंबांबुदेंद्राह्वयैः ॥

१ नस्यलेपैरिति पाठः २ निर्माल्यं महादेवसंबन्धि ३ स्कंदाः स्कंदपरिवारकाः
 न तु स्कंदः ॥ यदुक्तं ॥ स्कंदग्रहा भवत्यष्टौ स्कंदतुल्यपराक्रमाः ॥ बालान् गुण्डीति
 ते तावद्यावद्द्वर्षाणि बीडशेनिपाचीनपुस्तके टिप्पणं ॥ ४ अशेषमूत्राणां गोमूत्रादीनाम
 यैः भागैः सिद्धं ५ दंडकमिदं वृत्तं चंडवृष्टिप्रयातं ॥

गदशुकतरुपुष्पबीजोग्रघट्टद्रिकर्णीनिकुंभाग्रिविल्वैः समं कल्कितै
 भूत्रवर्गेण सिद्धं घृतं विधिविनिहितमाशु सर्वैः क्रमैर्योजितं हन्ति स-
 र्वघ्नोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतं ॥ ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु
 तेषां तेषु विशेषतः ॥ दिनेषु बलिहोमादीन्प्रयुंजीत चिकित्सकः ॥
 खानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ॥ रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषा-
 माहरेत्तदा ॥ रत्नानि गंधमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिणी ॥ भक्ष्या-
 श्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययं सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च-
 सुरालये ॥ दिशुत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद्बलिं ॥ पश्चिमायां
 यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरं ॥ गंधर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं ब-
 लिं ॥ पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ॥ यक्षाय यक्षायतने
 सरितो वा समागमे ॥ चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ॥ रक्ष-
 सां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसां ॥ शून्यालये पिशाचाय प-
 श्चिमां दिशमास्थिते ॥ शुचिशुक्लानि माल्यानि गंधाः क्षैरेयमोदनं
 ॥ दधि छत्रं च धवलं देवानां बलिरिष्यते ॥ हिंगुसर्पपङ्कथाज्यो
 पैर्द्धपलोन्मिनैः ॥ चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ तत्पा-
 ननावनाभ्यर्गेर्देवग्रहविमोक्षणं ॥ नस्यांजनं वचाहिंगुलशुनं वस्तवा-
 रिणा ॥ दैत्ये बलिर्बहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ नागानां सुमनो-
 लाजगुडापूपगुडौदनैः ॥ परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेसरैः ॥ वचा-
 पद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ॥ श्वेतपत्रं च रोधं च तगरं नागस-
 र्पपाः ॥ शीतेन वारिणा पिष्टं नावनांजनयोर्हितं ॥ यक्षाणां
 क्षीरदध्याज्यमिश्रकौदनगुग्गुलु ॥ देवदारूत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्र-
 कांचनं ॥ हिरण्यं च बलिर्योज्यो मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ सिद्ध-
 पलोन्मितं पाननावनाभ्यंजने हितं ॥ हरीतकी हरिद्रे द्वे लशु-

१ इदमपि दंडकं व्याख्याय २ राक्षसाब्देनेह ब्रह्मराक्षसो गृह्यते इत्यरुणदत्तः
 ३ श्वेतपुडरीकं

नो मरिचं वचा ॥ निंबपत्रं च वस्तांबुकल्कितं नावनांजनं ॥
 ब्रह्मरक्षोबलिः पक्वं यवानां पूर्णमाढकं ॥ तोयस्य कुंभं पललं छत्रं व-
 स्त्रविलेपनं ॥ गायत्रीविंशतिपलकाथेऽर्द्धपलिकैः पचेत् ॥ व्यूषणत्रि-
 फलाहिगुषड्वंधामिशिसर्षपैः ॥ सनिंबपत्रलशुनैः कुडवान् सप्त सर्पिषः ॥
 गोमूत्रे त्रिगुणे पाननस्याभ्यंगेषु तद्धितं ॥ रक्षासां पललं शुक्लं कुसु-
 मं मिश्रकौदनः ॥ बलिः पक्काममांसानि निष्पावा रुधिरक्षिताः ॥ नक्त-
 मालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च ॥ तद्वच्च रुष्णपाटल्या बिल्वमूलं क-
 दुत्रिकं ॥ हिंविंद्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलं ॥ नावनांजनयोर्यो-
 ज्यो बस्तनमूत्रधृतोऽगदः ॥ एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥
 रक्षोग्रहान्वारयते पानाभ्यंजननावनैः ॥ पिशाचानां बलिः सीधुषि-
 ण्याकपललं दधि ॥ मूलकं लवणं सर्पिः प्रभृतौदनयावकं ॥ हरिद्रा-
 द्वयमंजिष्ठाभिशिर्सेधवनागैः ॥ हिंगुप्रियंगुत्रिकदुरसोनत्रिफलावचा
 ॥ पाटलाश्वेतकटभीशिरीषकुसुमैर्घृतं ॥ गोमूत्रपादिकं सिद्धं पाना-
 भ्यंजनयोर्हितं ॥ वस्तांबुषिष्टैरेव योज्यमंजननावनं ॥ देवर्षिपितृ-
 गंधर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ॥ सर्पिःपानादि मृद्वस्मिन् भैषज्यमव-
 चारयेत् ॥ ऋते पिशाचात् सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ॥ सवैद्यमातुरं
 प्रंति कुद्धास्ते हि महौजसः ॥ ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्याविलोकि-
 तं ॥ सर्वव्याधिचिकित्सं च जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ तथोन्मादानप-
 स्मरानन्यं वा चित्तविप्लवं ॥ महाविद्यां च मायूर्मी शुचिः संश्रावये-
 त्सदा ॥ भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथारव्यांश्च तद्गणान् ॥ जपन् सि-
 द्धांश्च तन्मंत्रान् ग्रहान् सर्वानपोहति ॥ यच्चानंतरयोः किंचिद्वक्ष्यते-
 ऽध्याययोर्हितं ॥ यथोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुंजीत परस्परं ॥ इति भूत-
 प्रतिषेधो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातउन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ पटुन्मादा भवन्ति वात-
 पित्तकफसन्निपाताधिविषनिमित्ताः ॥ तत्रोन्मादो नाम यदुन्मार्गेणैः
 शारीरमानसैर्दीर्घैर्मनसो मादनं ॥ तेषांपुनरुन्मार्गगत्वे हेतुः समलं विह-
 तोपहितमहितमनुचितमन्नपानविधिनिरपेक्षमाहारजातमप्युपक्षीणदे-
 हानां व्यवायव्याधिवेगसमुद्गमे विषमशरीरचेष्टोपसेवा देवद्विजगुरुल्लंघ-
 नं वा रागद्वेषजनिताभिराधिभिर्मनोविषातो विषोपविषगरोपयोगात्
 ॥ एभिर्हीनसत्वस्य मनस्युपहते बुद्धौ प्रचलितायामत्युदीर्णत्वाद्दोषाः
 प्रकुपिता हृदयमुत्सृज्य मनोवहानि स्रोतांस्यावृत्य जनयंत्युन्मादं
 ॥ तत्र शिरसः शून्यता चक्षुषोऽस्वस्थत्वं स्वनः कर्णयोरुच्छासाधि-
 क्यमास्यस्त्रवणमञ्जानभिलाषोऽरोचकोऽविपाको हृदयग्रहोऽस्थाने
 ध्यानायाससंमोहोद्देगाः सततं रोमहर्षो ज्वरोऽभीक्ष्णमभीक्ष्णमुन्मत्त-
 चित्तत्वमर्दिताकृतिकरणं व्याधेः स्वमे च दर्शनमभीक्ष्णं भ्रान्तचलि-
 तानवस्थितानामप्रशस्तानां च रूपाणां तिलपीडकचकाधिरोहणं
 वातकुण्डलिकाभिरुन्मथनं निमज्जनं कलुषाणामंभसाभावर्त्तेषु
 चक्षुषोश्चापतपर्णमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि ॥
 ततोऽन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिरेव ॥ तस्य सामान्यलिंगं मनोबु-
 द्विस्मृत्यादिसंप्रमोहः ॥ ततश्च देहो हतसारथिरिव रथो ऽकर्ण-
 धारहव चाप्सु प्लवः सुखदुःखाचारधर्माधर्मप्रलुप्तोऽकस्माद्भवति ॥
 तत्र वातादस्थानस्मितहसितनृत्यगीतवादित्रवागंगविक्षेपरोदनकोश-
 नास्फोटनानि पर्यटनमजस्रमास्यात्फेनागमो यानमयानैरलंकरणम-
 नलंकारिकैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्ये लब्धे चावमानस्तीव्रं मात्सर्यं का-
 श्र्यं पारुष्यमुत्पिंडितारुणाक्षिता जीर्णेऽन्ने च गदत्वं ॥ पित्तात्कोध-
 संतर्जनमकस्मान्मुष्टिलोष्टकाष्ठशखैरभिद्रवणं नम्रताप्रच्छाद्यशिशि-
 राभिरतिरुदकाभिलाषः संतापः पीतावभासत्वमनिमित्तं ज्वलितज्वा-
 लौघशंका ऽन्धि तारकादर्शनं ताम्रहरितहारिद्रिसंरब्धाक्षित्वं ॥ कफा-

दल्पवाक्चेष्टाहारत्वमरोचको वमथुरुष्णसेवा लालासिंघाणकस्रवणं
 रहःकामता स्त्रीप्रियत्वं निद्रा बीभत्सत्वं शौचद्वेषः श्वयथुरास्थे
 शुक्लस्तिमितमलाविलासिता भुक्ते रात्रौ च बलत्वमिति ॥ भवति-
 चात्र ॥ सर्वायतनसंस्थानं सन्निपाते तदात्मकं ॥ उन्मादं दारुणं
 विद्यातं निषक् परिवर्जयेत् ॥ धनकांतादिनाशेन दुःसहेनाभिषंग-
 बान् ॥ पांडुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥ रोदित्यकस्मा-
 न्म्रियते तद्गुणान्वद्गुमन्यते ॥ शोकक्लिष्टमना ध्यायेज्जागरूको
 विचेष्टते ॥ विषेण श्याववदनो नष्टच्छायावर्लेन्द्रियः ॥ वेगांतरेऽ-
 पि संभ्रांतो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ अथानिलजउन्मादे स्नेहपानं
 प्रयोजयेत् ॥ पूर्वमावृतमार्गं तु सस्नेहं मृदु शोधनं ॥ कफपित्तभ-
 वेप्यादौ वमनं सविरेचनं ॥ स्निग्धस्विन्नस्य वस्तींश्च शिरसश्च विरे-
 चनं ॥ तथाऽस्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ॥ स्नेहकाले च
 वातोत्थे तैलं शैरीषमिष्यते ॥ महाकल्याणकं पेत्ते पंचगव्यं कफो-
 द्भवे ॥ इत्थमप्यनुवृत्तौ च तीक्ष्णं नावनमंजनं ॥ हर्षणाश्वास-
 नोत्रासभयताडनतर्जनं ॥ अभ्यंगोद्धर्तनालेपधूपान् पानं च सर्पिषः
 ॥ युंज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयति प्रकृतिं मनः ॥ हिंगुसौवर्चलव्यो-
 षैर्दिपलांशैर्घृताढकं ॥ सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्तरं ॥ द्वौ
 प्रस्थौ स्वरसाद्वाह्या घृतप्रस्थं च साधितं ॥ व्योषश्यामात्रिष्टद्विबी-
 शंखपुष्पीचृपद्रुमैः ॥ सप्तमलार्कमिहरैः कल्कितैरक्षसंभितैः ॥ प-
 ल्लव्या प्रयुंजीत परं मात्रा चतुष्पलं ॥ उन्मादकुष्ठापस्मारहरं वं-
 ध्यासुतप्रदं ॥ वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद्गन्धं ब्राह्मीघृतं स्मृतं ॥ वरा-
 विशालारोग्रैलादेवदार्वैलवालुकैः ॥ द्विसारिवादिरजनीद्विस्थिराफल-
 नीननैः ॥ बृहतीकुष्ठमंजिष्ठानागकेसरदाडिमैः ॥ वेहतालीसपत्रैला-
 मालतीमुकुलोत्पलैः ॥ रुदंतीपद्मकहिमैः कर्पाशैः सर्पिषः पचेत् ॥

प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मनुत् ॥ पांडुकंडूविषे शोषे मे-
हे मोहे ज्वरे गरे ॥ अरेतस्यप्रजसि वा दैवोपहतचेतसि अमे-
धसि स्वलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ बल्यं मंगल्यमायुष्यं
कांतिसौभाग्यपुष्टिदं ॥ कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥
एभ्यो द्विसाखादीनि जले पत्रत्वैकविंशतिं ॥ रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गु-
ष्टिक्षीरचतुर्गुणं ॥ वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छुविपाणिभिः ॥ शू-
र्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परं ॥ बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधि-
कं गुणैः ॥ जटिला पूतना केशी चौरटी मर्कटी वचा ॥ त्रायमाणा-
जया वीर्यं चोरकः कटुरोहिणी ॥ कांयस्था सूकरी छेत्री सांति-
च्छत्रा पलंकपा ॥ महापुरुषदेता च वैयस्था नौकुलीद्वयं ॥ कट-
भरा वृश्चिकाली शालीपर्णी च तैर्धृतं ॥ सिद्धं चानुर्थिकोन्मादग्रहा-
पस्मारनाशनं ॥ महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथाऽमृतं ॥ बुद्धिमे-
धास्मृतिकरं बालानां चांगवर्द्धनं ॥ लशुनानां शतं त्रिंशदभयाऽयू-
षणात्पलं ॥ गन्धचर्ममषीप्रस्थो द्वादकं क्षीरमूत्रयोः ॥ पुराणस-
र्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ॥ हिंगुचूर्णपलं शीते दत्वा च म-
धुमानिकां ॥ तद्वोषागंतुसंभृतानुन्मादान्विषमज्वरान् ॥ अपस्मारां
श्च हंत्वाशु पानाभ्यंजननावनैः ॥ केवलं सिद्धमेभिर्वा घृतमुत्तममा-
त्रया ॥ पुराणं पाययेत्त्वेन श्वश्रे रुंध्याद्दृहेऽथवा ॥ एतानौषधवर्गा-
न्वा विधेयत्वमगच्छति ॥ अंजनोद्वर्तनालेपनावनादिषु योजयेत् ॥
अश्वगंधाऽजगंधोगंधालशुनसर्पपैः ॥ राक्षाकायस्थगोत्रोमीयुक्तै-
स्तैलं विपाचयेत् ॥ गोमूत्रसदृशं पाननस्याभ्यंगानुवासनैः ॥ सर्वो

१ सकृत्पसूतागोर्गृष्टिरिति कोशः ॥ २ मांसी ३ हरीतकी ४ गंधमांसी ५ प-
ञ्चवारिणी ६ कपिकच्छुः ७ अरणिजकः ८ काकोली ९ चंडा १० धात्री ११ बुद्धि-
हारकः १२ धान्यकं १३ शतपुष्पा १४ लाक्षा १५ शतावरी १६ क्षीरकाकोली १७
सर्पाक्षी सर्पगंधा च १८ उग्रगंधं पुराणं स्यादश्वपथस्थितं घृतं ॥ लाक्षारसनिभं
शीतं तद्वि सर्वग्रहापह्नमिति चरके

न्मादग्रहालक्ष्मीपापापस्मारनाशनं ॥ शिरीषो मधुकं हिंगु लशुन-
स्तगरं वचा ॥ कुष्ठं च बस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनांजनं ॥ तद्वद्भ्यो
षं हरिद्रे द्वे मंजिष्ठा हिंगु सर्षपाः ॥ शिरीषबीजं चोन्मादग्रहापस्मार-
नाशनं ॥ ब्राह्मीमैत्रीं विडंगानि व्योषं हिंगु जटां मुरां ॥ रात्रां वि-
षघ्नां लशुनं विशल्यां मुरसां वचां ॥ ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनं-
तां सहरीतकीं ॥ कांक्षीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता ॥
वर्तिनस्यांजनालेपधूपैरुन्मादमूदनी ॥ पिष्ट्वा फलान्यपामार्गाद्विगुलं
हिंगुपात्रिकां ॥ वर्तिर्गोकोष्ठुपित्तेन मरिचाद्भीशकांजनं ॥ उन्माद-
मूतापस्माररोगेषु त्रिषु योजयेत् ॥ अत्रपीडाश्च विविधाः सर्षपस्नेहसंयु-
ताः ॥ कटुतैलेन चाभ्यंगो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥ सार्हिगुस्तीक्ष्ण
धूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ॥ शृगालशल्यकोलूकजलौकावृकबस्तजैः
॥ मूत्रपित्तशूलोमनस्वचर्मभिराचरेत् ॥ धूपधूमांजनाभ्यंगप्रदेहपरिषे-
चनं ॥ धूपयेत्सततं चैव श्वगोमत्स्यैः सुपूतिभिः ॥ वातश्लेष्मात्मके प्रायः
पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ॥
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ विध्येच्छिरां यथोक्तां
वा तृप्तं मेघामिषस्य वा ॥ निवाते शाययेदेनं मुच्यते मतिविश्रमात्
॥ प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ॥ आश्वासयेन्मुहूर्तं वा
वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ॥ बद्धं
सर्षपतैलात्कं न्यसेच्चोत्तानमातपे ॥ कपिकच्छ्वाऽथवा तसैर्लोहतैलज-
लैः स्पृशेत् ॥ कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्धं श्वश्रे विनिक्षिपेत् ॥ अथ-
वा वीरेशस्त्राभ्रमजने संतमसे गृहे ॥ सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दातैः सिंहैर्गजै-

१ तथा ऽस्योन्मादिनः तच्चूर्णं सर्षपचूर्णं घ्राणि आध्मापयेत् २ शस्त्रादिवर्जिते भवने
वा बध्वा निक्षिपेत् ॥ ननु चैकस्य शून्यगृहे स्थितिरुन्मादहेतुरुक्तः ॥ यच्च यस्य निदानं
तदेव तस्य कथं चिकित्सितं स्यात् ॥ नैषदोषस्तदर्थकारिणोपजत्वात् ॥ तदर्थकारिणि
हि भेषजे यदेव निदानं तदेव औषधं ॥ यथा तुच्छदग्धेऽग्निप्रतपने मदात्म्ये मद्य-
पानमिति तद्वदिहाप्यवर्गतव्यमित्यरुणदत्तेन सर्वांगसुंदरायामुक्तं

अथ तं ॥ त्रासयेच्छ्वहस्तैर्वा किरातारातितस्करैः ॥ अथवा राजपुरु-
षा बहिर्नीत्वा सुसंयतं ॥ शीषयेद्युर्वधेनैनं तर्जयंतो नृपाज्ञया ॥ देह-
दुःखमयेभ्यो हि परं प्राणमयं मतं ॥ तेन याति शमं तस्य सर्वतो
विभ्रुतं मनः ॥ सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ॥ इष्टद्र-
व्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ॥ तस्य तत्सदृशप्राप्तिसांत्वाश्वासैः
शमं नयेत् ॥ कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसंभवान् ॥ परस्परप्रति-
द्वन्द्वैरभिरेव शमं नयेत् ॥ भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतं ॥ य-
द्युन्मादे तदा कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधं ॥ बलिं च दद्यात्पल्लवं पावकं
सक्तु पिंडिकां ॥ स्निग्धं मधुरमाहारं तंडुलान् रुधिरोक्षितान् ॥ पक्वाम-
कानि मांसानि सुरामैरेयमासवं ॥ अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः
सहचरस्य च ॥ चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां संगमेषु च ॥ निह-
त्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ॥ निजागंतुभिरुन्मादैः स-
त्त्ववान्न स युज्यते ॥ प्रसाद इंद्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ॥
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणं ॥ इत्युन्मादप्रतिषेधो नाम
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः
स धीसत्त्वामिसंज्ञवात् ॥ जायतेऽभिहते चित्ते चिंताशोकमयादिभिः
॥ उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ॥ हने सत्त्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावा-
हिषु स्त्रेषु च ॥ तमोविशन्मूढमतिर्वीमत्साः कुरुते क्रियाः ॥ दं-
तान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ पश्यन्नसंति
रूपाणि प्रस्खलन् पतति क्षितौ ॥ विजिह्वाक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽती-
ते विबुध्यते ॥ कालान्तरेण स पुनश्चैवमेवं विचेष्टते ॥ अपस्मार-
श्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन च ॥ रूपमुत्पत्स्यमानेऽस्मिन् दृढत्कंपः
शून्यता भ्रमः ॥ तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूव्युदासोऽक्षिवैकृतं ॥ अ-
शब्दग्रहणं स्वेदो लालासिंषाणकस्तुतिः ॥ अविपाकोऽरुचिर्मूर्च्छा

कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ निद्रानाशोऽगमर्दस्तृद् स्वप्ने गानं सनर्त्तनं ॥
 पानं तैलस्य मद्यस्य तयोरेवच मेहनं ॥ तत्र वातात्स्फुरत्सक्थिः
 प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ॥ अपस्मरति संज्ञां च लभते विस्वरं रुद्रम् ॥
 उत्पिडिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कंपते ॥ आविर्ध्याति शिरो
 दंतान् दशत्याध्मातकंधरः ॥ परितो विक्षिपत्यंगं विषमं विनतांगु-
 लिः ॥ रुक्षश्यावारुणाक्षित्वङ्गुवास्थः कृष्णमीक्षते ॥ चपलं परुषं
 रुक्षं विरुषं विकृताननं ॥ अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञां च विंदति
 ॥ पीतफेनाक्षिवक्त्रवगास्फालयति मेदिनीं ॥ भैरवादीसरुषितरु-
 पदर्शी तृषान्वितः ॥ कफाच्चिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनं ॥ चे-
 द्वाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लेनेत्रनखास्यता ॥ शुक्लाभरूपदर्शित्वं
 सर्वालिंगं तु वर्जयेत् ॥ अथाकृतानां धीचित्तद्वृत्तवानां प्राक् प्रबो-
 धनं ॥ तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ॥ वातिकं बस्ति
 भूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥ श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपा-
 चरेत् ॥ वमनं मदनं लंबाविशालारिष्टकौटजं ॥ रेको मूत्रं त्रिवृ-
 च्छामा द्रवंती सप्तला गुडा ॥ दशमूलबलारास्त्रासरलामरदारुभिः ॥
 यवकोलकुलत्थैश्च समुत्रक्षारसैर्धवैः ॥ आस्थापनं प्रयुंजीत हिङ्गुस्त्रे-
 हसमन्वितैः ॥ एभिरन्यैश्च वातघ्नैः कटुतैलं प्रसाधितं ॥ वाताप-
 स्मारशमनं नस्याभ्यंगानुवासनैः ॥ सर्वतः परिशुद्धस्य सम्यगा-
 श्वासितस्य च ॥ अपस्मारविमोक्षार्थं योगान्संशमनान् शृणु ॥
 गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रशृतं हविः ॥ अपस्मारज्वरोन्मादकामलांत-
 करं पिवेत् ॥ द्विपंचमूलत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः ॥ सप्तपर्णम-
 पामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीं ॥ शम्याकपुष्करजटाफलगुमूलदुराल-
 भाः ॥ द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ भार्ग्वीपाठाऽऽ-

१ तैलमूत्रयोर्महनं मूत्रघ्नं

दकीकुंभनिकुंभव्योषरोहिषैः ॥ मूर्वाभूतीकभूनिबश्रेयसीसारिवा-
 द्वयैः ॥ मदयंत्यग्निचुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ प्रस्थं तद्वद्वयैः
 पूर्वैः पंचगव्यमिदं महत् ॥ ज्वरापस्मारजठरभगंदरहरं परं ॥ शो-
 फार्शःकामलापांडुगुल्मकासक्षयापहं ॥ शिरीषपुष्पपत्रत्वक्क्षीरिभू-
 लतुलाद्वयं ॥ वरुणैरंडश्यामाकदशमूलाटरूपकं ॥ शतावरीबला-
 रास्त्रामुषवीपारिभद्रकं ॥ मुरुंगीवज्जुलं दंतीककुभं सपुनर्नवं ॥ रो-
 हिषस्य जटां पुष्पं करघातमयूरकं ॥ शताद्धांशं पृथक्द्राक्षांशाला-
 क्षामिशिवरायवान् ॥ सकोलान्सकुलत्थांश्च पृथग्द्राढकोन्मितान् ॥
 द्विशतं पिशिताद्गव्याच्छागाद्वा तत्पचेदपां ॥ द्रोणैर्द्वात्रिंशताष्टां-
 शशेषेण च विपाचितं ॥ तैलद्रोणं दधिवहे श्लक्ष्णपिष्टैश्च
 पालिकैः ॥ पाठासमंगाद्विनिशाचेतकीचंदनद्वयैः ॥ एलाजलोत्पल-
 बलाश्वदंष्ट्रासारिवाधनैः ॥ मंजिष्ठाकुष्ठमधुकरोधरास्त्राकुटचटैः ॥
 शठीशिरीषकुमुमनतनागासनाह्वयैः ॥ वरांगजोंगपत्तंगविडुगैः सप्रि-
 यंगुभिः ॥ मुरुंगीपत्रनलदमेध्यकुंदनखाह्वयैः ॥ तिलपण्यां च तत्पा-
 नवस्त्यभ्यंजननावनैः ॥ अपस्मारग्रहोन्मादान्सशोषविषमज्वरान् ॥
 योनिशुक्रामयान् गुल्मप्रमेहं पांडुतागदं ॥ वातशोणितवीसर्पपक्षाघा-
 तार्दितादिकान् ॥ सर्वान्मारुतजान् रोगान्विशेषाद्विषवातजान् ॥
 निहंति कर्मणां कृत्यां मूलदंष्ट्राविषं गरं ॥ रसायनानां प्रवरं मेध्यं
 वाजीकरं परं ॥ ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशंखपुष्पीशृतं घृतं ॥ पुराणं
 मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ॥ तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जी-
 वनीयैः पलोन्मितैः ॥ क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणं ॥
 कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ॥ कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिः
 प्रस्थं विपाचयेत् ॥ वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं नियच्छति ॥ त-
 द्दत्कासविदारीक्षुकुशकाथशृतं पयः ॥ मधुकद्विपले कल्के द्रोणे च

मलकीरसात् ॥ तद्वत्सिद्धो घृतप्रस्थः पित्तापस्मारभेषजं ॥ कूष्मां-
 डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतं ॥ यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वर
 प्रदं ॥ कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितं ॥ श्वशृगालविडाला-
 नानां सिंहादीनां च पूजितं ॥ गोधानकुलनागानां पृषतर्क्षगवामपि
 ॥ पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यंगे च शस्यते ॥ त्रिफलाव्योषपी-
 तद्रुयवक्षारफणिज्जकैः ॥ श्यामापामार्गकारंजबीजैस्तैलं प्रसाधितं
 ॥ वस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वा दापयेद्भिषक् ॥ वृश्चिकालीबलाकु-
 ष्माङ्गीलवणपंचकान् ॥ कायस्थां शारदान्मुद्गानुशीरं जलदं यवा-
 न् ॥ व्योषं च वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ॥ अपस्मार-
 गरोन्मादसर्पदष्टविषाशिते ॥ मुस्तावयस्थात्रिफलाकायस्थार्हिगुशा-
 द्दलैः ॥ व्योषमापयुतैर्भूत्रैर्वस्तमेषर्षभोद्भवैः ॥ हन्ति वर्तिरपस्मार-
 किलासविषमज्वरान् ॥ पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपस्मारघ्नमंजनं ॥
 तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं मतं ॥ कटभीनिंबकट्वंगमधुशियुत्व-
 चां रसैः ॥ सिद्धं मूत्रसमैस्तैलमभ्यंगार्थं प्रशस्यते ॥ पलंकषाव-
 चापध्यावृश्चिकाल्यकंसर्षपैः ॥ जटिलापृतनाकेशीनाकुलीहिंगुरोच-
 कैः ॥ लशुनातिरसाछत्राकुष्ठैर्विद्धिश्च पक्षिणां ॥ मांसाशिनां यथा-
 लाभं वस्तमूत्रे विपाचितं ॥ तैलमभ्यंजनं कार्यं तैश्च धूपनलेपनं ॥
 नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ॥ तुंडैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपम-
 स्य प्रयोजयेत् ॥ काकोलीशियुलवणाहिंगुपत्रीशिवाटिकाः ॥ केण्ड-
 र्यं चंदनं कृष्णां काकनासां ससर्षपां ॥ शुनः स्कंधास्थिनखरान् पशु-
 कांश्चेति पेपयेत् ॥ वस्तमूत्रेण पुष्यार्कै तैर्दिद्यात्धूपयेच्च तैः ॥ गोपु-
 च्छलोमभिर्दग्धैरथवा वस्तरोमभिः ॥ खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तद्वद्वा
 मूत्रकल्कैः ॥ उद्धर्तनं सदा कुर्यान्मूत्रैश्च परिषेचनं ॥ आभिः कि-
 याभिः सिद्धाभिः हृदयं संप्रबुध्यते ॥ सोतांसि चास्य शुत्स्यन्ति स्मृ

तिं संज्ञां च विंदति ॥ भृतानुबन्धेऽपस्मारो दोषलिङ्गाधिकारुतौ ॥
 युञ्ज्याद्यथास्वभूतोक्तां क्रियां देवव्यपाश्रयां ॥ शीलयेत्तैललशुनं प-
 यसा वा शतावरीं ॥ ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुतां ॥ समं
 कुष्ठैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ॥ यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमा-
 श्रयः ॥ तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ॥ तदार्त्तं चाग्नितो-
 यादेर्विषमाद्रक्षयेत् सदा ॥ मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ॥
 न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ॥ ग्रहोपक्लिष्टदेहानां वि-
 भ्रांतस्मृतिचेतसां ॥ महाक्षेहं प्रशंसति पानाभ्यंजनवस्तिभिः ॥ इत्य-
 पस्मारप्रतिषेधो नाम दशमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ इति तृतीयं भूतवि-
 द्यातंत्रं संपूर्णं ॥ ३ ॥

भूतनाथांश्चिपाथोज्यध्यानविध्वस्तपाप्मनां ॥ मनांसि न मनुष्याणा-
 मेनांसि समुपासते ॥

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वरोगनिदानोक्तैरहि-
 तैः कुपिता मलाः ॥ अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ सि-
 राभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ॥ वर्त्मं संधिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा
 सर्वमक्षि वा ॥ रोगान्कुर्युश्चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः सिराः ॥ सुसोत्थि-
 तस्य कुरुते वर्त्मस्तंभं सवेदनं ॥ पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं कच्छोन्मीलनम-
 श्रु च ॥ विमर्दनात्स्याच्च शमः कच्छोन्मीलं वदन्ति तं ॥ चालयन्व-
 र्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ॥ करोत्यरुद्धिमेषोऽसौ वर्त्मं यत्तु नि-
 मील्यते ॥ विमुक्तसंधि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ॥ कृष्णाः पित्ते-
 न बह्व्योऽतर्वर्त्मकुंभीकबीजवत् ॥ आध्मायते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुं-
 भिसंज्ञिताः ॥ सदाहृक्केदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमं ॥ पित्तेन जा-
 यते वर्त्मं पित्तोत्क्लिष्टमुशंति तत् ॥ करोति कंडूं दाहं च पित्तं पक्ष्मां-

१ वाशब्दः प्रत्येकं युज्यते ॥ वर्त्मं वा संधिं वा सितं वा ऽसितं वा दृष्टिं वा सकलं
 लोचनमाश्रिता इति सामान्येन नयनरोगाणां संज्ञाभिः ॥

तमाश्रितं ॥ पक्ष्मणां शातनं चानु पक्ष्मशानं वदन्ति तं ॥ पोथक्यः
 पिटिकाः श्वेताः सर्वपाभा घनाः कफात् ॥ शोफोपदेहरुकंदूपिच्छि-
 लाश्रुसमन्विताः ॥ कफोत्क्लिष्टं भवेद्वर्त्म स्तंभक्लेदोपदेहवत् ॥ ग्रंथिः
 पांडुरुरुक्पाकः कंडूमान्कठिनः कफात् ॥ कोलमात्रः स लक्षणः किं-
 चिदल्पस्ततोऽथवा ॥ रक्ता रक्तेन पिटिका तत्तुल्यपिटिकाचिता ॥
 उत्संगाख्या तथोत्क्लिष्टं राजिमत्स्पर्शनाक्षमं ॥ अशोधिमांसं वर्त्मात-
 स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक् ॥ रक्तं रक्तेन तत्स्वावि विच्छिन्नं च विवर्द्धते ॥
 मध्ये वा वर्त्मनोऽते वा कंडूषारुग्वती स्थिरा ॥ मुद्गमात्राऽसृजा ता-
 भ्रा पिटिकाऽजननामिका ॥ दोषैर्वर्त्म बहिः शूनं यदंतः सूक्ष्मखाचि-
 तं ॥ सस्त्रावमंतरुदकं विसासं विसवर्त्म तत् ॥ यद्वर्त्मोत्क्लिष्टमुत्क्लि-
 ष्टमकस्मान्मलानतामियात् ॥ रक्तदोषत्रयोत्क्लेशाद्भवत्युत्क्लिष्टवर्त्म
 तत् ॥ श्याववर्त्म मलैः सस्त्रैः श्यावं रुक्तेदशोफवत् ॥ श्लिष्टाख्यं-
 वर्त्मनी श्लिष्टे कंडूश्वयथुरागिणी ॥ वर्त्मातः पिटिका रुक्षाः कर्क-
 शाः सिकतोपमाः ॥ सिकतावर्त्म कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमं ॥ बह-
 लं बहुभिर्मांसैः सवर्णं चीयते समैः ॥ कुकूणकः शिशोरेव दंतोत्प-
 त्तिनिमित्तजः ॥ स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ॥ स-
 वर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ पक्ष्मोपरोधे संकोचो वर्त्मनां
 जायते तथा ॥ खरतांऽतर्मुखत्वं च रोम्णामन्यानि वा पुनः ॥ कं-
 टकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्वृष्टं तैरक्षि सूयते ॥ उष्यते चानिलादिद्विद्वल्पाहं
 शांतिरुद्धतैः ॥ कनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रंथिरुन्नतः ॥ ता-
 भ्रः पक्वोऽस्त्रपूयस्रुदलज्याध्मायते मुहुः ॥ वर्त्मातर्मासर्पिण्डाभः श्वय-
 थुर्ग्रथितोऽरुजः ॥ सस्त्रैः स्यादर्बुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः ॥
 चतुर्विंशतिरित्येने व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः ॥ आद्योऽत्र भेषजैः सा-
 ध्यो द्वौ ततोऽर्शाश्च वर्जयेत् ॥ पक्ष्मोपरोधो घाप्यः स्याच्छेषान् शा-
 खेण साधयेत् ॥ कुट्टयेत्पक्ष्मसदनं छिंद्यात्तेष्वपि चार्बुदं ॥ सिंघा-

लुगणकुंभीकाविसोत्संगांजनालजीः ॥ पोथकीश्यावसिकताश्लिष्टो-
त्क्लिष्टचतुष्टयं ॥ सकर्दमं सबहलं विलिखत्सकुकूणकं ॥ इति व-
र्त्मरोगविज्ञानीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ कृच्छ्रोन्मीले पुरा-
णघृतं द्राक्षाकल्ककाथसिद्धं शर्करावचूर्णितं रात्रौ पाययेत् ॥ स्नि-
ग्धांश्च नस्यधूमांजनतर्पणपुटपाकान्प्रयोजयेत् ॥ वातहरद्रव्यक-
ल्पितांश्च बस्तीन्क्षीरस्त्रिचैरंडपलवस्वेदं च वर्त्मनां ॥ एवमशांतौ
मुद्गमात्रांतरैः पदैरग्निना त्वग्दाहं विंदुभिराचरेत् ॥ कुंभीकपिटि-
कामु वर्त्म लिखित्वा सैंधवेनानुसार्य पटोलामलकमधुककाथेन से-
चयेद्दूतेन च ॥ पित्तरक्तोत्क्लिष्टयोर्मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा स्निग्धस्य
सिरां विध्येत् ॥ विरेचयेच्चैनं त्रिवृत्काथवता त्रिफलाकल्केन-
त्रिफलाकाथयुतेन च ब्राह्मीचूर्णेन ॥ चंदनोशीरमधुकमृद्वीकापुनर्न
बह्वहतीमूलसिद्धं नावयेत् ॥ लिखिते च वर्त्मनि स्नुते रक्ते यष्ट्याब्ध
निर्यूहेण प्रक्षालनं ॥ चंदनशृतं च पयः परिवेकः शीतस्निग्धाश्च
शिरोवक्त्रलेपाः ॥ पक्ष्मशाते रोमकूपान्सूच्यग्रेण कुट्टयेज्जलौ
कोभिर्वा ग्राहयेत् ॥ पयसेक्षुरसेन वा वमनं स्वादुशीतस्कंधसाधितं
सर्पिर्नावनं ॥ काकजंपारोहितमत्स्यमांसं काकशोणितभावितमंत
धूमदग्धं चूर्णांजनं कुर्यात् ॥ संचूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः
॥ ताभ्ये दशाहं परमं पक्ष्मशाते तर्दजनं ॥ पोथकीं विलिख्य शुंठीसै-
धवमागधिकाचूर्णैः प्रतिसार्य प्रक्षाल्य चोष्णांभसा खदिररसाढकीचू-
र्णशिगुपत्रकषायेण सेचयेत् ॥ ततश्चाग्नजंबूप्रवालकाथेनाश्रितनं ॥
त्रिफलखदिरसारोदकेन वा मधुयुक्तेन ॥ विडंगलाक्षादार्वात्वगैरि-
कालमनोव्हाचूर्णः क्षौद्रान्वितोऽजनं ॥ एवमप्यनुपशमे जलौकसो
योजयेत्पुनर्वा लेखयेत् ॥ परिवेकं त्रिफलामधुकद्विहरिद्राकषायेण

मधुयुक्तेन कुर्यात् ॥ मस्तुशर्कराकपित्थपत्रांबुना वा ॥ कफोत्क्लिष्टं
वर्त्म लिखित्वा सैंधवकासीसपिप्पलीमनःशिलारसांजनचूर्णैर्मधुमद्भिः
प्रतिसारयेत् ॥ कफघ्नानि च वमनधूमनावनांजनान्याहारविधिश्च ॥
वर्त्मोपक्लेदे कासीसलवणमुमनोमुकुलरसांजनैर्वीतिरंजनं ॥ लगणं क-
फोत्क्लिष्टवत्साधयेत् ॥ अशाम्यत्यग्निना दाहो वमनविरेचनं च ॥ पिप्पली
मधुकर्निबज्योतिष्मतीदेवदारुविडंगप्रियंगु त्रिफलाकुष्ठशताव्हासैंधवैः
सिद्धं तैलं नावयेत् ॥ तीक्ष्णावपीडांजनकवलांश्च विदध्यादुष्णोपचा-
रं च ॥ उत्संगपिटिकामंजननामिकां च भित्वा निष्पीड्य चोद्विखितां
तगरैः सैंधवनेपालीचूर्णेन सक्षौद्रेण प्रतिसारयेत् ॥ हरिद्रामधुकपटोल
रोध्राः समाक्षिकाः परिषेकः ॥ विसवर्त्मादिषु बहलवर्त्मादिषु सैंधवं प्र-
तिसारणं ॥ विसंश्लिष्टवर्त्मनोस्तथाऽनुपशमेऽग्निना क्षारेण वा दहनं
॥ कुकूणके निंबपत्रत्रिफलाखदिरमूलकल्कविषकं सर्पिर्धात्रीं पाय-
यित्वा सैंधवसर्पपोषकुल्यायष्ट्यावृत्तवतोष्णांभसा वामयेत् ॥ स्तनाव-
स्या मागधिकामुस्ताद्विरजनीकल्केनालिप्योद्धर्तयेत् धूपयेच्च स-
वृत्तैः सिद्धार्थैर्नावयेच्चैनां ॥ पटोलमुस्तमृद्दीकागुडूचीत्रिफलाकषायं
पाययेत् ॥ बालस्य वर्त्मनी लिखित्वा मधुसैंधवरसांजनैः प्रतिसार्या-
मलकाशमंतकजंबूपल्लवकाथेन प्रक्षालयेत् ॥ जलौकोभिर्वा ग्राहयेत्
॥ वेदनायां तु कुष्ठगुडूचीकल्कोदकेन सगुडक्षौद्रेण परिषेको मूर्द्धानं
चास्य कटुतैलेनाभ्यज्य पाठाकल्केन प्रलिप्य बह्वर्जुनबिल्वनिंबगु-
डूचीमार्कवतकार्पासीसैर्यककार्पासीमालतीपत्रनिर्घृहेण सेचयेत् ॥ मरि-
चविडंगद्विहरिद्राकल्कसिद्धं तैलं प्रतिमर्शो मूर्वाताम्ररजसी स्तन्यपि-
ष्टे पिंडांजनं ॥ शंखमनःशिलासैंधवरसांजनक्षौद्रैर्वा रसक्रिया ॥ लोह-
शिवाटिकामृदः कपालेऽनेकशः प्रतप्ताः स्तन्येन निर्वापिताः श्लक्ष्ण-
चूर्णमंजनं ॥ पुनःपुनश्च धात्रीं वमनविरेचनैरुपपादयेत् ॥ पक्ष्मोपरोधे
समुपचितं वर्त्म लेखनोत्क्लिष्टरक्तविस्त्रावणेन सशोफं शिरोविरेककवल-

वर्मनैः घापयेत् ॥ प्रवृद्धेषु तु रोमसु सुविशुद्धदेहस्य सहिष्णोर्भु-
 वोऽपस्नात् द्वौ भागौ पश्चांताद्भागमेकं समुत्सृज्य यवमात्रं तदौकृति-
 निर्यक् छेदयेत् ॥ आर्द्रवाससा च रक्तं गृहीयात् ॥ ततस्तनूभूते रक्ते
 क्षौमवस्त्रेण बालेन वा धनुर्वक्या सूच्या मुद्गमात्रांतरैः पदैः सीज्येत् ॥
 ततोऽस्य ललाटे पट्टं बध्वा तत्सेवनीसूत्रं तत्र सूचीपदैर्नातिगाढश्लथमा
 सज्जेत् ॥ शतधौतघृतेन चास्य सक्षौद्रेण कवलिकां दद्यात् ॥ न चैत-
 द्बध्नीयात् ॥ व्रणवेदनायां वस्त्रवद्देष्टेन यष्टिमधुकचूर्णेन संस्क्रुतं सर्पिः
 परिषेको वटादिकपायाश्च सक्षीराः ॥ पंचमे षष्ठे वाऽह्नि स्थिरीभू-
 तेषु शस्त्रपदेषु सेवनीसूत्रमवलंबनाच्छित्त्वाऽपनयेत् ॥ व्रणं च स्व-
 र्णैरिगरजसाऽवचूर्णयेत् ॥ तीक्ष्णांजनानि चावचारयेत् ॥ अत्यु-
 त्क्षिप्ते तु मृत्रे श्वयथुः स्यात्तत्र मृदुस्वेदः स्नैहिकं च नस्यं ॥ निर्मु-
 ज्य वा वर्त्मदोषोपहतां वलिं विलिख्य तुंबुरुवाकुच्यभयाबीजान्य-
 तमकल्केन प्रतिसारयेत् ॥ क्षारेण वा दहेत्तप्तया वा शलाकया ॥
 उपपक्ष्मकाणि तु लाक्षारसेन लक्षयित्वा संदंशेनोद्धृत्य तनुसूच्यग्रे-
 णाग्निवर्णेन रोमकूपान्दहेत् ॥ ततश्च पूर्ववत्परिषेको नावनं च ॥ बा-
 ह्यालजेभिर्न लिखितस्य क्षारेणाग्निना वा दाहो व्रणवच्चोपचारः ॥
 अर्बुदस्य च मूलच्छिन्नस्य लिखितप्रतिसारितस्य चेति ॥ भवंति
 चात्र ॥ निवातेऽधिष्ठितस्यासैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ॥ बहिः को-
 ष्णांबुतसेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ निर्भुज्य वस्त्रांतरितं वामांगुष्ठांगु-
 लीधृतं ॥ न संसते चलति वा वर्त्मैवं सर्वतस्ततः ॥ मंडलाग्रेण तत्ति-
 र्यक्त्वा शस्त्रपदांकितं ॥ लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशोफालिकादिजैः ॥
 फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृज्जन्मृक् ॥ स्थिते रक्ते सुलिखितं स-
 क्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ॥
 घृतेन सिक्तमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा ॥ उर्ध्वाधःकर्णयोर्दत्वा पिंडीं

च यवसक्तुभिः ॥ द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिपेकं यथायथं ॥ कुर्या
 चतुर्थे नस्यादीन्मुचेदेवाहि पंचमे ॥ समं नखनिभं शोफकंदूषर्पा-
 द्यपीडितं ॥ विद्यात्मुल्लिखितं वर्त्म लिखेद्भूयो विपर्यये ॥ रुक्प-
 क्षमवर्त्मसदनसंसनान्यतिलेखनात् ॥ स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्ठे वा-
 तहरः क्रमः ॥ अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोधं प्रलेपयेत् ॥ एरंडमूलक-
 ल्केन पुटपाके पचेत्ततः ॥ स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोदली-
 कृतं ॥ स्त्रियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनं ॥ शालितंदुलक-
 ल्केन लिप्तं तद्वत्परिष्कृतं ॥ कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिम-
 स्तुना ॥ केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जांगलाशिनः ॥ भेद्यांस्तु ग्री-
 हिवक्रेण विभिद्य कठिनोन्नतान् ॥ निष्पीडयेदनु विधिः शेषः स्या-
 तत्र पूर्ववत् ॥ लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ॥ इति व-
 र्त्मरोगप्रतिपेधो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथातः संधिसितासितरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ वायुः कुद्धः
 सिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ॥ अश्रु स्रावयते वर्त्मशुक्लसंधि-
 कनीनकात् ॥ तेन नेत्रं सरुग्रागशोफं स्यात्स जलास्रवः ॥ कफात्क-
 फस्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहलं स्रवेत् ॥ कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबु-
 द्बुदकोपमः ॥ पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णो मृदुपिच्छिलः ॥ महान-
 पाकः कंडूमानुपनाहः स नीरुजः ॥ रक्ताद्रक्तस्रवे ताम्रं बहूष्णं चा-
 श्रु संस्रवेत् ॥ वर्त्मसंध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ॥ ताम्रा
 मुद्गोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणी ॥ पूयास्रावे मलाः साला वर्त्म
 संधिकनीनकात् ॥ स्रावयन्ति मुहुः पूयं सालत्वङ्मांसपाकतः ॥ पूया-
 लसो वणः सूक्ष्मः शोफसंरंभपूर्वकः ॥ कनीनसंधावाध्मायी पूयस्रा-
 वी सवेदनः ॥ कनीनस्यांतरलजी शोफो रुक्दाहतोदवान् ॥ अपां-
 गे वा कनीने वा कंडूपापक्ष्मपोदवान् ॥ पूयास्रावी रुमिग्रंथिर्ग्रथिः

कमियुतोऽर्तिमान् ॥ उपनाहकमिग्रंथिपूयालसकपर्वणीः ॥ शस्त्रेण
 साधयेत्पंच सालजीनास्रवांस्त्यजेत् ॥ पित्तं कुर्यात्सिते बिंदूनसित-
 श्यावपीतकान् ॥ मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुद्धं सदाहरुक् ॥ रो-
 गोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशक्नेदतृद्वरः ॥ कफाच्छुद्धे समं श्वेतं
 चिरदृध्यधिमांसकं ॥ शुक्लार्म शोफस्त्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥
 गुरुः स्निग्धोऽबुबिद्धाभो बलासग्रथितं स्मृतं ॥ बिंदुभिः पिष्टधवलैरु-
 त्स्रैः पिष्टकं वदेत् ॥ रक्तराजीतं शुक्लमुष्पते यत्सवेदनं ॥ अ-
 शोफाश्रूपदेहं च सिरोत्पातः स शोणितात् ॥ उपेक्षितः सिरोत्पातो
 राजीस्ताण्व वर्द्धयन् ॥ कुर्यात्साश्रुं सिराहर्षं तेनाक्षयुद्धीक्षणाक्षमं ॥
 सिराजाले सिराजालं बृहद्रक्तं घनोन्नतं ॥ शोणितामसं श्लक्ष्णं प
 व्याभमधिमांसकं ॥ नीरुक्श्लक्ष्णोऽर्जुनं बिंदुः शशलोहितलोहितः
 ॥ मृदाशुद्धव्यरुद्धमांसं प्रस्तारि श्यावलोहितं ॥ प्रस्तार्यर्म मलैः सा-
 स्त्रैः स्नावार्म स्नावसन्निभं ॥ शुष्कामृक्पिंडवच्छ्यावं यन्मांसं बहलं
 पृथु ॥ अधिमांसार्म तद्वाहघर्षवत्यः सिराहताः ॥ कृष्णासन्नाः सि-
 रासंज्ञाः पिटिकाः सर्षपोपमाः ॥ शुक्तिहर्षसिरोत्पातपिष्टकग्रथिता-
 र्जुनं ॥ साधयेदोषधैः षट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकं ॥ नवोत्थं तदपि द्र-
 व्यैरर्मोक्तं यच्च पंचधा ॥ तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्नावसिराहतं ॥
 चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं तु वर्जयेत् ॥ पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ
 शुक्लं तोदाश्रुगवत् ॥ छित्त्वा त्वचं जनयति तेन स्यात्कृष्णमंडलं
 ॥ पक्कजंबूनिभं किंचिन्निभं च क्षतशुक्रकं ॥ तत्कच्छ्रासार्धं या-
 प्यं तु द्वितीयपटलव्यधात् ॥ तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्धाभकृष्ण
 ता ॥ तृतीयपटलच्छेदादसार्धं निचितं व्रणैः ॥ शंखशुक्लं कफात्सा-
 र्धं नातिरुक् शुद्धशुक्रकं ॥ आताम्रपिच्छिलास्रमुदाताम्रपिटिकातिरु
 क् ॥ अजाविड्सदृशोच्छ्रायकाष्ण्यां वज्र्यां ऽसृजाऽजका ॥ सिराशुक्रं म

१ एवं संधिगतान्व रोगानाख्याय सितभागस्थान् रोगानाह २ कृष्णरोगानाह

लैः सांख्यैस्तज्जुष्टं कृष्णमडलः॥ सतोददाहताभ्राभिः सिरामिरवतन्यते॥
 अनिमित्तोष्णशीताच्छषनाश्रुबुध तस्यजेत् ॥ दोषैः सांख्यैः सरून्
 कृष्णं नीयते शुक्लरूपतां ॥ धवलाभ्रोपलिसाभं निष्पावार्द्धदलाकृति
 ॥ अतितीव्ररुजारागदाहश्वयधुपीडितं ॥ पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्ज-
 येत्तीव्रवेदनं ॥ यस्य वा लिंगनाशोऽतः श्यावं यद्वा सलोहितं ॥ अत्यु-
 त्सेधावगाढं वा साश्रुनाडीव्रणावृतं ॥ पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं य-
 च्छुक्रकं ॥ पंचेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः॥ इति संधि-
 सिसनासितविज्ञानीयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः संधिसिसनासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ उपनाहं स्वि-
 त्तं ब्रीहिमुखेन भित्वा मंडलाग्रेण समंताह्लेखयेत् ॥ ततः सैंधवपिप्प-
 लीचूर्णेन क्षौद्रेण प्रतिसारयेत् ॥ पूर्ववच्च बन्धीयात् पटोलपत्रामलक-
 काथेन वाऽऽश्रोतयेत् ॥ पर्वणीमेतर्वाह्यसंधित्रिभागे बडिशेनावलंब्य
 वृद्धिपत्रेणाद्धमात्रे छिंधादन्यथाऽश्रुनाडी स्यात् ॥ मधुसैंधवप्रतिसा-
 रिताऽर्मवच्चिकित्सेत् ॥ पूयालसे सिरां विध्येत्ततश्च तमुपनाहयेदक्षि-
 पाकोक्तं चेक्षेत् ॥ सैंधवार्द्रककासीसायस्ताम्रैः सुसूक्ष्मैः सक्षौद्रैरंज-
 नं ॥ कृमिग्रंथिं करीषेण स्वेदयित्वा छित्त्वाऽवतिर्य्य च कासीससैंध-
 वत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ शुक्तिकां पित्ताभिष्यंदवत्साधयेत्
 ॥ बलासग्रथितं पिष्टकं च सिराव्यधवर्जं कफाभिष्यंदवत् ॥ विशेष-
 तो यवनालान् तिलनालान्वा हरितशलाकान्वाद्धमासमजाक्षीरेण भाव-
 यित्वा शोषयित्वा च दाहयेत् ॥ ततस्तद्भस्म क्षारकल्पेन परित्स्नान्या
 दर्वीप्रलेपाद्विपचेत् ॥ रसक्रियेयं बलासग्रथितशोफोपदेहहरा ॥ अय-
 मेवच कल्पः फणिज्जकार्जकास्फोताबिल्वकपित्थनिर्गुंडचेरंडकुमुदो-
 त्पलजातीकुसुमेषु पृथक्कार्यः ॥ सैंधवालमरिचकट्फलशंखसमुद्रफे-
 नैर्वर्तिः पिष्टकैऽजनं ॥ शुंठीशिमुफलपिप्पलीसैंधवचूर्णौ बीजपूरकर-
 साहुतोऽजनं पिष्टकमपहरति ॥ त्रिवृत्तिकटुककट्फलचूर्णौ बलासग्र-

बितं च ॥ बहतीफलं पिप्पलीतंदुलपूरितं पुटपाकेन पचेत् ॥ तैलं-
 दुलैश्वर्णीजनं बलासग्रथितपिष्टकघ्न ॥ अत्यर्थशोफे हरितालसैधवशुं-
 ठीदेवदारुपुनर्नवैर्बिडालपदकः ॥ सिरोत्पातहर्षजालार्जुनेषु रक्ताभि-
 ष्यदवत्प्रतिकुर्यात् ॥ विशेषेण सिराहर्षे स्वर्णगैरिको मधुयुक्तोऽजनं ॥
 स्तन्यान्वितं कासीसं क्षौद्रयुतं वा ॥ कासीसं त्वर्जुने मानुद्वेगरसेन स-
 शर्करेणाश्रुतनं मस्तुनाऽथवा ॥ शंखनाभिर्मांसिकेण युक्ता सितया वा
 समुद्रफेनकांजनस्फटिककुंकुमशंखनाभिमधुयष्टिका वा क्षौद्राद्रास्तदह
 द्वा रसांजनं कासीसं वा ॥ अर्भोक्तं तु पंचविधमपि यत्तनु रक्तं-
 धूमाविलं दधिनिभं वा तच्छुक्रवत्किंयया शिरोविरेकलेखनांजनैरुपा-
 चरेत् ॥ अथेतरस्मिन् स्निग्धस्यातुरस्य पेयाविलेपीजांगलरसान्यतमाशि
 तस्य कृतस्वस्त्ययनस्य सुखशयनगतस्योत्तानदेहस्य किंचिदवाक्-
 शिरसः सुखोष्णाद्भुततांतवस्विन्ननयनस्य ससैधवबीजपूरकरसेनांजयि
 त्वांऽगुष्ठकेन निमीलितं विमृद्नीयाद्यावदाबलासग्रथिताभरूपोत्पत्तेरि-
 त्थं च संरोषिताक्षस्य प्रचलितेऽर्ममांसे निश्चलं परिचारकः शिरो धारये-
 त् ॥ अन्यश्च वामदक्षिणान्यतरपार्श्वेऽनुकूलस्थितो दृढवस्त्रगर्भाभ्यामं-
 गुष्ठाभ्यां वर्त्मनीं विक्षिपेत् ॥ अथ वैद्यः कनीनकात्प्रवृद्धेऽर्मण्यपांगमी
 क्षमणस्य यत्र यत्र बली जायते तत्र तत्रार्मं बद्धिशेनोच्छाद्य च नात्या-
 यानं गृहीत्वा किंचिदुन्नम्य रुष्णशुक्लमंडलाभ्यां सर्वतः सूच्ययेण मो-
 क्षयित्वा किंचिदाच्छेत् ॥ अथ तीक्ष्णेन मंडलायेण वृद्धिपत्रेण वो-
 स्त्रिष्य कनीनकं चोपनीय कनीनकसममेव चतुर्भांगशेषं छिंद्यात् ॥
 बर्जयेच्च कनीनकं सिराश्चाश्रुवहाः ॥ तथा हि नाक्षिव्यापद्यते ॥
 यज्जालवदर्मं व्यापि तदेषण्या यावत्कनीनकमनुसरमुन्नम्य पूर्वव-
 च्छिंद्यात् ॥ तद्वदपांगात्प्रवृद्धे कनीनकमीक्षमाणस्य यावदपांगं
 चोपनीयापांगसममेव तथा यावद्बर्जयेदपांगसिराश्चेत्यादि ततः श्लो-

तेन रक्तं विशोध्य सम्यक्छिन्नमेवेक्ष्य सैधवचूर्णेन पुनः पुनः प्रति-
 सारयेद्यवनालभस्मना वा झोतशुद्धं च पुनर्मधुना ॥ ततः शीतां-
 बुपरिषिक्तं सर्पिषा सुखोष्णेन परिषिच्य मधुघृताभ्यक्तं पूर्ववद्ब्रू-
 यात् ॥ मूर्द्धनि पादयोश्चास्मै शतधीतघृतशीतांबुप्रदेहान्दद्यात् ॥
 स्नेहोक्तं चाचारमादिशेत् ॥ द्वितीये चान्हि सायं प्रातर्मधुसर्पिषा
 कोष्णेन शिरस्तथावद्दमेवाक्षि सिंचेत्पंचाहं चोष्णोदकानुपानं सर्पिः
 पीत्वा जीर्णं पथ्यमश्रीयात् ॥ तृतीये च दिवसे विमुच्य करंजबी-
 जसिद्धेन क्षीरेणाक्षि स्वेदयेत् ॥ रोधकिंशुकमधुकपटोलद्विहरिद्रा-
 कुरंदमुकुलकाथेन मधुमिश्रेणाश्रोतयेत् ॥ सप्तमेऽहनि सर्वथा मुंचे-
 त् ॥ आतपाकाशदर्शनं च परिहरेत् ॥ सशोफे तु नेत्रधूमः शिरो-
 विरेचनं च ॥ अनुपशांतरागे सिराविस्त्रावणं ॥ साश्रुपाते नस्यं ॥
 तिलान् लुंचितान्मधुककाकोलीमुनिषण्णकपंचमूलशर्कराशृतशीते प-
 यसि सप्ताहं भाविताननेनैव पयसा पीडयेत् ॥ मधुकशलाब्दासा-
 रिवाऽनंतागुडकाकोलीहरेणुकैलवालुकचूर्णं पीडयमानेषु षोडशभा-
 गेन प्रक्षिपेत् ॥ तत्तैलमेभिरेवौषधैः पयसा वाऽष्टगुणेन सिद्धं ना-
 बनादश्रुगग्नं दृष्टिप्रसादनं च ॥ रुष्णगते तु व्रणशुक्लवत्किया ॥
 अर्मशेषे च लेखनांजनानि ॥ तत्र सम्यक्छिन्ने वर्णविशुद्धिः स्व-
 स्थता च ॥ हीनच्छेदात् पुनर्द्वितीरागाश्रुपातप्रकाशदर्शनाक्षम-
 त्वानि च ॥ अतिच्छेदादतिपाकस्तंभस्फुरणाश्रुतिमिरसंभविस्वरत्वा-
 नि ॥ तेषु यथास्वं दोषोद्रेकात् प्रतिकुर्यात् ॥ नागरमनःशिलै-
 लेयकसैधवशर्कराभिरर्द्धकषीशामिर्घुक्तं रसांजनार्द्धपलं क्षौद्रघृतमं-
 जनादर्मशेषश्लेष्मतिमिरपिष्टामयघ्नं च ॥ सिराजाले सिरास्तु स्थूलाः
 कठिनाश्च बडिशेन गृहीत्वा मंडलाग्रेणोल्लिखेत् ॥ सिरापिटिकाः सू-
 च्यग्रेणाबलंविताः रुष्णमनुपघ्नंश्छिद्यत्त्वचःलिखेदर्मवच्चैतयोः शे-
 षमाचरेत् ॥ शुक्रकेषु यथास्वं दोषानुसारेण त्रिफलाघृतपानरक्त-

मोक्षविरेचनाश्रोतनमुखात्पनतर्पणपुटपाकान्प्रयुजीत ॥ तत्र व्रण-
 शुके त्रिवृत्त्रिर्यूहेण त्रिःपक्वं सर्पिः पाययेत् ॥ सिरां च विध्येत् दु-
 द्दृशिष्टं च पिंडितमक्षिस्थममृक् जलौकोभिरपहरेत् ॥ मधुकका-
 कोलीमृद्वीकोत्पलविदारीकाथेन मंजिष्ठाक्षीरकाकोलीमधुककथिता-
 जक्षीरेण वा सशर्करेणाश्रोतयेत् ॥ शीतैश्चास्य शिरोवक्त्रं दिव्यात्सि-
 चेच्च ॥ एवमप्यनुबद्धवेदनं शताव्हायष्ट्याव्ध्वाधृतमंडेनानुवासये-
 त् ॥ अपिच ॥ अमृगारुजाशान्तिं यदा तेभ्योऽपि लक्षयेत् ॥
 तदा तदंजनैः शुक्रं लेखनीयिरुपाचरेत् ॥ वैदूर्यस्कटिकशंखमुक्ता-
 विद्रुमरूप्यायस्वपुताम्रसीसालमनःशिलाकुक्कुटांडत्वक्समुद्रफेनरसां-
 जनसैंधवैरजापयःपिष्टैर्वर्तयश्छायाशुष्काः क्षौद्रमृष्टाः प्रातः सायं
 च प्रयुक्ता व्रणशुक्रनुदः ॥ करिवराहगोर्दमाश्वाजोष्टदशनाः शं-
 खमुक्तासमुद्रफेनाश्च मरिचचतुर्थांशा जलपिष्टा वर्तयः क्षतशुक्रह-
 राः ॥ लाक्षामुवर्णगैरिकचंदनजातीमुकुलैर्वर्तिरसृक्पित्तप्रसादनी व्र-
 णशुक्रहरा च ॥ निम्नं तु शुक्रं सरुजमुन्नमयेत् स्नेहपाननस्यजां-
 गलरसैः ॥ तर्पणपुटपाकाभ्यां नीरुजं ॥ तत्र तर्पणं ॥ मृगवि-
 ष्किरपिशितं काश्मर्यमुनिषण्णोत्पलमृणालशंगाटककसेरुद्राक्षाक्षीर-
 विदारीजीवनीयांश्च क्षीरे पाचयेत्तस्मान्नवनीतमुद्धृत्य चंदनमधुश-
 र्करानतनीलोत्पलकल्कैरष्टगुणेन च पयसा विपक्वं पूर्वकृत्यं ॥ चं-
 दनसारिवाप्रपौंडरीकजीवनीयकल्कैः समधुघृतैः संसृज्य प्रागिव क-
 ल्पयेत् ॥ द्वित्वावच्छिन्नमेव वा पाययेत् ॥ शुद्धशुके हरिद्राम-
 धुकसारिवारोधनिर्यूहेणाश्रोतनं रोधचूर्णेन वा तांतववद्धेनोष्णांबुमृ-
 दितेन ॥ शुद्धकोष्ठस्य दंतीज्योतिष्मतीकल्कोऽवपीडशिरोविरेच-
 नद्रव्यपक्वं वा मर्शः प्रतिमर्शो वा ॥ शुंठीसैधवमधुयष्टिकावृहतीमूलता-
 म्ररजोभिरामलकरसपिष्टैस्ताम्रपात्रं लेपयेत् ॥ सघृतैर्यवैरामलक-
 पत्रैश्च बहुशो धूपयेत् ॥ ततो वर्तिरेषा महानीला मधुतोयघृ-

द्या शुद्धशुक्रं नाशयति पूर्वोक्ता च दंतवर्तिः ॥ अथाशाम्य-
 ति तु शुके सर्वत्र पुनः पुनर्थयोक्तमेव पर्यायेण योजयेत् ॥
 अंतरांतरा च रक्तं स्वावयेदभिष्यंदप्रतिपेधं चेक्षेत ॥ अथोत्सादनार्थं
 शुद्धशुके संप्रहर्षणानि दद्यात्त्रिफलारसेन त्र्यहं भावितेन सैधवेनांज-
 येत् ॥ तद्वत्सैधवपिप्पलीबीजसर्षपैर्वा शिरीषबीजसैधवैर्वा कोलास्थि-
 कतकफलशंखद्राक्षामधुमधुकैर्वा बलासप्रथितोक्तक्षारांजनैर्वा संप्रह-
 र्षणान् रागास्त्रवेदनाम् संबाधांजनानि युंज्यात् ॥ शंखं ताम्रे स्तन्ये-
 न प्रघृण्य सघृतैर्यवैः शमीपत्रैश्च धूपयेत् ॥ अनेन संबाधांजनेनांजये-
 त् ॥ तद्वत्सुवर्णं रूप्यमयो वा घृष्टं सघृतैर्बदरीपत्रैर्धूपितमंजनं ॥ सा-
 रिवा निस्तुषाश्च हरिता मुद्गाः पिष्टा वस्तिशूर्णोवा मधुयुतोऽंजनं शुक्र-
 घ्नं ॥ मधूकसारश्च मधुना विभीतकास्थिमज्जा वा ॥ मसूरा निस्तुषाः
 स्तन्यपिष्टास्तरुणदर्भाकुरा घृतमाजं गोक्षीरं शरश्चायसे ताम्रेण घृष्टा
 अभ्यंजनं वेदनाघ्नं ॥ यवगोधूमजीवनीयमांसीचूर्णेन सघृतशर्करोत्का-
 रिका खेदोपनाहे प्रणीता वेदनामपनयति शुक्रं चोत्सादयति ॥ तद्व-
 दानूपमांसवेसवारो वसापयःसर्पिर्विमिश्रसिद्धः ॥ अथैनमुपनाहप्रच-
 लितस्यांजनं ॥ गोखराश्वोष्ट्रदंताः समुद्रकफः शंखश्चार्जुनकषायपि-
 ष्टा वस्तिर्लेखनी ॥ समुद्रफेनशंखखरपरशुकास्थिखरनराश्वगोवाला-
 स्तिंदुककषायपिष्टा वा प्रत्यंजनं च ॥ तरुणबदरखदिरार्तिंदुकास्त्रामं-
 तर्धूमदग्धानां चूर्णं ॥ उत्सन्नं वा शुक्रं सशल्यं वा वालादिभिरुल्लिखेत् ॥
 पुटपाकेन वा बलासप्रथितोक्तक्षारसक्रियया वा ॥ सिराशुके त्वदृष्टिघ्ने-
 तरुणे व्रणशुक्रवत्कुर्यात् ॥ अंजनं चास्य प्रपौंडरीकमधुकहरिद्रालो-
 हरजोऽंजनद्वहतीक्षीरकाकोल्यजापयः पिष्टायैव घृतयुतैरामलकीपत्रै-
 श्च पर्यायेण धूपिता वर्तिः ॥ अप्रशांतमेवमर्मवत्साधयेत् ॥ समाक्षिकं
 तु रसांजनं प्रतिसारणं ॥ सप्तमे च दिवसे कुकुटांडकपालस्फटिकशं-
 खचंदनमनःशिलात्तैरश्वबराहदशनैश्च वर्ति कृत्वाऽजयेत् ॥ उदधिक-

फशंखचन्दनैर्जलपिष्टैर्वीर्यमधुघृष्टा प्रत्यंजनं ॥ सिराशुक्रवदनुपशमे पश्यति चातुरे किञ्चिदिदमेव वा सकृत्कुर्वीत ॥ अजकामदृष्ट्युपधातिर्नी कृष्णांतजामस्रविस्त्रावणैर्मधुरविरेचनैः क्षीरवस्तिमिश्च साधयेत् ॥ सिराशुक्रवच्च शस्त्रकर्मादिविधिनेति ॥ भवति चात्र ॥ अजकायामसाध्यायां शुकेऽन्यत्र च तद्विधेः ॥ वेदनोपशमं स्नेहपानासूक्ष्मावणादिभिः ॥ कुर्याद्दीप्ततां जेतुं शुक्लत्वोत्सेधसाधनं ॥ नारीकेलास्थिमल्लानतालवंशकरीरजं ॥ भस्माद्भिः स्त्रावयेत्तामिर्भावयेत्करभास्थिजं ॥ चूर्णं शुकेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमंजनं ॥ साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितं ॥ अजकां पार्श्वतो विध्वा तस्या विस्त्राव्य चोदकं ॥ समं प्रपीड्यांगुष्ठेन वसाद्र्द्रेणानुपूरयेत् ॥ व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ॥ ससरात्राव्रणे रुढे कृष्णभागे समे स्थिते ॥ स्नेहांजनं च कर्तव्यं नस्यं वा क्षीरसर्पिषोः ॥ तथापि पुनराध्माते भेदच्छेदादिकां क्रियां ॥ युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनं ॥ नित्यं च शुकेष्वमृतं यथास्वं पाने च मर्शं च घृतं विदध्यात् ॥ न हीयते लब्ध बला तथाऽतस्तीक्ष्णांजनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥ इति संधिसितासितरोगप्रतिषेधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ॥ अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ॥ भूतं तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ दूरांतिकस्थं रूपं च विपर्यासेन मन्यते ॥ दोषे मंडलसंस्थाने मंडलानीव पश्यति ॥ द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते ॥ दृष्टेरभ्यंतरगते ऋक्षदृष्टविपर्ययं ॥ नांतिकस्थमधःस्थे दूरगं नोपरिस्थिते ॥ पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽद्यमात्मनः ॥ प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ॥ तेनोर्ध्वमीक्षते नाथस्तनुचैलादुपमं ॥ यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ॥

तथाऽप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ लिंगनाशं मलः कुर्वन्-
छादयेदृष्टिमंडलं ॥ तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ च
लाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ॥ जालानि केशान् मशकान्
रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च ॥ काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकं ॥
चंद्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ दृढः काचो दशं कुर्याद्रजो-
धूमावृतामिव ॥ स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनां ॥ स
लिंगनाशो वाते तु संकोचयति दृक्सिराः ॥ दृढमंडलं विशत्यंतर्गमी-
रा दृगसौ स्मृता ॥ पित्तजे तिमिरे विद्युत्वद्योतोद्योतदीपितं ॥ शि
खितित्तिरपत्राभं प्रायो नीलं च पश्यति ॥ काचे दृक्काचनीलाभा
तादृगेव च पश्यति ॥ अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचींद्रधनूंषि च ॥ भृंग-
नीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिंगनाशतः ॥ दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वा-
ख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शिनी ॥ भवेत्पित्तविधग्धाख्या पीता पीतामदर्शना
॥ कफजे तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतं च पश्यति ॥ शंखेन्दुकुंदकुमुदैः कु-
मुदैरिव वाऽन्वितं ॥ काचे तु निःप्रभेद्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितं ॥ सि
ताभासा च दृष्टिः स्याल्लिंगनाशे तु दृश्यते ॥ मूर्तः कफो दृष्टिगतः
स्निग्धो दर्शननाशनः ॥ बिंदुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ॥
उष्णे संकोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ शंखकुंदेन्दुकुमुद-
स्फटिकोपमशुक्लिमा ॥ रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतं च पश्यति ॥
काचेन रक्ता रुग्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ॥ लिंगनाशेऽपि दृ
क् तादृङ्निष्प्रभा हतदर्शना ॥ संसर्गसन्निपातेषु विद्यात्संकीर्णलक्षणा
न् ॥ तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्व्यक्ताकुलेक्षणः ॥ तिमिरे शेष-
धोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ॥ द्योतते नकुलस्येव यस्य दृङ्निचि-
ता मलैः ॥ नकुलांशः स तत्राह्नि चित्रं पश्यति नो निशि ॥ अर्के-
ऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तंसमागताः ॥ स्थगयंति दशं दोषा दो-

पांथः स गदोऽपरः ॥ दिवाकरकरस्पृष्टा श्रद्धा दृष्टिपथान्मलाः ॥ विली-
नलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राह्नि दर्शनं ॥ उष्णतप्तस्य सहसा शी-
तवारिनिमज्जनात् ॥ त्रिदोषरक्तमंपृक्तो यात्यूष्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणी
॥ दाहोपे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनं ॥ रात्रावांध्यं च जा-
येत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ॥ भृशमम्लाशनादोषैः सास्त्रैर्या
दृष्टिराचिता ॥ सक्लेदकंडूकलुपाविदग्धाऽम्लेन सा स्मृता ॥ शो-
कज्वरशिरोरोगसंतप्तस्यानिलादयः ॥ धूमाविलां धूमदर्शी दृशं कुर्युः
स धूमरः ॥ सहसैवाल्पसत्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतं ॥ भास्वरं भास्करा-
दिषा घाताद्या नयनाश्रिताः ॥ कुर्वन्ति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितद-
र्शनाः ॥ वैदूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थाभिवाव्यथां ॥ औपसर्गिकइ-
त्येष लिंगनाशोऽत्र वर्जयेत् ॥ विना कफाह्लिंगनाशाद्रंभीरां ह्रस्वजा-
मपि ॥ षट् काचा नकुलांश्च थाप्याः शेषांस्तु साधयेत् ॥ द्वादशेति
गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ इति दृष्टिरोगविज्ञानं नाम पंच-
दशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ तिमिरं काचतां याति
कांचोऽप्यांध्यमुपेक्षया ॥ नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्भुतं ॥ तु-
लां पचेत्तु जीवंत्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ॥ तत्काथे द्विगुणक्षीरं घृत-
प्रस्थं विपाचयेत् ॥ प्रपौंडरीककाकोली पिप्पलीरोधसैधवैः ॥ शताह्वा
मधुकद्राक्षाशिवादारुकलत्रयैः ॥ कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं
वरं ॥ द्राक्षाचंदनमंजिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ सिताशतावरीमेदा-
र्यवाह्ममधुकोत्पलैः ॥ पचेज्जीर्णघृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ हन्ति
तत्काचतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ॥ पटोलनिंबकटुकादावीसेव्यवराष्ट्रपं
॥ संधन्वयासत्रायंतीपर्पटं पालिकं पृथक् ॥ प्रस्थमामलकानां च
कांथयैर्जल्वणैऽभसः ॥ तदाढकेऽर्द्धपालिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ॥ मु-

स्तभूर्निबयदृष्ट्यावकुटजोदीच्यचंदनैः ॥ सव्योषचव्यैस्तत्सर्पिर्भाण-
कर्णाक्षिरोगजित् ॥ विद्रधिज्वरदुष्टास्त्रविसर्पापचिकुष्ठनुत् ॥ विशेषा-
च्छुक्कतिमिरनकांध्याम्लोष्णदाहहृत् ॥ त्रिफलाष्टपलं काथ्यं पादशे-
पे जलाढके ॥ तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ॥ अर्द्धप्र-
स्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ युक्तं पिबेत्तत्तिमिरी तद्यु-
क्तं वा वरारसं ॥ यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीकृष्णाऽमृतोत्पलैः ॥ पा-
लिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत्समैः ॥ अजाक्षीरवरावासामार्कवस्त्र-
सैः पृथक् ॥ महात्रैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित् ॥ त्रैफलेनाथ ह-
विषा लिहानस्त्रिफलां निशि ॥ यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुतां
॥ मासमेकं हिताहारः पिबन्नामलकोदकं ॥ सौपर्णं लभते चक्षुरित्या-
ह भगवान्निमिः ॥ गव्यं घृतं लोहमये भाजने बादरे स्थितं ॥ त्रिफ-
लाचूर्णसहितं पीतं तिमिरनाशनं ॥ पुराणं च सितानीरुयष्टीमधुक-
चूर्णवत् ॥ निषिक्तमग्निवर्णे वा शीर्णं सर्पिरयोगुडे ॥ हेमरूप्या
यसैश्चूर्णैर्घुक्तां वा त्रिफलां पृथक् ॥ घृतसौद्रान्वितामद्यात्के-
बलां वाऽवचूर्णितां ॥ त्रिफलाऽयोरजोयष्टीसर्पिःक्षौद्रसमन्विता ॥
विदाहे शीलिता दृष्या सर्वनेत्रगदान् जयेत् ॥ ताप्याथस्त्रिफ-
लाचूर्णं मधुजीर्णघृतप्लुतं ॥ लोहपात्रे स्थितं मासं माषराशौ च
भक्षयेत् ॥ सक्तृश्चाद्यात्ससर्पिष्कान् त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ॥ भुं-
जीत वा मुसिद्धेन सूपेनामलकैः सह ॥ प्रातर्मुक्तस्य वा पूर्व-
मद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक् ॥ मृद्दीकाशर्कराक्षौद्रैः सततं तिमि-
रानुरः ॥ काथोऽसनाद्भ्रंजरसैस्तैलं कृष्णतिलोद्भवं ॥ लोहपात्रे
तदेकत्र साधितं नावनं हितं ॥ खोतोजांशांश्चतुःषष्टिं हेमायोरुप्य-
ताम्रकैः ॥ युक्तान्प्रत्येकमेकांशैरंधमूषोदरस्थितान् ॥ ध्यापयित्वा स-
मावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ॥ रसस्कंधकपायेषु सप्तकृत्वः पृथक्

पृथक् ॥ वैदूर्यमुक्ताशंखानां त्रिभिर्भागीर्युतं ततः ॥ चूर्णांजनं प्र-
 युंजीत तत्सर्वं तिमिरापहं ॥ निर्दग्धं बादरांगारैस्तुथं चेत्थं निषे-
 चितं ॥ कमादजापयःसर्पिःक्षौद्रे तस्मात्पलद्वयं ॥ कार्षिकैस्ताप्य-
 मरिचस्रोतोजकटुकानतैः ॥ पटुरोधशिलापथ्याकणैलांजनफेनकैः ॥
 युक्तं पलेन घृष्ट्याश्च मृषांतर्ध्मातचूर्णितं ॥ हंति काचार्मनक्तांध्य-
 रक्तराजीः स शीलितः ॥ चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा
 ॥ नागशुल्बालवंगारख्यगंधकांजनकैर्भवेत् ॥ त्रिंशद्विद्वेकपंचत्रिभा-
 गैः पक्कैः सदा जयेत् ॥ मनोव्हासैधवव्योषशंखनाभिरसांजनं ॥ कत-
 कस्य फलं फेनो विडंगानि सितोपला ॥ कुकुटांडकपालानि जल-
 पिष्टा सुखावहा ॥ हंत्येषा मधुना घृष्टा काचतेमिर्यशुकान् ॥ त्रि-
 फला कुकुटांडत्वक् कासीसमयसो रजः ॥ नीलोत्पलविडंगानि फेनं
 च सरितां पतेः ॥ आजेन पयसा पिष्ट्वा लेपयेत्ताम्रभाजनं ॥ सप्त-
 रात्रे गते भूयः पिष्टं क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥ एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरंधस्या-
 मिन्नचक्षुषः ॥ अंजनं कृष्णसर्पास्ये निहितं कुशवेष्टिते ॥ तत-
 स्ततः समुद्धृत्य मासात्संचूर्णयेत्सह ॥ सुमनःकोरकैः शुष्कैरर्द्धांशैः सै-
 ध्वेन च ॥ प्रयोजयेद्भागवति तिमिरे तद्ददंजनं ॥ पयसा द्वयमेतच्च
 चूर्णयित्वा सुभावितं ॥ सामान्यं साधनं त्वेतत्प्रतिदोषमतः शृणु ॥
 वातजे तिमिरे तत्र दशमूलांभसा घृतं ॥ क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्क-
 पक्कं पिबेत्ततः ॥ त्रिफलापंचमूलानां कषायं क्षीरसंयुतं ॥ एरंडतै-
 लसंसृष्टं योजयेत् विरेचनं ॥ शंखिनीतिल्वकश्यामादंतीर्निःकाथ्य
 वा जले ॥ त्रिवृत्कल्कप्रतीवापं तेन पक्कं घृतं पिबेत् ॥ प्रपीडरी-
 कद्वहतीबलानलदसैध्वैः ॥ दारुबिल्वाढकीकृष्णाहरिद्रामधुयष्टिभिः
 ॥ सिद्धं चतुर्गुणं क्षीरं तैलं बस्तौ निषेचयेत् ॥ सितैरंडजटासिंही-
 फलदारुबचानतैः ॥ शताव्हाबिल्वमूलैश्च तैलं पक्कं पयोन्वितं ॥
 नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूथवातश्लेष्मामयार्तिषु ॥ वसांऽजने च वैद्या-

ग्री वाराही वा प्रशस्यते ॥ गृध्राहिकुकुटोत्था वा मधुकेना-
 न्विता पृथक् ॥ प्रत्यंजने च स्रोतोर्जं रसक्षीरघृते क्रमात् ॥
 निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमनुत्तमं ॥ नचेदेवं शमं याति तन-
 स्तर्पणमाचरेत् ॥ शताह्वाकुष्ठनलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ॥ प्रपौड-
 रीकसुरसपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमं-
 ॥ प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ वातपीनसवच्चान्न निरु-
 हं सानुवासनं ॥ पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ॥ विपाचि-
 तं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिरां ॥ सशर्करैस्त्रिदृचूर्णैर्मधुपुक्तै-
 विरेचनं ॥ मंजिष्टारोधमधुकसारिवाचंदनैः शृतं ॥ जलं सशर्करस्त-
 न्यं नेत्रसेकः प्रशस्यते ॥ स्तन्यं वा पद्मकोशीरक्षीरिदृक्षांकुरैः शृतं
 ॥ तसैर्निर्वापितं सर्पिरसरुहोहपिंडकैः ॥ विमर्दितसिताद्राक्षं हिमं
 तत्राक्षिसेचनं ॥ शीतलेपनसेकादीन् मुखे मूर्द्धनि शीलयेत् ॥ सा-
 रिवापद्मकोशीरमुक्ताशावरचंदनैः ॥ वार्तिः शस्तांऽजने चूर्णस्तथा प-
 द्मोत्पलांजनैः ॥ सनागपुष्पकपूरयष्ट्याह्रस्वर्णगैरिकैः ॥ नस्यं चाज्यं
 शृतं क्षीरजीवनीयसिनोत्पलैः ॥ रोधमूर्वाप्रपुंड्राहमांसीयष्ट्याह्रचंद-
 नैः ॥ सोशीरं साधितं सर्पिः सक्षीरं तर्पणे हितं ॥ एभिरेवौषधैश्छा-
 गे पके शकृति तद्रसे ॥ पूर्ववत्पुटपाकस्तु कार्यस्तिमिरनाशनः ॥ श्ले-
 ष्मोद्भवेऽमृताकाथे वराकणशृतं घृतं ॥ विध्येच्छिरां पीतवतो दद्या-
 च्छानु विरेचनं ॥ काथं पृगाभयाशुंठीरुष्णाकुंभनिकुंभजं ॥ करंजक-
 द्फलवचात्रिफलापंचकोलकैः ॥ सदावीकैः पयोयुक्तं सिद्धं तैलं च
 नावनं ॥ शंखप्रियंगुनेपालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ॥ दृग्वैमल्याय वि-
 मला वार्तिः स्यात्कोकिला पुनः ॥ रुष्णलोहरजोव्योषसैधवत्रिफलां-
 ऽजनैः ॥ पीतारव्या द्विनिशा कुष्ठनतपत्रकणोषणैः ॥ पत्रपीतावरा-
 व्योषशीलालनतसैधवैः ॥ मनोह्राशंखसिंधूत्यमरिचैस्तिमिरं जयेत् ॥
 वार्तिः प्रगाढमप्याशु शुक्रपित्तामयार्म च ॥ तालीसपाठाकिणिहीबिल-

सैः ॥ गोविद्रसेन पिष्टेयं वर्तिर्दोषाध्यनाशिनी ॥ सौद्रजातीरसा-
भ्यां वा द्विहरिद्रारसांजनैः ॥ अजामूत्रेण वा कौंतीरुष्णास्रोतो-
जसैर्धैः ॥ गोशरुद्रसपिष्टैर्वा द्विनिशापिप्पलीयुतैः ॥ कालानुसा-
रितालीसपत्रयष्ट्यावहनागैः ॥ कणा वा कापिल पित्ते मासाद्ध प-
रिभाविता ॥ यरुत्पित्तेषु वा गोधाशशर्करुवर्हिणां ॥ खादेच्च स्त्री-
हयकृती माहिषे तैलसर्पिषा ॥ घृते सिद्धानि जीवंत्याः पल्लवानि च
भक्षयेत् ॥ तथातिमुक्तकैरंडशेफाल्यभीरुजानि च ॥ वणवच्चाक्षिरो-
गेषु भोज्यान्यन्नानि निर्दिशेत् ॥ अविधारितवेगस्य भजतोंऽजनना
वनं ॥ त्यजतः क्रोधशोकौ च तिमिरं नाश्रुते नरं ॥ त्रिफलामश्र-
तो रात्रौ संस्कृतं पिबतो घृतं ॥ भुक्त्वा वा पिबतस्तोयं तिमिरं लघु
शाम्यति ॥ सुषमव्यं मुकान्तं च स्कंदं च्यवनमश्विनौ ॥ षष्ठे तानि
स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न हीयते ॥ चिंतामिघातभीशोकरुक्षादुत्क-
टकासनात् ॥ विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ॥ विदग्धाहारवम-
नात्क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ॥ अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगवत्
॥ यथास्वं तत्र युंजीत दोषादीन्वीक्ष्य भेषजं ॥ सूर्योपरागानलविद्यु-
दादिविलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ॥ संतर्पणं स्निग्धहिमादियोज्यं तथा-
ऽजनं हेमघृतेन पिष्टं ॥ तमालवृटिकुंकुमान्यसितमुत्पलं पिप्पली सि-
तांजनमयोरजो मरिचकाचमांसीत्वचः ॥ सयष्टिमधुकांजना उद-
धिफेनमक्ष्यामयेष्वनुत्तममतोंऽजनं विमलमाशु तैमिर्यहत् ॥ च-
क्षूरक्षायार्थं सर्वकालं मनुष्यैर्यत्नः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ॥
व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिं दिवानां पुंसामंधानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥
त्रिफला रुधिरसुतिर्विशुद्धिर्मनसोनिर्द्वितिरंजनं च नश्यं ॥ शंकुनाश-
नता सपादपूजा घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥ इति तिमिरप्रतिषेधो
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथातो लिंगनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ लिंगनाशो निलीका
 पटलमाध्यमिति पर्यायाः ॥ स श्लेष्मकएव प्राक् साध्योऽभिहितः ॥
 तस्य पुनः षडुपद्रवा आवर्तकी शर्करा राजीमती छिन्नांशुका चं-
 द्रकी छत्रकी चेति ॥ तद्यथा तत्राश्वेतारुणाऽऽवर्तवदनवस्थिता तारा
 ऽऽवर्तकी ॥ अर्कक्षीरलेशेनेव कूचीकर्पिडेनेव चाचिता शर्करा ॥ शा-
 लिशूकाभराज्यादृतेव राजीमती ॥ विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुक् छि-
 न्नांशुका ॥ कांस्यसमच्छाया चंद्रकसंस्थाना चंद्रकी ॥ नैकवर्णा छ-
 त्रनिभा छत्रकीति ॥ न विध्येदसिराह्नीणां न च पीनसकासिनां ॥ ना
 जीर्णमीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनां ॥ नात्युष्णशीतवाताश्रे नासंपू-
 र्णां च नीलिकां ॥ असंजाता हि विषमा दधिमस्तुतनुश्च या ॥ शला-
 कया बिकृष्टापि पुनरुर्ध्वं प्रपद्यते ॥ करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च
 स्थगयेत्पुनः ॥ सा च संपूर्यते शीघ्रं श्लेष्मलैर्वातपित्तलैः ॥ चिरात्सो-
 पद्रवा च स्यान्निष्प्रेक्ष्या याऽर्हति व्यथं ॥ अथ स्निग्धविरिक्तस्य घृतैः
 संभोजितस्य च ॥ संप्रीणितोत्तमांगस्य सज्जोपकरणस्य च ॥ भुक्त-
 वतोवि मलेऽहनि साधके च कृतस्वस्त्ययनस्य विहितादित्यविदेहाधि-
 पतिप्रणामस्य पूर्वाह्ने निवातप्रकाशदेशस्थस्य प्रत्यादित्यमास्तरणल-
 ब्धमार्दवायां भूमौ प्रसारितचरणयुग्ममुपविष्टस्य क्षितितलगतसमत-
 लोभयपाणेः पृष्ठतः सुखोपविष्टेन परिचारकेण हस्ताभ्यां निश्चलमव-
 लंबितशिरसः किंचिदुत्तानस्य स्वां नासामितरच्चेक्षणमीक्षमाणस्यानु-
 रस्य नात्युच्छिन्नासननिविष्टो भिषगक्षि मुखवाष्पस्विन्नं मीलितमीष-
 दंगुष्ठोदरविमृदिततारकतया परिप्लुतदोषं सव्यांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यामुन्मी-
 ल्य दक्षिणमध्यमाप्रदेशिन्यंगुष्ठैर्निष्कंपं गृहीतया शलाकया रुष्णाङ्गा-
 गद्वयस्यापांगादेकभागस्य च संगमे दृष्टेरार्जवं नात्यूर्ध्वमधो वा नेत्रस-
 हजन्मनि संधौ वा विध्येत् ॥ एवमेव दक्षिणांगुष्ठप्रदेशिन्युन्मीलित-
 मितरेण च दक्षिणेनैव चानुरस्य दक्षिणपार्श्वे छिद्यात्तत्र शब्दवदवेद-

नं सांबुर्बिदुस्तुति च सम्यग्विद्धं विद्यात् ॥ प्रविष्टमात्रां च शलाकां
 धारयेत् ॥ रागाश्रुवेदनानुत्पादार्थं च स्तन्येन सेचयेत्ततः पुनरातुरमा-
 श्वास्थ्य भ्रमयन् शलाकामादृष्टिमध्यात् प्रवेशयेदधश्चावलोकयतो
 लिंगनाशमद्भुतमविलंबितमनुसुखमधोमुखमपनयेदुच्छिद्येच्चैनं ॥ त-
 थाहि दृङ्मांडलगः कफश्च विशुद्ध्यति विशुद्धदृष्टेश्चांगुलिसूत्रतंतुजा
 तींश्च दर्शयेत् प्रेक्षमाणस्य चानिमीलितनेत्राच्छनैः शनैर्भ्रमयन्नेव श-
 लाकामपनयेत् ॥ अथ व्यपगतदोषस्य यथावत्पश्यतः सुखोष्णघृता-
 मृतं पिचुमीक्षणस्योपरि दत्त्वा बध्नीयात् ॥ ततो निवातमागारमनुप्र-
 विश्य च सोपशाने मृदुनि शयने शयानं दक्षिणेऽक्षिणि विद्धे वामे-
 न पार्श्वेन वा दक्षिणेनोभयस्मिन्नुत्तानमनुकूलाभिः कथामिरुपाच-
 रेत् ॥ यथाशक्ति चैनमुपवासयेत् ॥ उद्गारक्षवथुकासनिष्ठीवनोत्कंपना-
 नि व्यहं परिवर्जयेत् ॥ स्नानांबुपानदंतधावनाधोमुखावस्थानानि-
 संसाहं ॥ स्नेहविधिं चेक्षेत् ॥ मूर्ध्नि पादयोश्च घृताभ्यंगमाचरेत् ॥ तृती-
 ये चाह्नि मुक्ताक्षि परिषेचयेत् ॥ एरंडपल्लवशृतेन दुग्धेन जीवन्तीयै-
 र्वा सिद्धेन पयसा हविषा वा तद्वल्लघुना पंचमूलेन ततः पूर्ववद्बध्नी-
 यात् ॥ ततः प्रभृत्येवमेव प्रत्यहमाससाहं ॥ सप्तमे तु दिवसे सर्व-
 था मोक्षयेद्दशमे वा ॥ भोजयेच्चैनं व्योषामलकयुक्तं द्रवमीषत्स्नेहलव-
 णाढ्यं वाढ्यं विलेपीं वा ॥ एवमाचरतो रुजारागादयो नानुवर्त्तते
 ॥ तदनुवृत्तौ तु यष्टीमधुकरोधमृद्धीकसैधवैः सिद्धेन छागेनाथपयसा
 नयनमाश्रोतयेत् ॥ मधुककुष्ठोत्पलद्राक्षालाक्षाशर्कराभिर्वा पृश्निप-
 णीमुस्तमधुकशतावरीपद्मकसैधवैर्वा शिरोवक्रलेपं च सारिवगैरिक-
 यवदूर्वाघृतैः कुर्यान्मातुलुंगरसाधुतैर्वा मृदुभूटैस्तिलैः ससर्षपैरजा-
 क्षीरद्रुतैर्वा पयस्यासारिवापत्रमंजिष्ठापृष्ठाहर्हिमः सुखोष्णो वा-
 लेपः ॥ तद्वदेवदारुनागरपद्मकैर्वा जांगलरसेन जीवन्तीकाथक्ता मो

जनं वातहरवर्गसिद्धेन च पयसा वत्सकादिगर्भसिद्धं सर्पिः पाननाब-
नसेकेषु विदध्यात् ॥ तथाऽनुपशमे सिरां विध्येत् ॥ अधिमंथसाधनं
चेक्षेत ॥ यथोक्ताचारातिक्रमात्तु व्यथः पाकमुपयाति ॥ अग्निर्घ्न्य
दाधिमंथादयश्च स्युर्व्यथदोषाश्च ॥ तान् यथास्वमुपक्रमेत् ॥ व्यथ-
दोषः पुनरुर्ध्वमथः कृष्णासन्नमपांगासन्नं सिराव्यथश्च ॥ तत्राधो व्य-
थादत्यर्थशूलाश्रुरागाः शलाकायाश्चोपलेपो बहुलपिच्छिलकृष्णं
च बलिभिरुपचीयते नयनं च बिःस्त्रवति तद्दर्जयेत् ॥ ऊर्ध्वव्यथाद-
तिमात्रा रुक् ॥ तत्रात्युष्णघृतपरिषेको वातहरं च कर्म ॥ कृष्णास-
न्नव्यथान्न मुखमुपनीयते पटलं कृष्णे रुजा दृष्टिरपि रक्तावच्छादि-
ता कृष्णमंडलाभा भवति ॥ तत्र सर्पिः सेकविरैकरक्तमौलैः सिद्धिः
॥ अपांगासन्नव्यथाच्छोफशूलतोदोद्वेदसास्त्राश्रुतयस्तत्र मूत्रघृतसे-
कोपवासौ भुवोरंतरे च दाहः ॥ सिराव्यथाद्रक्तागमो विविधाश्च वेदना-
स्तत्र स्तन्यमधुकविपक्वेन सर्पिषा परिषेकोऽपांगे च दाहः ॥ सिराजा-
लवति तु नेत्रे प्राक्सिराजालमपनयेत् ॥ ततो लब्धबलं श्लिग्धं च
व्यध्येत् ॥ अथो शलाकाश्रमणदोषाः क्षोभणमूर्ध्वमधोऽत्यर्थदृष्टिघ-
टनमतिदृष्टिप्रेरणं च ॥ शलाकाक्षोभणाद्विस्पंदनतोदभेदपरिमंथाः ॥ त-
स्मिन्यध्वीमधुकपटोल्या घृतमृदितया सेको जलौकसश्च ॥ ऊर्ध्वप्रण-
यनाद्रागोऽतिवेदना च ॥ तत्रोपवासो घृतसेकश्च स्पर्शसुखः ॥ अ-
धोनयनाच्छूलं रक्तागमश्च ॥ तत्र क्षोभणवत्सिद्धिः ॥ अत्यर्थदृष्टि-
घटनात् दृष्ट्याकुलता ॥ तस्मिन्सर्पिर्मंडानुवासनं च ॥ अतीत्य दृ-
ष्टिं शलाकायाः प्रेरणाद्रक्तस्त्रवणं रक्ताभरूपदर्शनं च ॥ तत्र सर्पिःसे-
कोपवासौ जलौकसः ॥ लिंगनाशदोषास्तु स्फुटनमपगलनविस्तरण
मुल्लवणं लीनता च ॥ तत्र शलाकया स्पृष्टो लिंगनाशो यः स्फुटति
तमेरंडपत्रस्त्रिजं खंडशः शोधयेत् ॥ ततः कृष्णासैधवमधुभिरवपीडनं
॥ अपलगति तु शलाकामपनीय स्तन्यसेकं दद्यादवपीडनं च ॥ शुं-

ठीगुडं जलौकसश्च ॥ विस्तीर्यमाणे मुखे सुखोष्णांमुदुतेन वाससा
 खेदो घृतमंडश्च ॥ प्रतिमर्शस्तद्वदुल्लवमाने वित्रासनं च शीतांभसा प्र-
 ततंचोच्छिदनं ॥ स्थिरे चले च दोषे पत्रभंगस्वेदस्तथाप्यनवगच्छ-
 ति शलाकोपगमे वा पुनरुल्लवने स्नेहपाननस्यादिभिरुपपाद्य पुनर्व्य-
 ध्येदेवमपि पुनरुल्लवने भ्रुवोरंतरे दाहः ॥ यस्त्वपकृष्यमाणो दृष्टिमंड-
 ले लीयते ॥ तत्र क्षीरेण नाडीस्वेदं दद्यात् ॥ शताब्दामधुकचूर्णसं-
 छं च घृतं प्रतिमर्शमिति ॥ भवति चात्र ॥ विद्धेऽक्षिण कार्यं स्वेदा-
 दौ नियमोऽयं विधीयते ॥ स्वेददाहप्रतीमर्शात्सद्योविद्धे तु सेचनं ॥
 अवपीडं तृतीयेऽह्नि धुंज्यात्तद्वज्जलौकसः ॥ समाहान्ते सिरामोक्षं विरे-
 कं बस्तिकर्म च ॥ यंत्रणामनुरुध्येत दृष्टेरास्थैर्यलाभतः ॥ रूपाणि सूक्ष्म
 दीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ कुर्याच्छलाका स्थूलाऽग्रे विशालम-
 णतां तनुः ॥ पटलोल्लवनं तीक्ष्णा क्षतमंतः खरा रुजः ॥ कुंठा च वि-
 षमाऽश्रूणि रुत्वा दीर्घा च दुर्यहा ॥ आढकीमूलमरिचहरितालरसां-
 जनैः ॥ विद्धेऽक्षिण सगुडा वर्तियोज्या दिव्यांमुपेषिता ॥ जातीशि-
 रीषधवमेषविषाणपुष्पवैदूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टं ॥ आजेन
 ताम्रममुना प्रतनु प्रदिग्धं समाहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टं ॥ पिंडांजनं
 हितमनातपशुष्कमक्षिण विद्धे प्रसादजननं बलकच्च दृष्टेः ॥ स्रोतो-
 जविद्रुमशिलाणवफेनतीक्ष्णैरस्थैश्च तुल्यमुदितं गुणकल्पनाभिः ॥ इति
 लिंगनाशप्रतिषेधो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अथातः सर्वगताक्षिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ वातेन नेत्रेऽग्नि-
 ष्यन्ने नासानाहोऽल्पशोफता ॥ शंखाक्षिभ्रूललाटास्पतोदस्फुरणमे-
 दनं ॥ शुष्काऽल्पा दृषिका शीतमच्छं चाश्रु चला रुजः ॥ निमेषोन्मे-
 षणं रुच्छ्राज्जंतूनामिव सर्पणं ॥ अक्ष्याध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यै
 रिवाचितं ॥ क्षिग्धोष्णैश्चोपशमनं सोऽग्निष्यंद उपेक्षितः ॥ अक्षिमंशो
 भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं भ्रमः ॥ अरण्येव च मध्यमे ललाटाक्षिभ्रुवाव-

यः ॥ हताधिमंथः सोऽपि स्यात्प्रमादात्तेन वेदनाः ॥ अनेकरूपा जा-
यन्ते व्रणो दृष्टौ तु दृष्टिहा ॥ मन्याक्षिशंखतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तय-
न् ॥ व्यथां तीव्रामपैच्छिल्यरागशोफं विलोचनं ॥ संकोचयति पर्यश्रु-
सोऽन्यतोवातसंज्ञितः ॥ तद्वज्जिह्वं भवेच्चेत्रं शूनं वातविपर्यये ॥ दाहो
धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो वह्निः ॥ अंतःक्लेदोऽश्रु पीतोष्णं रागपी-
तामदर्शनं ॥ क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिर्ण्यंदलक्षणं ॥ ज्वलदंगार-
कीर्णाभं यकृत्पिंडसमप्रभं ॥ अधिमंथे भवेच्चेत्रं स्यंदे तु कफसंभवे ॥
जाड्यं शोफो महान्कंडूनिद्राञ्चानमिनंदनं ॥ सांद्रस्निग्धबहुध्वेतपित्त-
बहुषिकाश्रुता ॥ अधिमंथे नतं रुष्णमुन्नतं शुक्लमंडलं ॥ प्रसेको नासि-
काध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणं ॥ रक्ताश्रुराजीदृपीकाशुक्लमंडलदर्शनं ॥
रक्तस्यंदेन नयनं सपित्तस्यंदलक्षणं ॥ मंथेऽक्षिताम्रपर्यंतमुत्पादनस-
मानरुक् ॥ रागेण बंधूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षमं ॥ असृङ्गि-
मग्नारिष्टाभं रुष्णमग्न्याभदर्शनं ॥ अधिमंथा यथास्वं च सर्वे स्यं-
दाधिकव्यथाः ॥ शंखदंतकपोलेषु कपाले चातिरुक्कराः ॥ वात-
पित्तोत्तरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् ॥ रूक्षदारुणवर्त्माक्षिरुच्छ्रोन्मी-
लनिमीलनं ॥ विकृणनं विशुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत् ॥ उक्तः
शुष्काक्षिपाकोऽयं सशोफः स्याद्विभिर्मलैः ॥ सरक्तैस्तत्र शोफोऽ-
तिरुग्दाहष्ठीवनादिमान् ॥ पक्वोदुंबरसंकाशं जायते शुक्लमंडलं ॥ अ-
श्रृष्णशीतविशदपिच्छिलाच्छघनं मुहुः ॥ अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु-
पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ अक्षिपाकात्यये शोफः संरंभः कलुषा-
श्रुता ॥ कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् ॥ दाहो दर्शनसंरोधो वेद-
ना चानवस्थिता ॥ अन्नसारोऽम्लतां नीतः पित्तरक्तोल्बणैर्मलैः ॥
सिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितं ॥ सशोफपाकदाहाश्रु भृशं
चाविलदर्शनं ॥ अम्लोपितोऽयमित्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ॥ हता-
धिमंथमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ वानोद्भूतः पंचरात्रेण दृष्टिं

सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमंथः ॥ रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्विबिरात्रान्मि-
थ्याचारात्पैत्तिकः सद्यएव ॥ इति सर्वाक्षिरोगविज्ञानं नामाष्टादशो-
ऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातोऽभिष्यंदप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ अथ खलु सर्वाक्षि-
रोगी शिरोविरेककवलधूमोपवासानासेवेत ॥ अन्यत्र मारुतोद्रेकात् ॥
सर्वत्र कुचंदनमरिचपत्रैलामुवर्णगैरिकतगररसांजनलवणयष्ट्याह्वैर्वि-
डालं कुर्यात् ॥ तथा दार्वीतूथकहरीतकीभिर्वापित्ते कफे हरीतकी
नागररसांजनस्वर्णगैरिकैः ॥ अपिच ॥ कुष्ठमिशिपिप्पलीचंदनोत्पलैर्वि-
डालको वेदनाघ्नः ॥ मुस्तागुरुरक्तचंदनैः शौद्रयुतैः शूलदाहरागघ्नः ॥ सैध-
वागुरुत्रिजातकत्रिकटुकस्वर्णगैरिकशैलेयकैः शूलश्वयथुदाहरागनुत् ॥
शियुफलमनोहाशावररोधैः क्रमाच्चतुर्गुणप्रवृद्धैः श्लक्ष्णरजोभिः सूक्ष्म-
तांतवस्थैर्नबनमवचूर्णयेत् ॥ श्वेतरोध्रत्वचं बहिर्विलिखितां निबप-
त्रकल्कघनप्रलिसां पुटपाकवत्पक्त्वाऽर्द्धपलोन्मितां मरिचचतुष्टययु-
क्तां श्लक्ष्णरजीकृतां वस्त्रबद्धामक्षयवकिरेत् ॥ एतदवगुंठनं शूल-
दाहाश्रुश्वयथुकंठूषापाकक्लेदोपदेहहरं ॥ तथैव च पोटांतिकयाऽऽ-
श्रोतनकालेऽर्धंतिसोमापुतयाऽऽश्रोतयेत् ॥ पूर्वं रोध्रकल्कमुपहतं
तन्मात्रमेव मरिचद्वयेन मनःशिलापादेनाष्टांशकैश्च यष्टीमधुकशत-
पुष्पापुष्पांजनैश्च युक्तं प्रकल्पयेत् ॥ अपिच ॥ आरण्याश्छगणरसे
पटावबद्धाः सुस्विन्ना नखवितुषीकृताः कुलत्थाः ॥ तच्चूर्णं सकृद-
वचूर्णनात्रिशीथे नेत्राणां विधमति सद्यएव कोपं ॥ अथ दारु-
हरिद्रापलमुदकार्द्धप्रस्थेऽष्टांशशेषं कथितं माक्षिकयुक्तमाश्रोतनं कु-
र्वीत ॥ एवं चानुपशमे वाताभिष्यंदिनमादावेव जांगलरसैर्भोजयि-
त्वा दशमूलरास्त्रात्रिफलाकाथेन जीवनीयकल्केन वा पयोयुतं सिद्ध-
मितरद्वा पुराणसर्पिः पाययेत् ॥ आश्रोतनं चास्थैरंडपल्लवैः शृतमजा-

क्षीरं कुर्यात् ॥ शालिपर्णीवृहतीमधुककोरकैर्वा तद्वत्तगरुहैर्विशालै-
 र्वावदरमधुक पिप्पलीवृहती द्वयैरंडमूलैर्वाऽशुमती द्वयवृहतीकटकारि-
 काभिर्वा तांतववद्वाभिः सुरामंडधान्याम्लान्यतमाधुताभिः ॥ आनु-
 पमांसकाथेन वा ॥ तैरेव मांसैर्वसवारीकृतस्विन्नैर्महास्नेहवद्भिर्धवचूर्ण-
 लवणप्रगाढामुत्कारिकां कृत्वा ललाटगंडादीन् स्वेदयेत् ॥ अथवा
 रास्नाऽभीरुदशमूलवलाकोलकुलत्थयवानामजाक्षीरस्विन्नानां बाष्पे-
 ण रास्नादिभिरेव च सिद्धं तैलं सर्पिर्वा नावनं ॥ एवं विधैरेव नाडीस्वे-
 दं कुर्यात् ॥ सुरभिगंधदेवदार्वाहिंसाकरंजफलबिल्वसर्पपैश्च सभृष्टति-
 लैः पयसा पिष्टैः सुरबोष्णैर्मुखात्पोऽक्षिवेदनास्तंभप्रशमनः ॥ एव-
 मप्यशांतरुजः सिरां मोक्षयेत् ॥ स्नेहस्वेदविष्यंदं हि वातदुष्टमसृ-
 क् निर्द्दोषमाणं नानिलप्रकोपाय ॥ पुनश्च स्नेहयित्वा तिल्वकेन संस्क-
 तं संयुतं वा तिल्वककपायानुपानं सर्पिर्वैरेवनं दद्यात् ॥ शुद्धे च
 वातप्रतिश्यायवदास्थापयेत् ॥ अनुवासयेच्च ॥ अथ तिलाभिस्तु-
 षान्विल्वफलकाथेन भावयेन्निशि दिवा शोषयेत् ॥ एवं पंचाहं ते-
 भ्यस्तैलं कृत्वा वराहमेदोयुतं बिल्वमूलमधुयष्टिकाकल्केन पयसा
 पचेत् ॥ तेन नस्यं शिरोवास्तिं च कुर्यात् ॥ सर्वगंधनिर्यूहेण वा
 तद्गर्भं सक्षीरं तैलं ॥ स्नेहिकं च धूमं पिबेत् ॥ उपशांतरुजस्य तर्प-
 णं ॥ काशमर्यमधुककुष्ठवृहतीतालीसपत्रमांसीसारिवाप्रपौंडरीकदर्भ-
 मूलकसेरुकाभिः पयः साधयेत् ॥ तत्तर्पणं नस्याभ्यंगेषु विदध्यात्
 ॥ कृष्णसर्पशिरो वा क्षीरे काथयेत् ॥ ततः स्नेहमुत्प्लुत्य चंदनोशीरश-
 कंरोत्पलकल्केन क्षीरवता पक्वं तर्पणं ॥ अथवा पंचमूलजीवनीयकु-
 कुटमांसैः पयो विपचेत्ततो नवनीतं घनानंतासारिवोशीरचंदनैः सप-
 यस्कैः साधयेत् ॥ पुटपाकवच्छागोरश्वराहाणामन्यतमस्य यकृत्पि-
 प्पलीसैधवमधुघृतोपेतं कुर्यात् ॥ अंजनं चास्य दृक्प्रसादनार्थं कृष्णति-
 लाभिस्तुषान् कृत्वा स्तन्येन सप्ताहं भावयेच्छोषयेच्च तच्चूर्णं सि-

तोषलासमं कृत्वा मधुकार्द्रभागेन सैधवांशेन कृष्णसर्पशिरसश्चांत-
 र्धूमदग्धस्य भागेन संसृष्टं दिव्योदकपिष्टां गुलिकां कल्पयेत् ॥
 गोधासर्पवसायामाजे मेदसि सैधवपिप्पलीचूर्णं रसांजनं चावयेत् ॥
 एतेषां मासं स्थिता रसक्रिया दृष्टिप्रसादनी रुजाहरा च ॥ उत्प्लुतस-
 रेण गव्येन दध्नाऽम्लेन राजतं भाजनमालिपेन्नीलीभूतं च तद्विशुष्कं
 मस्तुना वर्त्तयः कृताश्रुतायाविशोषिताः वाताक्षिरोगं जयन्ति ॥ माण-
 धिकाकंटकारीहयमूलत्वङ्मधुसितासैधवताम्ररजांस्यजाक्षीरेण पिष्ट्वा
 ताम्रपात्रमालेपयेत्सप्ताहादपनीय पुनस्तथैव पिष्ट्वाऽनुलेपयेत्सप्तिः
 सप्तरात्रैर्गुटिकाः कृताः परं वाताक्षिरोगवेदनारागशोफतिमिरकाचनक्तां
 ध्यताधिमंथाभिधातहराः ॥ प्रत्यंजनं चात्र स्फटिकशंखनाभिमधुक-
 गैरिकैरिक्षुरसपिष्टैर्वर्त्तिः ॥ अयमेव च सर्वो विधिरधिमंथादिष्वपि प्रयो-
 ज्यः ॥ विशेषतस्त्वधिमंथे सहचरस्फूर्जातकबिल्वरुक्षादनीनिर्यूहे सप-
 यस्कं सर्पिः सिद्धं पिबेत् ॥ सर्पिषाऽनुपशमे वसां मज्जानं वा पूर्वकर्म-
 व च व्यत्यासेन कुर्यात् ॥ सर्वानुपशांतावुपरिश्रुवोर्यथोक्तो दाहः ॥ पि-
 त्ताधिमंथाभिष्यंदयोः शर्करयाऽवचूर्णितं सर्पिःपानं तिक्तकानामन्यत-
 मेन वा प्रपौंडरीकामलकद्विहृतीदर्भमूलशतावरीतालीसमंजिष्ठानीलो
 त्यलकाथस्थितस्तन्येनाश्रितनं ॥ मधुककटंकटेरीनिर्यूहो वा ॥ सक्षौ-
 द्रचंदनमधुकरोध्रमंजिष्ठास्वर्णगैरिककाथस्तीक्ष्णशूलदाहहरः ॥ रोध्रदा-
 र्भीमधुकप्रपौंडरीकान्यापोथ्य तांतवे बध्नीयात् तेन क्षौद्रसलिलाश्रुते-
 न सेको वेदनाघ्नः ॥ तेनैव सशर्करे स्त्रीस्तन्ये छागदुग्धे वा दाहारागघ्नः ॥
 श्वेतरोध्रं च मधुकं समघृतं पूतं घृतेन भर्जयित्वा चूर्णयेत् ॥ तत्पोट-
 लिकावबद्धं स्तन्येन तोयेन वा मृदितमाशु शूलदाहारागशोफानपहं-
 ति ॥ चंदनकुमुदसारिवानलदादिभिर्वा क्षीरसंस्कृतैश्च शिरोवक्त्रप्रलेप-
 परिषेकाः ॥ एवमसिद्धौ सिराव्यधः ॥ पुनः त्रिगन्धस्य च त्रिफलाकाशम-
 र्यकाथशर्करात्रिदृचूर्णैर्विरेकः ॥ शंखमधुकसैधवबह्वतीमूलत्वचः पय-

साऽऽजेन पिष्ट्वा ताम्रपात्रं प्रलेपयेत्पुनः सप्ताहादेवं सप्तभिः संसरात्रै-
 गुलिकाः कार्याः ॥ ताः स्तन्यघृष्टाः पित्तामयेष्वंजनाद्भुजमपहरन्ति ॥
 सुवर्णगैरिकं निशां दिव्याभसि स्थितमहःशोपयेत् सप्ताहमेव च सुशी-
 तैर्मधुरवर्गकषायैर्भावेदेतच्चूर्णीजनं दाहरागघ्नं ॥ पंचाशद्दार्वीपलानि-
 पालिकानि च सारिवामधुककाकोलीमृद्रीकाकाशमर्यमुनिषण्णकमंजि-
 छारोध्रोशीरचंदनानि जलद्रोणेऽष्टभागं पचेत् परिक्षुतं पुनरादवीप्र-
 लेपादवतार्य च सितोपलासमांशं मधुवृतद्विपलं प्रक्षिपेत् ॥ रसक्रियेयं
 मधुरा सर्वाक्षिरोगेषु हिता ॥ काश्मर्यस्त्रसपिष्टाः सारिवाशर्कराकाको-
 ल्यो नस्ये ॥ इक्षुरसपिष्टं वा यष्ट्यावहं ॥ क्षतशुक्रोक्तं च तर्पणं पुटपाक-
 श्च ॥ श्लेष्माधिमंथेऽभिषेदे च त्र्यहमुपवासस्तीक्ष्णानि धूमकवल्गनाव-
 नानि ॥ शार्ङ्गैष्टाकुष्ठतगरमुरंगीव्योषैलादारुभिर्विडालकं ॥ तिल्वकद्वहती
 निदिग्धिकारोध्राग्वधमूलत्वग्भिर्गोमूत्रकाथितैराश्रोतनं शोफोपदेह-
 कंदूषं ॥ निंबपत्रकल्कदिग्धं वा रोध्रमंगारस्त्रेदितं चूर्णितं तांतवावन-
 द्धमुष्णांबुमृदितं ॥ तद्देवामलकोपकुल्यापाटलीचूर्णानि ॥ शिथुपल्ल-
 वरसो वा ॥ मधुशिथुपाटलीबिल्वमूलशुंठीकाथो वा ॥ निंबपत्रपटो-
 लीजातीपत्ररोध्रद्वहतीद्वयमहौषधैः खंडशः कृमैर्वस्त्रवद्भैः सक्षौद्रे गौ-
 ढे सीधौ वा परिप्लुतैः सेकः परं श्लेष्मघ्नः ॥ रोहिषपूतीकरंजकपित्था-
 स्फोटपीलुबिल्वपत्रशिथुसुरसार्कनिंबपत्रैर्गोमूत्रकाथितैः स्वेदः ॥ तथाऽ-
 पि शोफघर्षानुबन्धे यवमदनभूर्जशमीपत्रैः सघृतैर्वृतेनैव वा नात्यक्षि-
 धूमयेत् ॥ लघ्वसितं च द्वितीयेऽन्दि प्राशः व्योषविपक्वं यवक्षाराव-
 चूर्णितं सर्पिः पाययेत् ॥ ततः सिराव्यधो विरेकश्च ॥ द्वहतीत्वक्-
 शुंठीताम्रकांस्वरजांसि दधिमस्तुना पिष्ट्वा ताम्रपात्रे लेपयेत् तथैव
 च सप्ताहेऽवगते वर्त्तयः कार्याः ॥ मरिचहरिद्राभयांजनैर्वा जलपिष्टा
 वार्तिः ॥ त्रिकटुकत्रिफलाविडंगसारहरिद्राभिर्वा ॥ हरीतकी तुत्थं
 च समभागं तुत्थाष्टांशेन मरिचं शंपावर्तिः कुमारी सर्वश्लेष्माक्षिरोग-

घ्नी ॥ विडंगचूर्णो वारुण्या भावितः शंखो बीजपूरसेन मंधुरस्त्रि-
 फलारसेन पृथगैकध्यं चूर्णाजनं पिंडो वा पोथकीबहलकफोल्हेशा-
 भिष्यंदानपहरति ॥ स्वर्णगैरिकसैंधवमनःशिलालाक्षानतकरंजिका-
 सुरसशंखतालीसकुष्ठकलिंगकदेवदारुनलदजातीमुकुलरसांजनैः सु-
 रामंडपिष्टैर्वर्तिः श्लेष्मविकारहरा ॥ पुष्पकासीसचूर्णं ताम्रसमुद्गे
 सुरसपत्रस्य रसेन समाहं भावयेत् ॥ तच्चूर्णाजनं वर्त्मपचयपक्ष्म-
 शातघ्नं ॥ सैंधवव्योपवराविडंगरोधप्रपौंडरीकमधुकुतुथकताक्ष्यशैल-
 तालनाम्रचूर्णैश्छागपयःपिष्टैर्मार्कवरसपरिपीतैर्वर्तिः कांडचित्राख्या स-
 र्वाक्षिरोगान् जयति ॥ कंठ्यां मनःशिलासैंधवश्चेतमरिचैर्मातुलुंगर-
 सपिष्टैर्वर्तिः ॥ सशोफायां तगरदेवदारुसैंधवजातिकोरकैः सुरामंड-
 पिष्टैर्नक्तमालशुनशुक्लशिगुकबीजैर्वा रसक्रिया ॥ तर्पणं च यक-
 दाजं सगुडप्रियंगुनलदेवदारुयुतं काथयेत्तस्मिन् शीते खजमथिते
 यत्रवनीतं तदेभिरेवौषधैर्विपक्वं ॥ पुटपाकश्च कुष्ठतगरदार्वांसर्व-
 गंधैराजेन यकृता सह मधुघृतयुक्तैः ॥ रक्तजं पुनरभिष्यंदमधिमंथं
 च पित्तवदुपक्रमेत् ॥ स्तन्येशुरसशर्करोदकान्यतमेनाश्रोतयेत् ॥ पुनः
 पुनश्चास्य रुधिरमवसेचयेच्छिरान्यधेन जलौकोमिश्र ॥ तीव्रवेदना-
 यां महतीं घृतमात्रां पाययेत् ॥ आढकीकुञ्जकपाटलिश्रीपर्णीवि-
 दुलानामर्जुनरसेन पिष्टानां गुटिकांजनं ॥ सेकैर्जलाद्वैकासमहर्षिकां-
 स्यमलदिग्धामंतर्धूमं दग्धा तद्गुल्म त्रिफलाकाथे सुरसास्वरसे क्षीरे च
 छागे पंचाहं भावयेत् ॥ एतच्चूर्णं स्रोतोऽजतुल्यं प्रत्यंजनं ॥ रुष्णं
 सर्पं पयसि काथयेत्ततः पूतशीतमथिनं श्लेहमुपोषितककवाकवे दद्या-
 त्स्य यत्पुरीषं तत् श्लेहांजनं ॥ रुष्णसर्पमुखमंजनसर्पिपोः पूर्णं दर्शवे-
 ष्टितं मृदुविलिप्तमधोमुखं गोमयेनाग्निना दग्धं ततोऽंजनमादाय पत्र-

नलदनीलोत्पलतुल्यं चूर्णितं परं दृष्टिप्रसादजननं ॥ घृतमंडश्च श-
 र्करामधुकनीलोत्पलैर्मानुषीदुग्धयुक्तैः सिद्धो नस्यइति ॥ भवन्ति चा-
 त्र ॥ सर्वेऽक्षिरोगाः प्रायेण जायन्ते स्यंदपूर्वकाः ॥ यतश्च रक्तं सं-
 दूष्य तानतस्त्वरया जयेत् ॥ सर्वोर्ध्वजत्रुगन्धोतःस्यंदनात्स्यंदउच्य-
 ते ॥ तत्स्थानां तद्वदंगानामधिमंथोऽतिमंथनात् ॥ वातेऽक्षिसेकः सै-
 रंडहृतीमधुशियुणा ॥ सिद्धेन पंचमूलेन ससितैः पित्तरक्तयोः ॥ दा-
 र्बीलाक्षोत्पलद्राक्षामंजिष्ठामधुकार्द्विकैः ॥ श्लेष्मणि त्रिफलाशुंठीर्नि-
 बरोधाटरूपकैः ॥ समस्तैः सन्निपातोत्थे कुर्यात्स्यंदेऽक्षिसेचनं ॥
 तुत्थव्योषाभयारोध्रयष्ट्याह्वैस्ताम्रसंस्थितैः ॥ धान्याम्लपिष्टैः सेको
 ऽयं सर्वाभिष्यंदरुक्प्रणुत् ॥ तद्वत्तुत्थाभयारोध्रयष्टीमधुरसांजनैः ॥
 सिताह्लादीशसंयुक्तैः सेकः सर्वाक्षिशूलजित् ॥ पुष्पांजनसिताक्षौद्रे-
 स्ताम्रसंस्थं तिलांभसा ॥ सेचनं हन्ति रुप्रागदाहश्वयथुघर्षणं ॥ द्वि-
 निशात्रिफलामुस्तैः प्रमदादुग्धकल्कितैः ॥ सेकः सशर्कराक्षौद्रैरभिघात-
 रुजापहः ॥ निषिक्तं तुत्थकं वारान् गोजले पंचविंशति ॥ स्तन्ये
 वा छागदुग्धे वा सद्यःकोपे तदंजनं ॥ बदरीदलयष्ट्याहंतुत्थधात्री-
 फलैः समैः ॥ पुटित्वा बादराग्रीद्वैर्द्वैर्गुत्कोपघ्नमंजनं ॥ बृहत्पेरंडमूल-
 त्वक्शिशुमूलैः ससैंधवैः ॥ वर्तिराजपयःपिष्टैः सर्ववाताक्षिरोगजित् ॥
 सुमनःकोरकाः शंखस्त्रिफला मधुकं बला ॥ पित्तरक्तापहा वर्तिः
 पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ सैंधवं त्रिफला व्योषं शंखनाभिः समुद्रजः
 ॥ फेन एलादयं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ पिप्पल्यः किंशु-
 करसो वसा सर्पिः ससैंधवं ॥ घृतं च जीर्णं सर्वाक्षिविकारघ्नी रसकि-
 या ॥ रुष्णसर्पवसा क्षौद्रं रसो धान्या रसकिया ॥ शस्ता सर्वाक्षिरोगे-
 षु काचारुदमलेषु च ॥ रसांजनं शृंगवेरमभयानुत्थकिंशुकं ॥ य-
 थोत्तरं द्विगुणितैस्तैर्वीतिरपराजिता ॥ कृते वातादभिष्यंदातिमिराणि
 कुकूणकं ॥ पोथकीपिटकापिह्लानर्माणि च नियच्छति ॥ ताम्रे म-

स्तुसमुद्भूतं यत्तुत्थं श्यावतां गतं ॥ सर्वाभिष्यंदशुकार्मसिराजाल-
जिदंजनं ॥ मरिचलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्यां ॥ सौवीर
भागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ मरिचामलकजलोद्भवतु-
त्थांजनताप्यधातुकमडद्वैः ॥ पण्मासिक इति योगस्तिमिरार्मक्रे-
दकाचकंदूषः ॥ पिप्पली सतगरोत्पलपत्रां वर्त्तयेत्समधुकां सहरिद्रां ॥
एतया सततमंजयितव्यं यः सुपर्णसममिच्छति चक्षुः ॥ इत्यभि-
ष्यंदप्रतिषेधो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथानोऽक्षिपाकपिल्लप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ शुष्काक्षिपाके वा-
ताभिष्यंदविहितं सर्पिर्विपचेत् ॥ कुलीररससिद्धं क्षीरसिद्धं वा ॥ दा-
र्वीप्रपौंडरीकयोः काथ आश्रोतनमक्षिपाकघ्नं ॥ मंजिष्ठामधुकालानु-
सारिवारोधद्राक्षाप्रपौंडरीकाणामक्षिपाकरक्तराजीघ्नो मृद्दीकाचंदनक-
रंजतंदुलाबुपरिस्तुतो मधुमानश्रुदाहहरः ॥ रोधकोरंटकपुष्पकाथो वे-
दनाहरः ॥ अणुतैलं नस्यं सारिवाविदारीबलाभधुकोत्पलद्राक्षादरूप-
कजीवकचंदनैर्जागलरसक्षीरोपेतं तैलं साधितं नावनात्सर्वोर्ध्वजत्रुजा-
न् गद्गान् वातपित्तोत्तरान् हन्ति ॥ स्निग्धाश्चात्र तर्पणपुटपाकाः ॥ वा-
तपित्तान्यतरोद्रेकतश्च यथास्वमभिष्यंदविधिः ॥ आदर्शमंडले घृताक्त-
केशान् घृष्टांऽतर्धुमं दहेत् सा मषी घृतभृष्टाऽऽयसभाजनस्थिताऽक्षि-
पाकमंजनादपहरति ॥ मंजिष्ठानतकटंकटेरीनिःकाथेन लोहस्रोतोऽंजन-
चूर्णमार्पिण्डीभावात्पचेत् ॥ एतच्चूर्णांजनं दाहोषारागाश्रुहरं ॥ ताम्र-
रजःसैर्यकमुस्तपुंद्वाह्वामधुकालानुसारिवाश्लेगेन पयसा पित्रा पिं-
डांजनं ॥ आनूपवसा शुंठीसैधवचूर्णान्विता स्नेहांजनं ॥ एवमप्यशां-
तौ मधुकसिद्धः शताब्दाचूर्णयुक्तो घृतमंडस्तथा पयो वा बस्तिः ॥ स-
शोफाल्पशोफयोस्तु स्निग्धस्य सिरां विध्येत् ॥ द्राक्षाभयानिर्यहस्त्रिद-
त्कल्कवान् सधृतो विरेकः ॥ विरिक्तस्य यथादोषोदयमास्थापनं ॥
ततः पिंडस्त्रिजशिरसः सर्षपतैलेन सैधवयुतेन सर्पिःफणिज्जकचूर्णसं-

सृष्टेन वा तैलेन शिरोविरेकः ॥ विरिक्तशिरसोऽनुवासनं क्षीरसर्पिषा ॥
 धूमपानं च ॥ शिरोनेत्रं चास्य सुनिषण्णकपत्राव्हेः सैरंडपत्रैः क्षीरांबु-
 स्वित्रैः संस्वेदयेत् ॥ घृतभृष्टं रोधचूर्णं सूक्ष्मवासःस्थमुष्णोदकविमृदि-
 तमाश्रोतनं शुष्काक्षिपाकोक्तं च वेदनाघ्नं ॥ एवमशांतवेदनं संधावैरु-
 पक्रमेत् ॥ शशशिरःकपालं ससैधवं कांस्ये स्तन्यघृष्टं संधावो वेदनाघ्नः
 ॥ नद्वल्लोहे गोमूत्रघृष्टं घृतधूपितं ॥ शिग्रुपल्लवरसश्च ताम्रघृष्टो घृतधूपि-
 तः ॥ शंखं ताम्रे स्तन्येन घृष्टं घृताभ्यक्तयवशमीपत्रधूपितं वर्षवेदनाघ्नं
 ॥ उदुंबरफलं लोहे स्तन्यघृष्टं घृताक्तशमीपत्रधूपितं शूलरागाश्रुघर्ष-
 घ्नं ॥ दधिसरः सैधवयुक्तस्ताम्रे घृष्टः शोफघर्षाश्रुवेदनाघ्नः ॥ नृकपा-
 लं कांस्ये तिलोदकघृष्टं घृताक्तनिंबपत्रधूपितं शोफपांडुघर्षाश्रुशूलरा-
 गघ्नं ॥ संधावांजितं चाक्षि स्तन्येन चानु सिंचेत् ॥ त्रिःपरं च तैर्नीज-
 येत् ॥ अथांजनानि ॥ मधुकटुहृतीत्वक्ताम्ररजांस्यजाक्षीरपिष्टानि
 शम्यामलकपत्रैर्घृताप्लुतैरनेकशो धूपितानि पिंडांजनं शोफवेदनाघ्नं
 ॥ तालीसपत्रपिप्पली लोहरज्जौजनकासीसतगरजातिमुकुलसैधवैर्गो-
 मूत्रपिष्टैस्ताम्रमालिसं ससरात्रं स्थापयित्वा पुनस्तद्वदेव पिष्टैर्गु-
 लिकाः कार्यास्ताः स्तन्यघृष्टाः स्तंभघर्षश्च यथुहर्षाश्रुकंदूघ्नाः ॥ अ-
 बद्धास्थिसहकारमांसं विगतत्वक् समताम्रचूर्णमीषत्सैधवोपेतं गव्ये-
 न दध्ना पिष्ट्वा ताम्रमालेपयेत् ॥ शुष्कं शुष्कं तथैव च पिष्ट्वा पुनर्लेप-
 येत् सप्तभिः सप्तहैः पिंडांजनं कृत्वा सर्वाक्षिपाकेष्वश्रुघर्षशोफरागव-
 त्मोपचयघ्नं ॥ अशमंतकाम्लवेतसपरूपककोलदाडिमैः कृता रसक्रि-
 या सशोफान् पूयालसान् नाशयति ॥ इत्थमपि शोफानुवृत्तौ पुन-
 रास्त्रावशिरोविरेकाश्च ॥ अम्लोषितं पित्ताभिष्यंदवदुपाचरेत् ॥ पि-
 त्तसाधनं चक्षेन ॥ पित्तकफरक्तनिचयोत्किष्टवर्त्मपोथकीबिसाक्षि-
 कुकूणकपक्ष्मोपरोधपूयालसशुष्काक्षिपाकसशोफाम्लोषिता वातव-
 जाश्च र्पदाधिमंथा इत्यष्टादश दीर्घकालानुबन्धिनो रोगाः पिल्लसंज्ञाः ॥

एषां क्रिया समुपदिष्टैव ॥ पुनश्च पिष्टीभूतानां सामान्येनोपदिश्यते
 ॥ अथ पिष्टाक्षिरोणिं स्नेहयित्वा वामयेत् ॥ कुक्कूकस्य सिरा-
 व्यधः विरिक्तस्य वर्त्मनी लिखेत् ॥ सकृद्वेखनादशुद्धौ पुनर्लेखये-
 त् ॥ जलौकोभिश्च ग्राहयेत् ॥ प्रियंगुरोध्रपद्मकेसरचंदनमधुकक-
 ल्केन समाक्षिकेण विडालस्तुवरिकाफलत्रिकरोचनाकाथेन मधुना
 सार्यं प्रातः सदा प्रक्षालनमंजनात् च कषायवृक्षपल्लवकषायेण तैरेव
 पत्रैरुष्णप्रियतायामंतरांतरा स्वेदः ॥ तुल्यकपलं विंशतिश्च श्वेतमरिचानि
 धान्याम्लपिष्टानि तत्पलैस्त्रिंशता ताम्रपात्रे समालोडितानि बहुवर्षा-
 णामपि पिष्टानां परममाश्नोतनं ॥ अंजनं चास्याम्रधातकीपुष्पतिलप-
 र्णिकल्केन वर्तितं ॥ हरीतक्याढकीनाकुलीश्चाष्टगुणांससाऽष्टभागशेषं
 काथयेत् ॥ पुनश्च परिष्ठाव्यादवीप्रलेपात् रसक्रियेयं पिष्टाक्षिरोपणी
 ॥ पलाशशाखास्वरसे काथ्यमाने बृहत्पुशीररजोदद्यात्तद्वनीभुतं शीत-
 मंजनं ॥ सुरसारसपिष्टैर्वा वचाऽलदेवदारुभिर्गोपितपिष्टाभ्यां वा व्यो-
 परसांजनाभ्यां वा हरितालसौवीरकांजनसमांशं वा ताम्रचूर्णमंज-
 नं ॥ परिपेलवकासीसहरिद्राद्वयसर्पपप्रियंगुतगरपिप्पलीकल्केन ताम्र-
 भाजनमंतर्लेपयित्वा सौवीरककुंभाधोमुखं समाहं वासयेत्ततो गुलि-
 काश्रूर्णं वा कुर्यात् ॥ तुल्यगैरिकचूर्णं छगलीपयःपिष्टं गुटिका प्रत्यंजनं
 ॥ स एव चूर्णः दिव्योदकभाविः तदाष्टुतो नेत्राश्नोतनमिति ॥ भवति
 चात्र ॥ वर्त्माभिलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणं ॥ पुनः पुनर्विरेकं
 च पिष्टरोगानुरो भजेत् ॥ पूयालसे त्वशांतिंऽतर्दाहः सूक्ष्मशलाकया
 ॥ चतुर्नवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुर्लक्षणसाधनैः ॥ परस्परमसंकीर्णाः कात्स्न्येन
 गदिता गदाः ॥ सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ॥ पुरा-
 णयवगोधूमशालिषट्किकोद्वान् ॥ मुद्गादीन्कफपित्तघ्नान् भूरिस-
 पिःपरिष्टुतान् ॥ शाकं चैवंविधं मांसं जांगलं दाडिमं सितां ॥ सै-
 धवं त्रिफलां द्राक्षां बारि पाने च नाभसं ॥ आतपत्रं पदत्राणं विधि-

बहोषशोधनं ॥ बर्जयेद्देगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ॥ विदाहवि-
ष्टंभकरं यच्चेहाहारभेषजं ॥ द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे सिरे गते ते बहु-
धा च नेत्रे ॥ ता म्रक्ष्णोद्वर्तनलेपनादीन्पादप्रयुक्तान्नयने नयन्ति ॥ म-
लौष्ण्यसंघट्टनपीडनाद्यैस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ॥ भजेत्सदा दृ-
ष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यंजननावनानि ॥ इत्यक्षिपाकपिण्डप्रति-
षेधो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथातः कर्णरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ प्रतिश्यायजलक्री-
डाकर्णकंदूयनैर्मरुत् ॥ मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥
प्राप्य श्रोत्रसिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ॥ अर्द्धावभेदकं स्तं-
भं शिशिरानभिन्दनं ॥ चिराच्च पाकं पक्वं तु लसीकामल्पशः स्रवे-
त् ॥ श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात्संचारविचारवत् ॥ शूलं पित्तात्स-
दाहोपाशीतेच्छाश्वयथुज्वरं ॥ आशु पाकं प्रपक्वं च सपीतलसिका
क्षुतिः ॥ सा लसीका स्पृशेद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ॥ कफाच्छिरो-
हनुग्रीवागौरवं मंदता रुजः ॥ कंडूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकाच्छ्रेतघ-
नक्षुतिः ॥ करोति श्रवणे शूलमभिघातादिदूषितं ॥ रक्तं पित्तसमा-
नार्ति किंचिद्वाऽधिकलक्षणं ॥ शूलं समुदितैर्दीपैः सशोफज्वरतीव्ररु-
क् ॥ पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ॥ पक्वं सितासि-
तारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ शब्दवाहिसिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ॥
नादानकस्माद्विविधान्कर्णनादं वदन्ति तं ॥ श्लेष्मणाऽनुगतो वायु-
नादो वा समुपेक्षितः ॥ उच्चैः रुच्छाच्छ्रुतिं कुर्याद्वधिरत्वं क्रमेण च ॥
बातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतो लिपेत्ततो भवेत् ॥ रुग्णैरवं पिधानं
च स प्रतीनाहसंज्ञितः ॥ कंडूशोकौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया
स्मृतौ ॥ कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ घनपूतिब-
हुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकं ॥ वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्केदजां
रुजं ॥ खादंतो जंतवः कुर्युस्तीव्रां स रुमिकर्णकः ॥ श्रोत्रकंदूय-

नाज्जाने क्षते स्यात्पूर्वलक्षणः ॥ विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः शोफोऽशोर्बु-
 दमीरितं ॥ तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते ॥ गर्भेऽनिला-
 त्संकुचिता शष्कुली कूचिकर्णकः ॥ एको नीरुग्नेको वा गर्भे मां-
 सांकुरः स्थिरः ॥ पिप्पली पिप्पलीमानः सन्निपाताद्दिदारिका ॥ स-
 वर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥ कटुतैलनिभं पक्कः खवे-
 त्कच्छ्रेण रोहति ॥ संकोचयति रुढा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुलीं ॥
 सिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयं ॥ रुशा दृढा च तंत्रीव-
 त्पाली वातेन तंत्रिका ॥ सुकुमारे चिरोत्सर्गात् सहसैव प्रवर्द्धिते ॥
 कर्णे शोफः सरुक् पाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥ परिपोटः स पवना-
 दुत्पातः पित्तशोणितात् ॥ गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुक्दाहपाक-
 वान् ॥ श्वयथुस्फोटपिटिकारागोषाक्लेदसंयुतः ॥ पाल्यां शोफोऽनि-
 लकफात्सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥ स्तब्धः सर्वर्णः कंठूमानुन्मथो ग-
 हिरश्च सः ॥ दुर्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकंठूदाहपाकरुक् ॥ श्वयथुः स
 न्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः ॥ कफामृकृमिजाः सूक्ष्माः सकं-
 ठूक्लेदवेदनाः ॥ लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिङ्ग्यः पालीमुपेक्षि-
 ताः ॥ पिप्पलीसर्वजं शूलं विदारीकूचिकर्णकाः ॥ एषामसाध्यां
 याप्यैका तंत्रिकाऽन्यास्तु साधयेत् ॥ पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्ण-
 रोगा विभागतः ॥ इति कर्णरोगविज्ञानीयो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथानः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ वातजे कर्णशूले रात्रौ
 रसभोजनोत्तरं वातहरद्रव्यसिद्धं सर्पिः पिबेत् ॥ निरञ्जो वा पयोनुपानं ॥
 ततो दशमूलसिद्धे छागपयसि गोशृङ्गनिहितेऽग्निवर्णान् पाषाणान्
 सदंशेन गृहीत्वा ऽऽवपेत् ॥ तेनोष्मणा नाडीस्वेदेन वसाभ्यर्क्तं स्वेदयेत् ॥
 बिल्वयवकोलकुलत्थमाषार्कशियुपत्रैर्वा सानूपमांसैः कथितैः ॥ स्निग्धं
 च पूरयेत् कुष्ठरास्त्रामधुकवंशावलेखशुंठीशिखिचंद्रकमापसरलपयो-

विपक्वेन तैलेन ॥ जीवकमधुककुट्टमंडूकीदेवदारुमहौषधकल्काष्टगुण-
क्षीरसिद्धेन वा ॥ मयूरनालकुलत्थागुरुमाषदेवदारुकल्कक्षारमुक्ताम्ल-
साधिताभ्यां वा तैलवसाभ्यां ॥ मधुकक्षीरकाकोलीमाषशतावरीक-
ल्कसर्वगंधोदकक्षीरपक्वया वा वराहवसया ॥ राम्रामधुककाकोली-
देवदारुकल्कपयोविपाचितया वा शिशुमारवसया ॥ मांसीकुष्ठमे-
दासरलसुरभिमधुक्षीरविपक्वया वा गोवसया ॥ जीवकशताव्हामधु-
कमांसक्षीरसिद्धां कुक्कुटमयूरवसां कर्णपूरणनस्याभ्यंगेषु विदध्यात्
॥ मधुकक्षीरकाकोलीकल्केन चतुर्गुणशिशुह्रस्वपंचमूलेन चैरंडपत्रर-
समष्टगुणक्षीरसाधितं तैलं वा ॥ घृततैलवसाभ्यक्तानि तरुणान्य-
श्वत्थपत्राणि पुटपाकस्विन्नानि प्रपीड्य तद्रसेन कर्णं पूरयेत् ॥ तद्वच्च
तैललवणाभ्यक्तान्यर्कौरुबृकमूलककोरंटविल्वमहावृक्षान्यतमपत्राणि
॥ महापंचमूलसरलागुरुदेवदार्वन्यतमकाष्ठमष्टादशांगुलं त्रिभागे
क्षौमेणावेष्ट्य तैलेनासिक्त्वाऽग्रेण प्रदीपयेत् ॥ दह्यमानाद्यः स्ने-
हः पतति स सद्यः कर्णरुजमपहरति ॥ मधूच्छिष्टकैट्यमधुशिशु-
फलवचायवनलदैलागगुलुभिः श्लक्ष्णपिष्टैः क्षौमवस्त्रवर्तिप्रमाणप-
रिणाहं लेपयेत्ततः सूत्रेणावेष्ट्य टुटुकजलेन नुंदध्यात् ॥ टुटुकना-
लमेवानेन कल्केनाभ्यज्य शोषयित्वा धूमं विदध्यात् ॥ श्रेयसीदेव-
दारुकाकोलीकुष्ठनिचुलबीजैः क्षीरपिष्टैस्तैलयुतैः कर्णं वहिलेपयेत्
॥ सर्वधान्यस्नेहगोक्षीरसिद्धामुत्कारिकामैरंडपत्रावच्छादितकर्णस्वेदा-
य प्रणयेत् ॥ पुनः पुनश्च नाडीस्वेदं कुर्यात् ॥ पिंडस्वेदेन वा ॥
वातव्याधिप्रतिश्यायार्दितविधानं च सनिरुहानुवासनं कुर्यात् ॥ परि-
हार्याश्च परिहरेत् ॥ विशेषतः प्रवातशीतांबुषानं शिरःस्नानं च ॥
पित्तजे तु शूले प्रातः शर्करायुतं सर्पिः पाययेत् ॥ ततः स्निग्धं विरे-
चयेत् ॥ द्राक्षामधुकस्तन्यं कर्णपूरणं प्रयुंजीत माक्षिकं वा ॥ म-
धुकपद्मकल्कस्तन्यसिद्धं वा सर्पिः ॥ सितामधुकवर्जूरमृद्दीका-

भिर्वा सक्षीरेक्षुरसं पिबालतैलं पाचितमभ्यंगनस्यकर्णपूरणैः शूलदा-
हघ्नं ॥ मधुककुडवं षोडशगुणेनांभसा पादशेषं साधयित्वा तेन तै-
लाद्धकुडवमष्टगुणक्षीरं यष्टीमधुकोशीरसारिवाकाकोलीजीवकानंतामृ-
णालमंजिष्ठारोधचंदनविसर्गं पचेत् ॥ तच्च पूर्ववत्प्रणयेत् ॥ एषामे-
व च कल्केन सघृतेन कर्णं परिलेपयेत् ॥ सेचयेच्च ॥ तथा क्षीरसर्पि-
नस्यशिरोभ्यंगेन ॥ एवमनुपशमे तु पुनर्विरेकः ॥ कफजे पिप्पलीवि-
पकं घृतमथवा क्षौद्रं पाययित्वा वामयेत् ॥ ततस्तीक्ष्णं धूमं पाययेत् ॥
सरलदेवदारुहिंसापटोलपत्रसुरससिद्धेन तैलेन देवदारुपिप्पलीकटुक-
मालतीपत्रकल्ककाथसिद्धेन वा रोध्रखदिरसारमनःशिलालद्विहरिद्रा-
कुष्ठत्रिफलैलाकाथकल्कसिद्धेन वा रसांजनमार्कवैजयंतीशिग्रुलशु-
नार्द्रकमुरंगीमूलककदलीनां वा पृथक् समस्तानां वा रसेन मधुना वा
रक्षोग्नितैलेन वा तथा शूलशोफगौरवाणि शाम्यन्ति ॥ धान्याम्ल-
कथितदशमूलकाथवाप्येण नाडीस्वेदमाचरेत् ॥ स्निग्धः कुशाम्र-
त्रिष्टब्जलदशुंठीमुस्तसाधितेन तैलेन पूरयेत् ॥ कफघ्नांश्च गंडूवा-
न्धास्येत् ॥ रक्तजे पैत्तिकवत्सिद्धिः सिराव्यधश्च ॥ पक्वेषु क-
र्णमूलेषु पूयप्रवाहिषु यथास्वं धूमनस्यगंडूषवमनान्याचरेत् ॥ उपदि-
ग्धं च स्रोतः सायं प्रातः पिचुवर्त्तिभिः प्रमृज्य यवागुरुमदनैः सघृतेर्गु-
ग्गुलुना वा धूपयित्वा मधुना पूरयेत् ॥ पलाशधवतिनिशककुभसर्ज-
त्वक्कल्ककाथेन रसक्रियया स्वभ्यक्तां पिचुवर्त्तिं स्रोतसि दद्यात् ॥
बदरीसल्लकीजंबूधातकीवटप्लक्षोदुंबरकाथेनैवमेवं रसक्रियया ॥ हरि-
द्राधातकीत्रिफलाजंबूशल्लकीकिंशुककाथेन च ॥ तथा सौराष्ट्रिकापद्म-
कधातकीसमंगांश्चष्ठाधवरोध्ररसांजनकाथेन ॥ एभिरेव चौपथैः सूक्ष्म-
चूर्णीकृतैः स्रोतसो विकिरणमेवं क्लेशशूलगौरवाणि शाम्यन्ति ॥ एषामे-
व कपायेण सक्षौद्रेण कपित्थस्वरसेन वा प्रक्षालनं ॥ तथा सुरसादिवर्गः

प्रक्षालनावचूर्णनयोः प्रयोज्यः ॥ नादवाधिर्ययोर्वातशूलोक्तः सर्वो वि-
धिः ॥ श्लेष्मानुबन्धे तु प्राक् श्लेष्माणमाहरेद्दमननावनाभ्यां तीक्ष्णधू-
पैश्च ॥ वाधिर्यं च बालदृढक्षीणकासशोषिणां चिरात्स्थितं वर्जयेत् ॥
इतरस्तु श्लेहस्वेदनस्य शिरोवस्तिवस्तिकर्मप्रभृतिभिर्दोषानुबन्धमपेक्ष्य
साधयेत् ॥ तत्र प्रागेव पुराणसर्पिषा वातहरतैलेन वा स्निग्धं श्लेहेनैव
विरेचयेत् ॥ कृतसंसर्जनस्य पुनः स्निग्धस्य शोणितमपहरेत् कर्णास-
न्नं जलौकोभिस्ततो वस्तिकर्म पूर्वतैलेन नस्यधूपान् कर्णपूरणं च शी-
लयेत् ॥ तरुणविल्वफलानि गोमूत्रेण काथयेत्तेन सितामधुकबीज-
कबीजकल्केन पयोयुक्तं तैलं पाचयेत् तत्तैलमुष्णं शीते विल्वकाथे
प्रक्षिप्य मथयेत् ॥ यावत्पिंडीभूतमुद्धृत्य चैतत्पुनरन्यत्र विल्वोदकेन
मथयेत् ॥ तत्तश्चोद्धृत्याष्टगुणे पयसि समधुकचंदनगर्भसाधितमाशु
कर्णपूरणाद्वाधिर्यं नाशयति ॥ तिलाञ्जवप्रलूनान्वस्त्रवद्धान् वहंती-
ष्वप्सु रात्रिमुषितान्दिवा शोषयेत्पंचरात्रं ॥ एवं गते पंचरात्रे मधुय-
ष्टिकाक्षीरकाकोलीमहापंचमूलदेवदारुशतान्हाजीवककथिते पयसि
पंचाहमेव वासयेच्छोषयेच्च ॥ ततोऽनेनैव क्षीरेणैषामेव च द्रव्याणां
चूर्णमात्रया युक्तान्प्रपीडयेत् ॥ तत्तैलं नीलोत्पलानंताचंदनागुरुमधु-
कजीवककाकोलीमुनिषण्णकमूलकल्कैरष्टगुणेन पयसा पचेत् ॥ ए-
तन्नस्य कर्णपूरणं शिरसि चाभ्यंजने प्रणीतमाशु शूलनादवाधिर्याणि
सर्ववातविकारांश्च पित्तानुबन्धानपोहति ॥ भग्नास्थिसंबन्धजननं च
॥ शुष्कमूलकक्षारक्षारद्वयहिगुशुंठीमिशिवचाकुष्ठामरदारुशोभांजनभू-
र्जग्रंथिमुस्तासौवर्चलविडौद्रिदलवणैस्तैलं शुक्तकदलीबीजपूरकरस-
युक्तं सिद्धं शूलनादवाधिर्यकंदूशोफक्लेदोपदेहकमिपूतिकर्णेषु ॥ अथ
कर्णौ सुप्ताविव भवतस्तत्समीपे यथोक्तां सिरां मोक्षयेत् ॥ सश्वयथुपरि
स्त्रावे मंदश्रुतेर्वमनमाचरेत् ॥ प्रतिनाहे श्लेहस्वेदक्लिन्नं कर्णं कर्णशो-
धनेन विशोध्य तैलस्य पूरयेत् ॥ मानुलंगरसस्य वा समुक्तक्षौद्रसैधव-

स्य॥ शोध्यमाने वेदना रक्तागमो वा यदि भवेत् ॥ ततो घृतमण्डेन पूर-
 येत् नस्यं च शीलयेत् ॥ मलपूर्णेऽप्येष एव विधिः ॥ कंठ्ठां तीक्ष्णधूमन-
 स्यादीन्कफघ्नान्वितरेत् ॥ रुक्षकटुतिक्तश्वाहारः ॥ शोफेऽप्ययमेवविधिः
 कटुतिक्तोष्णाश्च प्रदेहाः परिषेकाः ॥ पूतिकर्णे कर्णस्त्रावोक्तो विधिः
 कृमिकर्णे च ॥ विशेषतश्चात्र कृमिघ्नः ॥ तथा सर्पपतैलेन पूरणं ॥
 हरितालचूर्णवता गोमूत्रेण वा ॥ वार्ताकबीजेन धूपनं ॥ कर्णविद्र-
 धि वमनपूर्वं विद्रधिवदामं पक्वं च चिकित्सेत् ॥ क्षतविद्रधिं पित्त-
 कर्णशूलवत् ॥ कर्णाशीर्बुद्धानि नासाशीर्बुदवत् ॥ विदारिकामामां
 कर्णविद्रधिवद्यथादोषोदयं च साधयेत् ॥ पालीशोषे वातशूलवज्र-
 स्यमालेपं स्वेदं च कुर्यात् ॥ स्विन्नमुद्धर्त्तयेत् तिलपियालबीजमधु-
 कयवाश्वगंधाकल्केनोद्दत्तितं च मधुकपयस्यासितपुष्पाश्वगंधाक-
 ल्काष्टगुणवाजिगंधाहृत्यभीरुकाथक्षीरसाधितेन तैलेनाभ्यंज्यात् ॥
 शतावरीश्वगंधैरंडपयस्याजीवकक्षीरे सिद्धेन वा गोधाप्रतुदविष्कि-
 रानूपोदकमांसवसामज्जानं सर्पिः सर्पपतैलं च यथालाभं संसृज्या-
 कालैर्कवलाऽतिबलानंताविदारिगंधाजलशूकमधुरवर्गप्रतीवापं विप-
 चेत् ॥ अयमभ्यंगः पाल्याः परं मांसजननः ॥ एवमपि तु या क्षी-
 यते पाली तस्या यद्गुहं तच्छिच्छ्वा विधिवत्संधाय युक्तेनैव क्रमेणो-
 पचरेत् ॥ तंत्रिकामपि चैवमेव नस्याभ्यंगादिभिर्यापयेत् ॥ परिपो-
 दकेऽप्ययमेवविधिः ॥ तथा मधुकखरमंजरमंजरीसैधवाश्वगंधादेव-
 दारुमूलकावलगुजफलमूलमधुच्छिष्टैः सक्षीरैर्महाश्लेहसिद्धोऽभ्यंगः ॥
 तिलमधुकप्रपौडरीकसिद्धार्थकक्षीरकृतयोत्कारिकयोपनाहः ॥ उत्पा-
 ने जलौकोमिरपनीतरक्ते शीतैः प्रदेहः ॥ तिलमधुकसारिवोत्पलकरो
 भ्रकदंबवलाऽऽम्रजंबूपल्लवैः सधान्याम्लं तैलं साधितमभ्यंगः ॥
 तथा क्षीरसर्पिर्बिसर्पोक्तानि च घृतानि ॥ उन्मथे तीक्ष्णैः शिरोवि-
 रैकस्तिक्तसर्पपरोधहरिद्राद्वयैः ॥ उद्धर्तितायाः कर्णपाल्यास्तालीसव-

भालैलाकट्फलरसांजनैर्लेपः ॥ तालपत्राश्वगंधार्कसैधवावलगुजबी-
जसुरसलांगलीभिः गोधाकुलीरवसायुक्तं तैलं विपक्वमभ्यंजनं ॥ तै-
लमेव वा पटोलकटुरोहिणीरसांजनशिरीषैः ॥ दुःखवर्द्धने जम्बाघ्रा-
शमंतकपत्रकाथपरिषिक्तां कर्णपालीं तैलेनाभ्यज्य यष्टीमधुहरिद्राप्र-
पौंडरीकमंजिष्ठाचूर्णेनावचूर्णयेत् ॥ लाक्षाविडंगविपक्वतैलेनाभ्यंजये-
त् ॥ लेहिकापिडिकां कर्णपालीं बहुशो गोमयापिंडस्विन्नामुरश्रीमूत्र-
पिष्टैः रुमिर्गैरालेपयेत् ॥ कुटजकरंजेंगुदबीजारग्वधत्वग्भिर्वा ॥ ए-
भिरेव च सर्वैः समरिचनिवपत्रमधूच्छिष्टैः सर्पपतैलं सिद्धं लेहिका-
वणघ्नोऽभ्यंगः ॥ परिदहने जलजाभिरसृक्स्नावयेत् ॥ शीतैश्च प्र-
दिद्यात् ॥ सर्वेषु च पालीरोगेषु स्नेहस्वेदशोधनाभ्यंगप्रदेहनस्यास्त्र-
विस्त्रावणानि यथार्हं प्रयुंजीत ॥ प्रकोपकारणानि च परिहरेत् ॥ उ-
त्पद्यमानायां तु पाल्यां सर्जरसापामार्गपटोलटिकुचत्वग्भिरालेपः ॥
उत्पतंत्यां शिशुशम्याकपूतीकगोवराहपित्तगोधावसासर्पिर्भिः ॥ श्या-
वायां गौरीमुग्धाश्यावानंतानंदुलीयकमूलैः ॥ कंडूमत्यां पाठानंताता-
क्ष्यशैलेयमाक्षिकैः ॥ दह्यमानायां क्षीरितृक्षजीवनीयकल्कमधुघृतैः ॥ अ-
णितायां क्षौद्रजीवनीयैः ॥ कृशायां गोधावराहादिभिः ॥ ग्रथितायां ग्रंथिं
पाटयित्वा ऽवलिल्य च कृष्णासैधवमधुभिः प्रतिसारयेत् ॥ स्त्रावव-
त्यां मधुमधूकमधुपर्णीभिर्लेपः ॥ एभिरेव च यथास्वं स्नेहानभ्यंगार्थं
प्रकल्पयेत् ॥ अथ रोगतो बलाद्वा छिन्नकर्णमनुसंदध्यात् ॥ समा-
सतस्तु पंचदश कर्णसंधयः प्रायो नामानुगतसंस्थानस्थानविशेषतया
संभवन्ति ॥ तद्यथा ॥ पृथुलायतसमपालिश्रक्नेमिर्वृत्तायतसमपा-

१ अस्मिन् कर्णपालिप्रकरणे लेखकप्रमादाद्व्यसंगतिः समीचीना न दृश्यते सा-
चित्या ॥ सुश्रुते तु ॥ तत्र समासेन पंचदश कर्णबंधनाकृतयः ॥ तद्यथा ॥ नेमिसं-
धानक उत्पलभेद्यको वल्लूरक आसंगिमो गंडकर्ण आहार्यो निर्वैधिमो व्यायोगिमः क
पाटसंधिकोऽर्द्धकपाटसंधिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टीकर्णः काकोष्ठक इति ॥
तेषु पृथुलायतसमोभयपालिनैमिसंधानकः ॥ वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः ॥ वृ-

लिरुत्पलमेद्यकश्चाभ्यन्तरदीर्घपालिसंक्षिप्तोपिष्ठानपालिपर्यंतयोश्च क्षी-
णमांसहीनतनुविषमपालीवल्लीग्रथितनिर्मासस्तब्धसिरावृतसूक्ष्मपालि-
यष्टीनिर्माससंक्षिप्ताग्राशोणितपालिकाकौष्टइति ॥ एषामाद्या द-
श सिध्यन्ति नत्वितरे ॥ तत्र बाह्यायां पाल्यां दीर्घायामाभ्यन्तरसं-
धिः ॥ तथेतरायां बाह्यः समः समयोश्च ॥ अण्वादिविषमयोस्तु-
परस्परविपर्ययेण ॥ यात्वेकैव पाली स्थूला पृथ्वी स्थिरा च स्या-
त् ॥ तां द्विधा पाठयित्वापरि छित्त्वा संदध्यात् ॥ गंडोत्कृतेन वा-
सशोणितेन सानुबंधेन मांसेन पालीं कल्पयेत् ॥ यस्य पालीद्वयम-
पि नास्ति तस्याप्येष विधिः ॥ अथवा समानवयोदोषादौ संचार्थं
कर्णं पीठं वा समे मध्ये निर्विध्य वद्धयेत् ॥ संधानविधिः पुनरानुरे-
ग्रथितकेशांते बंधमुपधार्य छेद्यमेद्यलेख्यैरुपपन्नैरुपपाद्य कर्णशो-
णितमवेक्षेत दुष्टमदुष्टं चेति ॥ ततो वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदका-
भ्यां पित्तदुष्टे क्षीरशीतोदकाभ्यां श्लेष्मदुष्टे वारुणीसलिलाभ्यां प्र-
क्षाल्य पुनश्चावलिरव्यानुन्नतमहीनमविषमं कर्णसंधिं निवेश्य ततो-
मधुघृताभ्यामभ्यज्य पिचुष्टोतयोरन्यतरेणावगुंठय सूत्रेणानवगाढम-
शिथिलं च बध्वा सिराव्यधोक्तेन कपालस्य वा चूर्णेनाकीर्याचा-
रिकमादिशेत् ॥ संधिमाश्लिष्य तं क्षौमसूत्रेण सीव्येदमिक्षीणपा-
लिकं वा ॥ शोणिताक्तेन पिचुना वेष्टयेत् व्रणवध्वैनमुपाचरेत् व्य-
हाच्चतुरहाद्वा सतैलेन परिपिच्य पिचुसूत्रं चापनयेत् ॥ न चाशुद्धर-

स्ववृत्तसमोभयपालिर्वल्लूरकः ॥ अभ्यन्तरदीर्घकपालिरासंगिमः ॥ बाह्यदीर्घकपालिर्गड-
कर्णः ॥ अपालिरुभयतोऽप्याहार्यः ॥ पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्वधि-
मः ॥ स्थूलाणुसमविषमपालिव्यायोजिमः ॥ अभ्यन्तरदीर्घकपालिरितराल्पपालिः कप-
टसंधिकः ॥ बाह्यदीर्घकपालिरितराल्पपालिरङ्ककपाटसंधिकः ॥ तत्र दशैते कर्णबंधविकल्पाः
साध्यास्तेषां स्वनामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ संक्षिप्तादयः पंचासाध्याः ॥ तत्र
शुष्कशण्कुलिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः ॥ अनधिष्ठानपालिः पर्यंतयोः क्षीण-
मांसो हीनकर्णः ॥ तनुविषमाल्पपालिर्वल्लोकर्णः ॥ ग्रथितमांसस्तब्धसिराततः सूक्ष्मपा-
लिर्यष्टीकर्णः ॥ निर्माससंक्षिप्ताग्राशोणितपालिः काकौष्टकपालिरिति ॥

क्तमतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा कर्णं संदध्यात् ॥ तस्य हि स्वयम-
पि संधिर्विश्लिष्यते ध्मायते श्यावतामुपैति पच्यते शुष्यति चिरा-
द्बोहति रुढोऽप्यासरणं न क्षमते सशोफकंडू संतापो ग्रंथिमांश्च भव-
ति ॥ तत्र यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥ दुष्टरक्ते च रक्तमवसेचयेत् ॥ क्षी-
णरक्तं स्नेहपाननस्यमांसरसाशनाभ्यंगैर्वृद्धयेत् ॥ सर्वत्र चैवमपि सो-
पद्रवसंधौ संधिं विमुच्य पूर्वापचारोपस्थापितस्मृतिं सम्यक् संदधी-
तेति ॥ भवंति चात्र ॥ न कर्णे शोफरागादियुक्ते संधानमाचरेत् ॥
न घस्मरस्य नात्युष्णे नाविशुद्धतनोरपि ॥ सुरुढं जातरोमाणं श्लि-
ष्टसंधिसमं स्थिरं ॥ सुचर्मणमरोगं च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥ अ-
न्यथानाहरुक्तोदशोफाः स्युस्तत्र कारयेत् ॥ शीतान् प्रदेहसेकादी
न् शुद्धिं च क्लेदनाशिनीं ॥ स्नेहावनूपजौ तैलं सर्पितर्लक्षारसांजनं ॥
साधयेन्मधुरस्कंधहयगंधामसूरकैः ॥ पिष्टैर्दशगुणक्षीरे तत्परं कर्णव-
र्द्धनं ॥ कठिनाः सरुजः क्षामाः पाल्यः खेदितमर्दिताः ॥ अ-
भ्यक्तास्तेन जायंते मृदवो नीरुजः स्थिराः ॥ बृहत्पौ कंबरीवारिशू-
कमर्कजटाघृतं ॥ माक्षिकं शिखिनीतैलं समाहं ताम्रभाजने ॥
स्थापयेत्तत्परं कर्णमालेपात्पोषयेत्कशं ॥ चर्मचटिकाजलौकोह-
यगंधाशबरकंदकं तुल्यं ॥ माहिषनवनीतयुतं कपित्थकं कर्णवर्द्धनं
पलात् ॥ कुर्याद्वाभ्यंजनालेपान् पालीशोपे प्रकीर्तितान् ॥ अथ
कुर्याद्वयस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकां ॥ छिंद्यान्नासासमं पत्रं
तत्तुल्यं च कपोलतः ॥ त्वङ्ग्रांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥
सीव्येद्रुद्धं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ॥ नासाछेदे सुलिखिते
परिवर्त्योपरि त्वचं ॥ कपोलवच्च संदध्यात् सीव्येन्नासां च सर्वतः ॥
माढीभ्यामुत्क्षिपेदंतः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥ आमनैलेन सिक्वाऽनु-
पत्तंगमधुकांजनैः ॥ शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥

ततो मधुघृताभ्यक्तं बध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ॥ ज्ञात्वा ऽवस्थांतरं
कुर्यात्सद्योव्रणविधिं ततः ॥ छिंद्यादूढेऽधिके मांसं नासोपांताच्च चर्म-
वत् ॥ सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं ह्रीनं संवर्द्धयेत्पुनः ॥ निवेशिते यथा-
न्यायं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ॥ इति कर्णरोगप्रतिषेधो नाम द्वाविंशो-
ऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथातो नासारोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ अवश्यायानिलर-
जोभाष्यातिस्वमजागैरः ॥ नीचात्पृच्छोपधानेन पीतेनान्येन वारि-
णा ॥ अत्यंबुपानरमणछर्दिवाण्यग्रहादिभिः ॥ कुद्धा वातोल्ब-
णा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ जनयंति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं
क्षयप्रदं ॥ तत्र वातात्प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षवः ॥ घ्राणो-
परोधनिस्तोददंतशंखशिरोव्यथाः ॥ कीटकाइव सर्पति मन्यते परि-
तो भ्रुवौ ॥ स्वरसादश्चिरात् पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ॥ पि-
त्तातृण्णा ज्वरघ्राणपिटिकासंभवभ्रमाः ॥ नासाग्रपाको रूक्षोष्णताघ्र-
पीतकफस्रुतिः ॥ कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवं ॥ माधु-
र्यं वदने कंडूः स्निग्धश्लक्ष्णघनस्रुतिः ॥ सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्मा-
द्दृष्टिर्ज्ञातिमान् ॥ दुष्टं नासासिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यमृक् ॥
उरसः सुसता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ कंडूः श्रोत्राक्षिनासासु
पित्तोक्तं चात्र लक्षणं ॥ सर्वैरेव प्रतिश्याया दुष्टतां यांत्युपेक्षिताः
॥ यथोक्तोपद्रवाधिक्यात्सं सर्वैर्द्रिघतापनः ॥ साग्निसादज्वरश्वांस-
कासोरःपार्श्ववेदनः ॥ कुप्यत्यकस्माद्दृष्टुशो मुखदौर्गन्ध्यशोषकत् ॥
नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥ पूयोयमासितारक्तग्रथित-
श्लेष्मसंस्रुतिः ॥ मूर्च्छति चात्र रुमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ प-
क्वलिङ्गानि तेष्वंगलाघवं क्षवथोः शमः ॥ श्लेष्मा सुचिकणः पीतो
ज्ञानं च रसगंधयोः ॥ तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः ॥

वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि ॥ विषद्वितेऽनिलः कुद्धो
 रुद्धः शृंगतटकं व्रजन् ॥ निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवधुं स भृशक्षवः ॥
 शोषयेन्नासिकास्रोतः कफं च कुरुतेऽनिलः ॥ शूकपूर्णाभनासात्वं
 कच्छ्रादुच्छ्वसनं ततः ॥ स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो नासानाहे तु
 जायते ॥ नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ निश्वासो
 च्छ्वाससंरोधात्स्रोतसी संवृते इव ॥ पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दा-
 हशूलवत् ॥ स घ्राणपाकः स्नावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसंभवः ॥ अच्छो
 जलोपमोऽजस्रं विशेषाच्चिशि जायते ॥ कफः प्रवृद्धो नासायां रुद्धा
 स्रोतांस्यपीनसं ॥ कुर्यात्सघुर्घुरश्वासं पीनसाधिकवेदनं ॥ अवेरिव स्रव-
 त्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका ॥ अजस्रं पिच्छिलं शीतं पक्वं सिंघाण-
 कं घनं ॥ रक्तेन नासा दग्धेव बाह्यांतः स्पर्शनासह ॥ भवेद्धूमोपमोच्छ्वा-
 सा सा दीप्तिर्दहतीव च ॥ तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात् ॥
 श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत्पूतिनासं वदन्ति तं ॥ निचयादभिघाताद्वा
 पूयामृद्धासिका स्रवेत् ॥ तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरं ॥ पि-
 त्तश्लेष्मावरुद्धोऽतर्नासायां शोषयेन्मरुत् ॥ कफं स शुष्कपुटतां प्राप्नो-
 ति पुटकं तु तत् ॥ अशोर्बुद्धानि विभजेद्दोषल्लिगैर्यथायथं ॥ सर्वेषु क-
 च्छ्रोच्छ्वसनं पीनसः सततं क्षुतिः ॥ सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः
 शिरोव्यथा ॥ अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसं ॥ इति नासारो-
 गविज्ञानीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वेष्वेवादौ पीनसेषु
 स्नेहस्वेदवमनधूमगंडूषस्निग्धोष्णभोजननिवातशयनासनानि सेवेत ॥
 पाचनार्थं च गुडार्द्रकक्षीरत्रिकटुकाजमांसमद्याम्लभोजनानि ॥ रोहि-
 षाजाजीवचाचोरकोपकुंचिकाचातुर्जाततर्कारीररजो वस्त्रावबद्धं मुहु-
 मुहुरपजिघ्रेत् ॥ घृताक्तसक्तून्मल्लकसंपुटे कृत्वा धूमं च पिबेत् ॥ पक्वं
 तु शिरोविरेचनमवपीडं च युंज्यात् ॥ निदानोक्तानि वर्जयेत् ॥ विशेषे-

ण शीतांबुस्नानपानात्युच्चोपधानवेगोदीरणधारणक्रोधशोकान् ॥ अथ
 वातप्रतिश्यायी पूर्वमेव वातहरद्रव्यविपक्वं ससैधवं प्रातः सर्पिः पिबेत्
 ॥ दशमूलकुलत्थकोलयवशुष्कमूलकव्योषलवणपंचकैः सदधिधान्या-
 म्लं सर्पिः सिद्धमाहरेत् ॥ पाने च प्रणीतं प्रतिश्याययक्ष्मकासश्वा-
 सग्रहणीगुल्मविबंघघ्नं ॥ जीर्णस्नेहं जांगलरसेन व्योषदाडिमसैधववच्चा
 बालमूलरसेन सर्वधान्ययूषेण वा भोजयेत् ॥ नागरं वा पयसा पिबेत्
 ॥ कृष्णादशमूलशुंठीयवैरंडमूलकाथसिद्धेन पयसोत्तमांगं स्वेदयेत् ॥
 तदेव च पानभोजनयोर्विदध्यात् ॥ अर्दितोक्तांश्च स्वेदानेवमपरिप-
 च्यमाने पुनः पुनर्नाडीस्वेदान्वातहरं चास्थापनमनुवासनं शिरोवास्तिं
 च ॥ पक्वे तु तैलं क्षवकचूर्णयुक्तं सैधवं सर्पिः शिरोविरेचनं ॥ पित्तप्र-
 तिश्याये पद्मकोशीरपटोलीसारिवाविदारीशतावरीक्षीरिद्रुमशुंगशुंठीक-
 र्कटाख्यादुरालभानामर्द्धाढकमष्टगुणं ऽभसि विपाच्य पादावशेषे मधुक
 मृद्धीकाचंदनशुंगाटककशेरुकश्चेतपाकान्यक्षमात्राणि दत्वा घृतप्र-
 स्थं पयसा सह साधयेत् ॥ तत्प्रातः पानाय युंज्यात् ॥ जीर्णे सुखोष्णतो-
 यपरिपिक्तं ससैधवेन रसेन भोजयेत् ॥ स्निग्धं विरेचयेत् ॥ द्राक्षापटो-
 लश्रीपणीमूर्वात्रिवृत्काथेन त्रिवृत्पथ्यापूगफलचूर्णान्वितेन ॥ विरिक्त-
 भुक्तस्य शीतलैः शिरोवक्त्रलेपपरिषेककवलग्रहान्वितरेत् ॥ व्यजनप-
 वनविधूयमानश्च नीलशाट्वलोपवनशिशिरकरकिरणधारागृहाणि सेवे-
 त ॥ पक्वे तु दोषे शिरोविरेकं पुराणेन घृतेन ससैधवेन घृतमंडेन वा
 कट्फलान्वितेन वा कुर्यात् ॥ विशुद्धस्नोतसश्च जांगलरसेन क्षीरेण
 वा शीतेन संभोजनं ॥ कफजे तु यवक्षारावचूर्णितमुष्णोदकानुपानं
 घृतं पाययेत् ॥ जीर्णे च तिलमाषपल्लवती यवागूं ॥ ततो वामनीयौ-
 षधकाथसिद्धया ससर्पिष्कया ससैधवमाषचूर्णप्रगाढया पेययोष्णांम-
 सा च वामयेत् ॥ ततस्तीक्ष्णधूमकवल्यवान्नचणकप्रायाहारनाडीस्वे

वैरुपाचरेत् ॥ अरुचिगौरवयोस्तु विशोषयेत् ॥ पके क्षवकविडंगसैध-
वादिभिर्नस्यं तैलाप्लुतो नागरचूर्णानुबद्धो मुद्गाहारो यथासात्स्यं
च ॥ रुक्षतीक्ष्णोष्णशुद्धघ्राणपथस्य देवदारुसरलकाकोलीजीवक-
मधुकमिप्पल्यनन्ताक्षीरविपकं तैलं नस्यं ॥ साञ्जिपातिके दोषब-
लतः प्रतिकुर्यात् ॥ रसांजनातिविषामुस्तभद्रदारुसाधितं चात्र
तैलं नावनं ॥ रक्तजे पैत्तिकरक्तपित्तयोश्च विधिः ॥ दुष्टप्रतिश्याये
व्योषचित्रकयवक्षारबीजकविडंगत्वक्लवणत्रयीमांसरसप्रतीवापविप-
कं सक्षौद्रं सर्पिः पाययेत् ॥ जीर्णे घृते जांगलरसेन तैलोपसेकं भो-
जयेत् ॥ स्निग्धं च प्रतिश्यायवदुपाचरेत् ॥ पकेऽवपीडं व्योषेद्रथ-
वविडंगसारजीरकसैधवैर्वस्तमूत्रपिष्टैर्दद्यात् ॥ विशुद्धघ्राणस्रोतसं च
पुनरुपश्लेक्ष विरेचयेत् ॥ भृष्टान् यवान् भूस्तृणकाम्रातकजीरकत्रि-
वृत्तायुक्तगोमूत्रे काययेत् ॥ तं काथमभयानागरमरिचकमुकसैधव-
यावशूकचूर्णयुक्तं सबीजपूरकरसं पाययेत् ॥ कोष्णोदकं चानु पा-
ययेत् ॥ विरिक्तं च काले मुस्तहरिद्रानागरयवक्षारपूतिकरंजरेणुका-
भिरजाविगोमूत्रदधिभिश्च सिद्धं सर्पिरुपयोजयेत् ॥ तीक्ष्णानि च नि-
रुद्धानुवासनानि ॥ अरिष्टांश्च पानार्थं ॥ एवमप्यशांतौ हिंगुक्षाराम-
रदारुविपकं घृतं मांसरसानुपानं पिबेत् ॥ कुशाभ्रपल्लवमूर्वातर्कारी-
गुदीफलफणिज्जकमहापंचमूलकंटकारिकासारिवोरुवृकहिंसार्निबशि-
धुफलरक्षोघ्नरुमिघ्नदंतीपूतिकरंजपिप्पलीवार्ताकबीजाहिमारकमूल-
त्वक्पत्रपुष्पफलैरजाश्वशकट्रसयुक्तैर्धूमवर्ति कृत्वा घृताभ्यक्तां पातुं
प्रयच्छेत् ॥ पिप्पलीवर्द्धमानं चोपयुंजीत ॥ रुमिघ्नैश्च योगैर्यापयेत्
॥ शूशक्षवथौ पुटके च निंबकदफलकुष्ठमरिचचूर्णः क्लेदनाय प्रथमं
॥ पिप्पलीकुष्ठशुटीविडंगमृद्दीकाकषायकल्कविपकं तैलं घृतं वा नाव-
नं ॥ नासाशोषे बलतैलं पाने शिरोवस्तौ च ॥ स्निग्धस्य स्वेदः ॥ क्षी-

स्त्वर्निर्गम्य ॥ मधुरवर्गसाधितं वा तैलं ॥ स्नेहिको धूमः ॥ तच्च ऽऽनाहे
 ऽपि ॥ इवमनुपशमे शिरोविरेकः ॥ नासापाके दीप्तौ च जलौकोन्मि-
 लविस्त्रावणं ॥ शीतैरूर्ध्वाधो विरेकलेपसेकाः ॥ नासास्त्रावे तीक्ष्णं नस्त्रं
 धूमश्च ॥ अपीनसे पूतिनासे च गुडमरिचहिङ्गुशिवाटिकाविडङ्गैरजामूत्र-
 पिष्टैर्नस्यं ॥ कफप्रतिश्यापवच्च स्नेहस्वेदवमनानि ॥ वमितवनो निर्बु-
 ढीशिगुतर्कारीफणिज्जकक्षवकसुरसार्जकपत्रस्वरसेन सार्षपं पीतुजं वा
 तैलं विपाच्य नस्यं विदध्यात् ॥ लाक्षाविडङ्गपिप्पलीलवङ्गक्षवकनि-
 शाकुष्टवचाकरंजिकाकल्कैर्वा तिलतैलं ॥ उत्पन्नमात्रं पूयरक्तं प्रति-
 श्यापवच्चिकित्सेत् ॥ प्रवृद्धं नाडीव्रणवत् ॥ कृतवमनस्य चास्म न-
 स्यधूमौ योजयेत् ॥ अशीसि विधिवत् क्षरेणामिना वा दहेत् ॥ स्क्व-
 लानि तु शस्त्रेण स्पृष्ट्वा ॥ दाहानंतरं शीतां क्रियां योजयेत् ॥ वर्तते च
 नासायां कुम्भनिकुम्भाग्रिकसैधवपिप्पलीमनःशिलाऽलकलकमधुघृत-
 प्रदिग्धां ॥ तुवरिकाविमीतकहरिद्रारोध्रप्रियङ्गुकरंजिकाकल्कगुडोद-
 कविपकं तैलं नावनं ॥ रोध्रोत्पलमधुकार्तिदुकास्थित्रिफलाखदिर-
 सारविपकं वा ॥ यथादोषं च स्नेहवमनविरेचनादीन् प्रणिदध्यात् ॥
 अर्बुदं बडिशेन गृहीत्वा मंडलाग्रेण मूले समं भिंद्यात् ॥ छेद्यं चो-
 च्छेदयेत् ॥ चलं प्रसृष्टं च व्रणं शलाकया दहेत् ॥ तैलेन वाऽ-
 भ्रिदग्धं अक्षयेत् ॥ ततः शिशिरप्रदेहः ॥ उपरुढव्रणस्य रोध्रावापं की-
 क्ष्णोष्णलवणद्रव्यगोमूत्रयुक्तं सार्षपं कारंजं वा तैलं नावनं ॥ पित्तजे
 रक्तजे वाऽर्बुदे गोदंतसैधवतालकासीसकांस्पनीलैरंबुपिष्टैरालेपः ॥
 ततश्च शीताः प्रदेहसेकाः शीतैरेव च साधितान्यभ्यंगनस्पपानाग्निः ॥
 मांसमेदःसन्निपाताशीर्बुदानि च साधयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ ही-
 नच्छेदात् पुनर्हीद्विरतिच्छेदात्स्वरक्षयः ॥ गंधाज्ञानं च वीसर्पो मू-
 र्च्छा छिन्धादतःसमं ॥ इति नासारोगप्रतिषेधो नाम चतुर्विंशो-
 ऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथातो मुखरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ मात्स्यमाहिषवा-
 राहपिशितामकमूलकं ॥ माषसूपदधिक्षीरसुक्तेक्षुरसफाणितं ॥ अ-
 वाक्शय्यां च भजतो द्विपतो दंतधावनं ॥ धूमछर्दनगंडूपानुचितं
 च सिरान्वधं ॥ क्रुद्धाः श्लेष्मोल्बणा दोषाः कुर्वन्त्यंतर्मुखं गदान् ॥
 तत्र खंडोष्ठइत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥ ओष्ठकोपे तु पवनात्स्त
 व्यावोष्ठौ महारुजौ ॥ दालयेते परिपाट्येते परुषासितकर्कशौ ॥ पि-
 तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ ॥ पिटिकाभिर्बहुक्लेदा-
 वाशुपाकौ कफात्पुनः ॥ शीतांसहौ गुरु शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ
 ॥ सन्निपातादनेकाभौ दुर्गंधास्त्रावपिच्छिलौ ॥ अकस्मान्म्लानसं-
 शूनुरुजौ विषमपाकिनौ ॥ रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ
 ॥ खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेऽर्बुदं भवेत् ॥ मांसपिंडोपमौ मां-
 सात्स्यातां मूर्च्छत्कमी क्रमात् ॥ तैलाभश्वयथुक्लेदौ सकंद्वौ मेदसा
 मृदू ॥ क्षतजाववदीर्येते पाट्येते चासक्तपुनः ॥ ग्रथितौ च पुनः
 स्यातां कंदूलौ दशनच्छदौ ॥ जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदं
 ॥ गंडालजी स्थिरः शोथो गंडे दाहज्वरान्वितः^१ ॥ वातादुष्णसहा
 दंताः शीतस्पर्शाधिकव्यथाः ॥ दालयंतइव शूलेन शीताख्यो दाल-
 नश्च सः ॥ दंतहर्षे च वाताम्लशीतभक्ष्याक्षमा हिजाः ॥ भवंत्य-
 म्लाशनेनैव सरुजाश्चलिताइव ॥ दंतभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुट-
 नान्विताः ॥ चालश्चलद्भिर्दशनैर्मक्षणादधिकव्यथैः ॥ करालस्तु क-
 रालानां दशनानां समुद्भूतः ॥ दंतोऽधिकोऽधिर्दंताख्यः स चोक्तः ख-
 लुवर्द्धनः ॥ जायते जायमानेऽतिरुक् जाते तत्र शाम्यति ॥ अ-
 धावनान्मलो दंते कफो वा वातशोषि^२ ॥ पूतिगंधः स्थिरीभूतः
 शर्करा सोऽप्युपेक्षितः ॥ शातयत्पणुं दंतान्कपालानि कपालिका
 ॥ श्यावः श्यावत्वमायाता रक्तपित्ता^३ लैर्हिजाः ॥ समूलं दंतमा-

१ इत्येकादश ओष्ठे २ इत्येको गंडे

श्रित्य दोषैरुल्बणमारुतैः ॥ शोषिते मज्जि सुषिरे दंतेऽन्नमलपूरि-
ते ॥ पूतित्वात्क्रमयः सूक्ष्मा जायंते जायते ततः ॥ अहेतुनीमा-
र्तिशमः ससंरंभोऽसितश्चलः ॥ प्रलूनः पूयरक्तासृक् स चोक्तः कृ-
मिदंतकः^१ ॥ श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहंत्यस्रमहेतुकं ॥ शीर्यते दंत-
मांसानि मृदुक्लिन्नमितानि च ॥ शीतादोऽसावुपकुशः पाकः पि-
त्तासृगुद्भ्रवः ॥ दंतमांसानि दह्यंते रक्तान्पुत्सेधवंत्यतः ॥ कंडूमेति
खवंत्यस्रमाध्मायंतेऽसृजि स्थिते ॥ चला मंदरुजो दंताः पूतिवक्त्रं
च जायते ॥ दंतयोस्त्रिषु वा शोथो बदरास्थिनिभो घनः ॥ क-
फास्त्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दंतपुष्पुटः ॥ दंतमांसे मलैः सस्रै-
र्बाह्यांतः श्वयथुर्गुरुः ॥ सरुग्दाहः खवेद्भिन्नः पूयास्रं दंतविद्रधिः ॥
श्वयथुर्दंतमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ लालासावी स सुषिरो दंत-
मांसप्रशातनः ॥ स सन्निपाताज्ज्वरवान् सपूयरुधिरसृतिः ॥ महासुषिर
इत्पुक्तो विशीर्णद्विजबंधनः ॥ दंतानि कीलवच्छोथो हनुकर्णरुजाकरः ॥
प्रतिहंत्यभ्यवहति श्लेष्मणा सोऽधिमांसकः ॥ घृष्टेषु दंतमांसेषु संरं-
भो जायते महान् ॥ यस्मिंश्चलंति दंताश्च स विदभोऽभिघातजः ॥
दंतमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यानप्युपेक्षते ॥ अंतस्तस्यास्र-
वन् दोषः सूक्ष्मां संजनयेद्वर्ति ॥ पूयं मुहुः सा खवति त्वङ्मांसासृक्-
प्रभेदिनी ॥ ताः पुनः पंच विज्ञेया लक्षणेः स्वैर्यथोदितैः^२ ॥ शाकपत्र
खरा सुसा स्फुटिता वातदूषिता ॥ जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तै-
र्मांसांकुरैश्चिता ॥ शालमलीकंटकामैस्तु कफेन बहला गुरुः ॥ क-
फपित्तादधः शोफो जिह्वास्तंभरुदुन्नतः ॥ मत्स्यगंधिर्भवेत्पक्वः सो-
ऽलसो मांसशातनः ॥ प्रबंधनेऽथो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्नि-
भः ॥ सांकुरः कफपित्तास्रैर्लालोषास्तंभवान् खरः ॥ अधिजिह्वः
सरुकंडूर्वाक्याहारविघातरुत् ॥ तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि-

१ इति दंते दश २ इतिदंतमूले त्रयोदश ॥

स्थितः^१ ॥ तालुमांसेऽनिलद्रुष्टे पिटिकाः सरुजाः खराः ॥ बन्धो वन्तः
 स्त्रावयुतास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ॥ तालुमूले कफात्सास्त्रान्मा
 त्स्थवस्तिनिम्नो मृदुः ॥ प्रलंबः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहारबीर-
 यन् ॥ कंठोपरोधतृट्कासवमिकृद्गलशुंडिका ॥ तालुमध्ये निरुद्धांसं
 संहतं तालुसंहतिः पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्वयथुर्बुद्धं ॥ कच्छ-
 षः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥ कोलासः श्लेष्ममेदोभ्यां
 पुष्पटो नीरुजः स्थिरः ॥ पित्तेन पाकः पाकास्थः पूयास्त्रावी महा-
 रुजः ॥ वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाह्यः ॥ जिह्वाप्रबंध-
 जाः कंठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ मांसांकुराः शीघ्रचया रोहिणी शी-
 मकारिणी ॥ कंठास्थशोषकृदातात्सा हनुश्रोत्ररुक्करी ॥ पिताज्ज्व-
 रोष्मातृष्णमोहकंठधूमायनान्विता ॥ क्षिप्रजा क्षिप्रपाकार्तिरागिणी स्प-
 र्शनासहा ॥ कफेन पिच्छिला पांडुरस्रजा स्फोटकान्विता ॥ तप्तां-
 गारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ गंभीरपाका निचयात्सर्वलिंग-
 समन्विता ॥ दोषैः कफोल्बणैः शोफः कोलवद्गथितोन्नतः ॥ शूक-
 कंटकवत्कंठे शालूको मार्गरोधनः ॥ वृंदो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृद्गल-
 पार्श्वगः ॥ हनुसंध्याश्रितः कंठे कार्पासीफलसन्निभः ॥ पिच्छिलो-
 मंदरुक् शोफः कठिनस्तुंडिकेरिका ॥ बाह्यांतः श्वयथुर्घोरो गलमा
 र्गग्लोपमः ॥ गलौघो मूर्द्धगुरुतातंद्रालालाज्वरप्रदः ॥ वलयं नाति
 रुक् शोफस्तद्वदेवायतोन्नतः ॥ मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथ-
 वाऽल्परुक् ॥ रुच्छोच्छ्वासाभ्यवहतिः पृथुमूलो गिलायुकः ॥ झू-
 रिमांसांकुरवृता तीव्रतृट्ज्वरमूर्द्धरुक् ॥ शतघ्नी निचिता वर्तिः श-
 तघ्नीवातिरुक्करी ॥ व्याससर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ पूति
 पूयनिमस्त्रावी श्वयथुर्गलविद्रधिः ॥ जिह्वावसाने कंठादाक्पाकं-
 श्वयथुं मलाः ॥ जनयन्ति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद्रालाबुद्धं ॥ १४

१ इति जिह्वायाः षट् ॥ २ स तालुशोष इत्युच्यते इत्यथौ तालुरोगाः

वनश्लेष्ममेदोभिर्गलगंडो भवेद्बुद्धिः ॥ बर्द्धमानः स कालेन मु-
ष्कबलंबते गले ॥ रुष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः स वातात्कृष्ण-
राजिमान् ॥ दृढस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यतां ॥
स्थिरः सवर्णः कंठुमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् ॥ दृढस्तालुगले
लेपं कुर्याच्च मधुरास्यतां ॥ मेदसः श्लेष्मबद्धानिवृत्त्योः सोऽनु-
विधीयते ॥ देहं दृढश्च कुरुते गले शब्दं स्वराल्पतां ॥ श्लेष्मरु-
द्धानिलगतिः शुष्ककंठो ह्रस्वस्वरः ॥ ताम्यन्प्रसक्तं श्वसिति येन स
स्वरहाऽनिलार्त् ॥ करोति वदनस्यांतर्बणान् सर्वसरोऽनिलः ॥ सं-
चारिणोऽरुणान् रुक्षानोष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ ॥ जिह्वा शीतासह्या
गुर्वी स्फुटिता कंटकान्विता ॥ विवृणोति च कच्छेण मुखं पाको
मुखस्य सः ॥ अधःप्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः ॥ यात्यु-
र्ध्वं वक्रदौर्गध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदस्तु सः ॥ मुखस्य पित्तजे पाके दाहोपे-
तिक्कषकता ॥ क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणास्तद्वच्च रक्तजे ॥ कफजे
मधुरास्यत्वं कंठमपिच्छिला व्रणाः ॥ अंतः कपोलमाश्रित्य श्या-
वपांडु कफोऽर्बुदं ॥ कुर्यात्तत्पाटितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ॥
मुखपाको भवेत्सालैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ पूत्यास्यता च तैरेव
दंतकाष्ठादिविद्विषः ॥ ओष्ठे गंडे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले
॥ वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पंचसप्ततिरामयाः ॥ एकादशैको दश च-
त्रयोदश तथा च षट् ॥ अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्तेष्वनुपक्रमाः
॥ करालो मांसरक्तोष्ठावर्बुदानि चलाहिना ॥ कच्छपस्तालुपिटि-
का गलौघः सुषिरो महान् ॥ स्वरघ्नोर्ध्वगदश्यावशतग्रीवलयालसाः
॥ नाड्योष्ठकोपौ निचयाद्रक्तात्सर्वैश्च रोहिणी ॥ दशाने स्फुटिते
दंतमेदः पक्कोपजिह्विका ॥ गलगंडः स्वरभ्रंशी कच्छ्रोच्छ्वासोऽ-
तिवत्सरः ॥ याप्यस्तु हर्षो मेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥ इति
मुखरोगविज्ञानं नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथानो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ स्निग्धस्विन्नस्य खं-
 डौष्ठस्योष्ठांतौ विलिख्य सुश्लिष्टौ क्षौममूत्रेण सीव्येत् ॥ शतधौ-
 तघृताभ्यक्तां चास्मै कवलिकां व्रणस्योपरि दद्यात् ॥ प्रक्लिन्नं च
 व्रणं व्रणचिकित्साया साधयेत् ॥ ज्योतिष्मतीरोध्रमधुकपटोलकाकमा-
 चीश्रावणीसारिवाभिस्तैलं विपक्रमभ्यंजनाच्छोधनरोपणं ॥ वातह-
 रमधुरौषधसिद्धं च तैलं नस्यं ॥ वातजे ओष्ठकोपे देवदारुगुग्गुलुस-
 र्जरसमधूच्छिष्टसिद्धेन महास्नेहेनाभ्यंगः ॥ तेनैव च समधुकचूर्णेन
 प्रतिसारणं ॥ तदभ्यक्तेन पिचुना प्रच्छादनं ॥ एरंडपल्लवैः क्षीर-
 कथितैर्नाडीस्वेदः ॥ खंडोष्ठाक्तं च नावनं ॥ तदेव शिरोभ्यंगः ॥
 पित्तोत्थेऽभिघातजे च जलौकोभिर्वाऽस्त्रस्त्रावणं ॥ पत्तंगयष्टीछिन्नरु-
 हाविपक्वं सर्पिरभ्यंगः ॥ मधुमधुकरोध्रसर्जरसैः प्रतिसारणं ॥ पि-
 त्तविद्रधिबच्च चिकित्सा ॥ रक्तजेऽप्यचिरोत्थिते पैत्तिकवत्प्रतिकु-
 र्यात् ॥ कफजे जलजाभिः शाकादिपत्रैर्वा रक्तं विस्त्राव्य व्योषपा-
 ठायवक्षारस्वार्जिकाक्षारैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ कुष्ठतगरदंतीश्यामावि-
 डहरितालविडंगैर्वा ॥ स्वेदनस्य धूमकवलांश्च कफघ्नानवचारयेत् ॥ मेदोजे
 दंतच्छदं स्वेदयित्वा वृद्धिपत्रेण विपाट्य शुद्धमेतदग्निनाऽनु दहेत् ॥
 कफजोक्तैश्च प्रतिसारणं ॥ जलाबुदोक्तं च तैलं रोपणं ॥ जलाबुदं भित्त्वा
 विशोध्य त्रिकटुककटुकातेजोवतीयवक्षारसैर्धवस्वार्जिकाकासीसचू-
 र्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ अतिगाढमतिवृद्धं वा क्षारेणाग्निना
 वा दहेत् ॥ हरिद्रामधुकरोध्रमालतीहरेणुतगरैर्विपक्वं तैलं रोपणं
 ॥ मांसपाकाबुदसन्निपातास्त्याज्याः ॥ गंडालजीमपक्वां शोफवत्
 विदग्धामुपनास्य पक्वां विदार्थ्य व्रणवत्साधयेत् ॥ शीतदंतस्योष्णां
 बुस्विन्नस्य ग्रीहिमुखेन पालीं लिखित्वा पिचुतैलेन दहेत् ॥ प्रतिसा-
 रयेच्च प्रियंगुजंज्वस्थिदाडिमत्वक्त्रिफलारसांजनसैर्धवशुंठीमुस्तकचू-
 र्णैर्मधुपुतैः ॥ क्षीरिदृक्षकषायैर्गंडूषः ॥ अणुतैलं नस्यं ॥ दंतहर्षं मेदे

च वातहरसिद्धं तैलं ॥ एलाकुष्ठपाटलीत्वग्निपक्वो मज्जा वा गंडूषः ॥
 स्निग्धाश्च नस्यादयः ॥ दंतचाले दशमूलकाथेन तैलसर्पिर्वसाक्षौद्रैश्च
 कबलः ॥ पिप्पलीसैधवतुत्यरोधपतंगस्रोतोजमुस्तात्रिफलाः प्रतिसा-
 रणं ॥ नियतं च सैहिकधूमपायी स्निग्धमधुराहारो विस्त्रावणपरः स्या
 त् ॥ चंदनपद्मकविदारीकसेरुकनीलोत्पलमृद्वीकाजीवकर्षभकशर्करा-
 णां प्रत्येकं पलेन क्षीरेण च मांसरसद्विगुणेन तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 एतन्नस्यगंडूषप्रयोगात्परमं दशननयनश्रवणबलकरं ॥ अधिदंतकं
 क्षारेणालिप्य जर्जरं विज्ञाय रुमिदंतकविधिनोत्पादय तद्देवोपचरेत्
 ॥ अनवस्थितशोणितं दग्ध्वा व्रणवदुपक्रमेत् ॥ दंतशर्करां दंतमूला-
 न्यपीडयन्दंतलेखनेन विलिख्य क्षारतैलेनावसेचयेत् ॥ ऊषायां कर्पू-
 र्पाटलीत्वक्चूर्णेन प्रतिसारणं ॥ सदा च दंतधावनादि निषेवेत् ॥
 दंतहर्षोक्तं च कुर्यात् ॥ कपालिकायामेतदेव विशेषतः शीलयेत् ॥
 रुमिदंतके सुपिरं गुडेन मधूच्छिष्टेन सर्पिषा वा पूरयित्वा तप्तशलाक-
 या दहेत् ॥ समच्छदार्कक्षीरपूरणं ॥ सर्पपकरंजतैलं वा ॥ हिंगुविडंगस्व-
 र्जिकाकट्फलकासीसकुष्ठचूर्णस्तांतवबद्धो दंतस्योपरि तिष्ठन् रुजम-
 पहरति ॥ कुंदरुकचूर्णो वा ॥ एभिरेव च सिद्धं तैलं गंडूषः ॥ दृढमूल-
 गूढमांसे सहजे विस्त्रावणं ॥ भग्नस्फुटितविवर्णमुसस्य चलस्य सहज-
 श्वैवमनुपशमे संदंशयन्त्रेण दंतमाघतं गृहीत्वा विचाल्य शस्त्रेण
 पार्श्वेभ्यो मोक्षयित्वाद्धरेत् ॥ दंतनिर्घातनेन चोत्पीड्य मुद्गरेणाश्मना
 वा निर्घातयेत् ॥ न तूत्तरं ॥ तस्योद्धरणाच्छोणितात्ययः स्यात् ॥ त-
 तर्धेन्द्रियभ्रंशो वातव्याधिर्वा ॥ प्रक्षालितमुखस्य समधुचूर्णं तैलं म-
 धु वा गंडूषं धारयेत् ॥ विदारीमधुकशृंगाटककसेरुकाभिस्तैलं दशगु-
 णे पयसि सिद्धं नस्यं ॥ उत्तरदंतोद्धरणेऽप्ययमेव प्रतीकारः ॥ शी-
 तोपचारश्च सुतरां ॥ शीतादे शोणितं विस्त्राव्य रसांजनमुस्तात्रिफला

जुनत्वक्प्रियंगुमहौषधकषायगंडूषं धारयेत् ॥ इमिरेव च सक्षौद्रैः प्र-
 तिसारणं मधुवर्गतैलं नस्यं ॥ तेजोवतीहरिद्राद्वयकुष्ठपाठाकटुक-
 रोहिणीरोध्रसमंगामुस्तैः प्रतिसारणं ॥ सर्वदंतमांसामयेषु कंडूश्व-
 मधुवेदनारक्तसुतिहरं ॥ तथा व्योषयवक्षारमनःशिलाऽलसैधवदावी-
 त्वग्निरेव चौषधैर्गुलिकाः सर्वमुखरोगहराः ॥ उपकुशे मुखोष्णांबु-
 त्खिन्नान्पुत्सज्जानि दंतमांसान्यवलिखेन्मंडलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा ॥
 ततः मुखोष्णो घृतमंडसैलं वा गंडूषः ॥ मरिचकुष्ठमधुप्रियंगुमिर्वा
 लाक्षापत्तंगैरिकरसांजनशुंठीसैध्वैर्मधुघृतमंडयुक्तैः प्रतिसारणं ॥ पृ-
 थक्पष्णीविडंगविदारीमधुकपयस्पासुरदारुपकं तैलं गंडूषो नस्यं च
 ॥ मधुरसिद्धमेव वा सर्पिः ॥ पुनः पुनश्च रुधिरावसेकः ॥ दंतपुष्पु-
 टके छिन्ने मिन्ने विलिखिते सर्जिकामधुशुंठीसैध्वैः प्रतिसारणं ॥
 दंतविद्रोहो तित्ककटुकषायोष्णैः समूत्रैः कवलालेपाश्च ॥ रुश्चिकाली
 कुष्ठकटुकायवक्षारैः प्रतिसारणं ॥ पाकं तु रुक्षशीतैरंतर्बहिः प्रयुक्तै-
 र्धारयेत् ॥ पके तु पाटनमवगाढे दाहः ॥ त्रिफलासुमनारिष्टकाथो
 गंडूषः ॥ यष्टीमधुकसिद्धः सर्पिर्मंडो नस्यं ॥ सुषिरं छिन्नलिखिते-
 रोध्रमुस्तत्रिफलाकिंशुकपत्तंगताक्ष्यशैलशतपुष्पाकटुफलैरवधर्षः ॥
 तेषामेव काथो गंडूषः ॥ क्षीरिदक्षकिंशुकामलकानां वा ॥ गैरिको-
 त्पलमधुकसारिवाचंदनप्रपौंडरीकशर्करानंतारोधागुरुसिद्धं तैलं नावनं
 ॥ अधिमांसकमचिरोत्थं स्नावयेत् ॥ विट्द्वंदं तु बटिशेन मुचुंडया वा
 गूहीत्वा मंडलाग्रेण छित्वा तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत् ॥ कटुतीक्ष्णैः कवल-
 सैलं वा यवक्षारावचूर्णितं ॥ विदर्भं दंतमूलानि शस्त्रेण विशोध्य क्षा-
 रं प्रयुज्य घृतमंडं गंडूषे दद्यात् ॥ रोध्रप्रियंगुमंजिष्ठामधुकचूर्णैः प्र-
 तिसारणं ॥ काकोलीयष्टीमधुशर्कराविपकं तैलं नावनं ॥ दंतनाडी
 भेषम्रित्वा संवृतां शस्त्रेण विचारयित्वा तदाश्रितं दंतशेषमुद्धृत्यश-

लाकया दहेत् ॥ कुजामवगाढामनेकगतिं गुडमधुसिक्थान्यतमपू-
 र्णा ॥ ततः क्षीरिद्वक्षकषायेण गंडूपान्धारयेत् ॥ तत्तिद्धेन वा तैले-
 न नस्यं च ॥ दंतीखदिरसारमदनस्वादुकंटककाथे रोधवालकोशीर-
 देवदारुमंजिष्ठामधुककल्के विपक्वं तैलं सर्षपतैलं वा नाडीशोधनं रो-
 पणं च ॥ प्रपौडरीकहरिद्राद्वयमधूकमधूच्छिष्टरोधकदुर्शकरापक्षक-
 चंदनदूर्वापोदकावास्तुकतंदुलीयकमंजिष्ठांम्लीकाकपित्थैः पत्रैर्वा न-
 स्यं च ॥ विडंगमधुमुस्तानिर्गुंडीखदिरमंजिष्ठोशीरसुरतरुसिद्धं तै-
 लं ॥ धूमासृक्स्त्रावणनावनानि शीलयेत् ॥ नाडीशोधनं चेक्षेत ॥
 जिह्वायां वातजेषु कंटकेषु वातोष्ठकोपोक्तं च कुर्यात् ॥ पित्तजेषु
 विषृष्टस्तुतदुष्टरुधिरेषु प्रतिसारणगंडूषनावनानि मधुरैर्हिमानि कु-
 र्यात् ॥ कफोत्थेषु सर्षपत्र्यूषणादिभिस्तीक्ष्णैस्तानि ॥ जिह्वाभ्य-
 नवोत्थिते तीक्ष्णाः प्रतिसारणादयः ॥ नचात्र शस्त्रमवचारयेत् ॥
 सिरां तु वित्त्येत् ॥ पुनरधोजिह्वामुज्जम्य बडिशेन गृहीत्वा मंड-
 लाग्रेण छिंद्यात् ॥ तीक्ष्णाश्च नस्यादयः ॥ उपजिह्वां शाकपत्रे-
 णांगुलिशस्त्रेण वा विस्त्राव्य यवक्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ गलशुंढि-
 कां तु कफघ्नैरुपाचरेत् ॥ वृद्धायां त्वेर्वारुकबीजनिभमसिरानत-
 मुपरि जिह्वाया निविष्टं बडिशेन मुचुंडया वा वस्त्रवेष्टिता-
 भ्यां वा वामांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यां गृहीत्वा मंडलाग्रेण नात्यग्रे नाति-
 मूले छिंद्यात् ॥ अग्रच्छेदादनुपशयः शोफलालाभिद्विर्वा ॥ अति-
 च्छेदाच्छोणितक्षयेण मरणं ॥ सम्यक्छिन्नायां पूर्ववत्प्रतिसार-
 णादयः ॥ तालुसंधाते पुष्पुटे कच्छपे च नवे विधिर्यं ॥ शस्त्रक-
 र्मणि तु विशेषः ॥ तत्र हि विलेखनं ॥ तालुपाकेऽप्यपक्वस्य श्व-
 यथोः कासीसरसांजनक्षौद्रेण प्रतिसारणं ॥ मधुरकषायशीतैर्गंडूष-
 ॥ चकस्य मंडलाग्रेणाद्यापदवद्भेदनं ॥ तीक्ष्णैरवधर्षणं ॥ पटोला-

रिष्टजाली करवीरगुडूची वृषकटुकाहरिद्राहयवेत्राग्रकंटकारिकाकाथः ।
 कबलो मधु तैलं च ॥ तालुशोषे मधुपिप्पलीनागरसिद्धमौत्तरभक्त-
 कं सर्पिः सतृष्णः पिबेत् ॥ अम्लैश्चास्य गंडूषः ॥ पयस्यामधुक-
 मधूलिकाविपक्वं क्षीरसर्पिर्नस्यं ॥ स्निग्धो धूमः ॥ तृष्णाघ्नमन्नपानं ॥ कंठ-
 रोगेषु तु ज्वराद्यनुपद्रुतेषु कटुतीक्ष्णेनस्यावर्षणगंडूषादयः ॥ सि-
 राव्यथो रसांजनैर्द्रव्यदावीर्निबकाथः पानं ॥ ज्योष्यवक्षाररसांजन-
 दावीतिजोषतीपाठानिबत्वक्त्रिफलाचित्रकैः सुक्तगोमूत्रकथितैः क-
 बलो गुटिका वा प्रतिसारणं ॥ तालीसपत्रगृहधूमपंचकोलकैलामरि-
 चपलाशमुष्ककक्षारयवक्षारैः गुडकाथेन गुटिकाः कृताः सर्वकंठरोगे-
 ष्वमृतोपमाः ॥ अथ वातरोहिणिकामंतर्बहिः स्विन्नामंगुलिशस्त्र-
 केण मधुलवणगर्भेण वा नखेन विस्त्राव्य तीक्ष्णैः प्रतिसारयेत् ॥ म-
 हापंचमूलकाथो गंडूषः ॥ एलापुनर्नवासिंहिकपित्त्यकल्कपयो-
 विपक्वं तैलं गंडूषो नावनं च ॥ पित्तजामप्येवं विस्त्राव्य पत्तंगशर्क-
 रारोध्रप्रियंगुभिः प्रतिसारयेत् ॥ एषामेव कषायो गंडूषः ॥ द्राक्षा-
 परुषकोशीरमधुकचंदनकाथो वा ॥ त्रिफलातिल्वकक्ष्यामाश्रीपर्णी-
 त्वक्त्र्यधुयष्टिकामिदंशगुणे पयसि सिद्धं सर्पिर्नस्यकवलभोजनेषु ॥
 रक्तजामप्येवं प्रत्याख्यायोपक्रमेत् ॥ श्लैष्मिकां स्वेदयित्वा विलि-
 ख्य कटुवर्गेण सागारधूमत्रिफलासैधवयुक्तेन प्रतिसारयेत् ॥ तद्वि-
 धाश्च गंडूषाः ॥ निबजात्यपामार्गतगरविडंगविपक्वं तैलं नस्यं ॥
 कंठशालूकवृंदतुंडिकेरीगिलायुष्वप्येष एव विधिः ॥ गलविद्रधौ वि-
 स्त्रावितायां रोध्रवरारसांजनपत्तंगैरिकरोचनापिप्पलीसैधवचूर्णाव-
 र्षणं ॥ तैरेव कथितैर्गंडूषः ॥ किराततित्तकरोध्रदावीशतपुष्पानि-
 बकुट्टैलागुडूचीचित्रकतगरमुस्ताकाथविपक्वं तैलं नावनं ॥ तिलप्रिया-
 लल्लद्वामूलकशणातसीबीजैरुपनाहयेत् ॥ तिल्वकाभिर्मथपुनर्नबका-
 लामृतासौमांजनकगजपिप्पल्येपिकार्कमूलकरवाटकपुष्पैः सुरास्य-

पिष्टैः पुनः पुनर्लेपयेत् ॥ निंबगुडूचीकुटजहंसपादीरुष्णाबलाहपवे-
 वदारुसिद्धं तैलं पाययेत् ॥ श्लैष्मिकेऽप्ययमेव विधिः ॥ तीक्ष्ण-
 तराश्च स्वेदप्रलेपादयः ॥ विशल्याऽतिविषाविषाणिकाशुकनासाऽ-
 जगंधागुंजाफलकटुकालाबुभिः पलाशक्षारमुपिष्टैः सुखोष्णो लेपः ॥
 वत्सकादिना पंचलवणयुक्तेन सिद्धं तैलं पानं ॥ तीक्ष्णान् वमनादीन्
 शीलयेत् ॥ पर्यायशः स्वेदः शोणितावसेचनं च ॥ तथाऽनुपशमे
 पाचयित्वा व्रणवदुभावप्युपचरेत् ॥ यवाञ्जमुद्गादियूषांश्च व्योषोत्कटान्
 पानभोजनयोर्विदध्यात् ॥ मेदोजे स्निग्धस्य सिरां व्यधेत् ॥ पूर्वोक्तैः प्रलेपः
 ॥ प्रातः प्रातश्चासनादिसाररजो गोमूत्रेण पिबेत् ॥ एवमशांतौ च शस्त्रे-
 ण विदार्य मेदो विशोध्य सीव्येत् ॥ दाहयोग्यं वा वसाधृतक्षौद्रान्य-
 तमेन यथावद्देहेत् ॥ रोचनाकासीसतुत्थकचूर्णावचूर्णितं तैलं व्रणशो-
 धनरोपणं ॥ असनादिसारं गोपुरीपरसयुक्तं वा ॥ मुखपाकेषु सामा-
 न्यतस्त्रिफलाकाथो मधुमान् ॥ अन्ये च तिक्तकटुकषाया मुखधाव-
 नाः ॥ पाठाभृद्दीकाजातीमातुलुंगार्जुनपुत्रजीवकपल्लवानामनभ्यवहार-
 ताचर्वणं ॥ दारुहरिद्राद्धृतुलां विंशतिगुणैः भसि श्रपयित्वा तं का-
 थं सगैरिकमादूर्वाप्रलेपात्साधितं क्षौद्रयुक्तं घृतभाजने निदध्यात् ॥
 तन्निष्टीवनं सर्वमुखामयनाडीघ्नं ॥ अयमेव पृथक्कल्पो यष्टीमधुकप-
 टोलीनिंबाटरूपकजातिरोधारिमेदत्रिफलाजंबूखदिरत्वचां ॥ यवक्षा-
 रभागाः सप्त सुवर्णगैरिकभागद्वयं दूर्वाकटुकातिविषामलकानामेकै-
 को भागस्तत्सर्वं कुंतलाक्षारोदकपिष्टं गुलिकाः कृत्वा खादेन्निष्टी-
 वेत् ॥ खदिरसारतुलामरिमेदतुलाद्वयं च तोयवहेऽष्टभागावशेषं का-
 थयेदवतारितपरिस्तुतं च पुनराघनीभावात् ॥ घनीभूते शीते च कार्ष्णि-
 काणि श्लक्ष्णीरुतानि प्रक्षिपेच्चंदनपद्मकोशीरवालकमंजिष्ठाधातकी
 मुस्तकप्रपौंडरीकमधुकत्रिफलाचतुर्जातकलाक्षानलदतार्घ्यशैलरोम-
 हिरजनीसर्भगाकट्फलैलेयपत्तंगागुरुगैरिकांजनानि पालिकांश्च जा-

तीक्ष्णलवंगकंकोलकान् कर्पूरकुडवं च ॥ ता गुलिका वदनस्थाः
 सर्वांमुखरोगान् जयन्ति ॥ सौरभं सौमनस्यं रुचिं च जनयन्ति ॥ इ-
 पामेष च कल्ककषायैस्तैलं साधितं कवले नियुज्यात् ॥ तत्र वात-
 जे मुखपाके दशमूलकंकोलीरास्त्रामधुकसारिवाक्काथेन कुष्ठकल्केन
 च सिद्धं तैलं नस्यं गंडूषश्च खैदिको धूमः ॥ पिप्पल्येलावणोत्तमैः
 प्रतिसारणं ॥ पैत्तिके क्षीरेक्षुरसद्राक्षारसशर्करोदकैर्गंडूषः ॥ मधुरद्रव्य-
 सिद्धं पयः पानं कवलो नस्यं च ॥ पद्मकसमंगामंजिष्टारोधधातकी-
 विपकः सर्पिर्मंडो नावनं ॥ मदयंतिकापत्रैर्निष्ठीवनं ॥ कफजे कटुक-
 क्षारलवणैः प्रतिसारणं ॥ स्थिरासु तु पिटिकासु प्राक् शाकादिपत्रेण
 लेखनं ॥ मुष्ककपलाशमलकक्षारगोमूत्रैर्गंडूषः ॥ तद्विपकं तैलं च ॥
 निर्गुडीफणिज्जार्जकमुस्सपत्रैर्निष्ठीवनं ॥ देवदारुपाठाऽतिविषादंती-
 द्रव्यकटुका गोमूत्रेण कथिताः कल्किता वा पीताः सर्वकफामयात्रि-
 घ्नन्ति ॥ रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः ॥ सर्वजे यथादोषोदयं सेवनं ॥ कासीस-
 सौषाधिकारसांजनानि मोचरसो मधु चैकतो विपकं लोहभाजनस्यं क-
 ल्कं विशुष्कं चूर्णीकृतं मधुना वणलेपं कुर्यात् ॥ सर्वसरम्बुदमचिरोत्थि
 तमप्रदं मंडलाग्रेण छित्वा मुष्ककभस्मना मधुमिश्रेण प्रतिसारयेत् ॥
 स्वर्जिकाशुंठीचूर्णेन वा ॥ मधु तैलं निंबगुडूचीकाथश्च गंडूषः ॥ यवा-
 न्नभोजी च तीक्ष्णानि कवलतैलनस्यान्याचरेत् ॥ पूतिमुखं स्निग्ध-
 स्विन्नं वामयित्वा शिरोविरेकैरुपाचरेत् ॥ ततः स्वर्जिकाहिंगुगूहधूम-
 मनःशिलैलाशुंठीबिडतेजोवतीभिर्गुलिकाः कृत्वा मधुद्रुता मुखपाक-
 शोधनार्थं दद्यात् ॥ समंगाधानुकिरोधपद्मप्रियंगुचूर्णैः सलिलमवचू-
 र्णितं मुखधावनं ॥ शीतादोपकुशोक्तं च कुर्यात् ॥ नस्यधूमकवला-
 श्च शीलवेदिति ॥ भवन्ति चात्र ॥ मुखदंतमूलगलजाः प्रायो रो-
 गाः कफास्त्रभूयिष्ठाः ॥ तस्मात्तेषामसकृद्गुधिरं विस्वावयेदुष्टं ॥ काष्ठ
 शिरसोविरेको वमनं कवलग्रहाः कटुकतित्ताः ॥ प्रायः शस्तं तेषां

कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोषितैरप-
क्षेहाः ॥ यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छेष्मनाशाय ॥ प्राणानिलोप-
संस्थाः श्वसितमपि निरुधते प्रमादवतः ॥ कंठामयाश्चिकित्सितमतो
द्रुतं तेषु कुर्वीत ॥ इति मुखरोगप्रतिषेधो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥

अथातः शिरोरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ धूमातपनुषारांबुकीडा
तिखमजागरैः ॥ उत्खेदाधिपुरोवातबाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ अत्यंबुमधपा-
नेन रुमिभिर्वेगधारणैः ॥ उपधानमृजाभ्यंगद्वेषाधःप्रततेक्षणैः ॥ अ-
सात्म्यगंधदुष्टांभोभाष्याद्यैश्च शिरोगताः ॥ जनयंत्यामयान्दोषास्तत्र-
मारुतकोपतः ॥ निस्तुध्येते भृशं शंखो घाटा संभिद्यते तथा ॥ भ्रु-
वोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनं ॥ बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्क-
ष्येते इवाक्षिणी ॥ घूर्णतीव शिरः सर्वं संधिभ्य इव मुच्यते ॥ स्फु-
रत्यतिसिराजालं कंधराहनुसंग्रहः ॥ प्रकाशासहता घ्राणस्त्रावोऽक-
स्माद्वाथाशमौ ॥ मार्दवं मर्दनक्षेहस्वेदवधैश्च जायते ॥ शिरस्तापोऽ-
यमर्द्धं तु मूर्ध्नः सोऽर्द्धावभेदकः ॥ पक्षात् कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव
च शाम्यति ॥ अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ शिरोभि-
तापे पित्तोत्थे शिरोधूमायनं ज्वरः ॥ स्वेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छा निशि
शीतैश्च मार्दवं ॥ अरुचिः कफजे मूर्ध्नी गुरुस्तिमितशीतता ॥ सि-
रानिस्पंदता ऽऽलस्यं रुद्धं दाऽऽन्ध्रधिका निशि ॥ तंद्रा शूनाक्षिकूटत्वं
कर्णकंदूयनं वमिः ॥ रक्तात् पित्ताधिकरुजः सर्वैः स्वात्सर्वलक्षणः ॥
संकीर्णैर्भाजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे ॥ कोपिते सन्निपाते च जा-
यंते मूर्ध्नि जंतवः ॥ शिरसस्ते पिबंत्यस्त्रं घोराः कुर्वीत वेदनाः ॥ चि-
त्तविभ्रंशजननीज्वरः कासो बलक्षयः ॥ रौक्ष्यशोफव्यथच्छेददाह-
स्फुरणपूतिताः ॥ कपाले तालुशिरसोः कंदूः शोषः प्रमीलकः ॥ त-
त्राच्छसिंघाणकता कर्णनादश्च जंतुजे ॥ वातोल्बणाः शिरः कर्णं
तत्संज्ञं कुर्वते मलाः ॥ पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शंखे श्लेफः सशोषि

तैः ॥ तीक्ष्णदाहज्वरागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥ तिसृक्तस्यः पीतवदनः
 क्षिप्रकारी स शंखकः ॥ त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति सिद्ध्यत्यप्या-
 शु साधितः ॥ पित्तानुबन्धः शंखाक्षिश्रूललाटेषु मारुतः ॥ रुजं
 सस्पन्दनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयां ॥ आमध्याह्नं विवर्द्धिष्णुः क्षुब्धतः
 सा विशेषतः ॥ अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परं ॥
 सूर्यावर्तः स इत्युक्ता दश रोगाः शिरोगताः ॥ शिरस्येव च वक्ष्यन्ते
 कपाले व्याधयो नव ॥ कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्वापि जायते ॥
 सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकं ॥ यथादोषोदयं ब्रूया-
 त्पिटिकावर्बुदविद्रधीन् ॥ कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजंतुभिः
 ॥ कंशुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकाः स्पूररूपिकाः ॥ कंदूकेशच्युति-
 स्वापरौक्ष्यकस्फुटनं त्वचः ॥ सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्याद्वारुण-
 कं तु तत् ॥ रोमकूपानुगं पित्तं वतिन सह मूर्च्छितं ॥ प्रच्यावयति
 रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ रोमकूपान् रुणत्थस्य ततोन्ये-
 षामसंभवः ॥ तर्दिद्रुमं रुज्यां च प्रादुश्वाचेति चापरे ॥ खलते-
 रपि जन्मैवं शातनं तत्र तु कमात् ॥ सा वातादग्निदग्धाप्ता पि-
 तात्स्विन्नसिरावृता ॥ कफाह्ननत्वग्वर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत्त्वचि ॥ दो-
 षैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ॥ दग्धाग्निनेव निर्लोमा स-
 दाहा या च जायते ॥ शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ॥
 केशान्सदोषः पचति पलितं संभवत्यतः ॥ तद्वातात् स्फुटितं श्यावं
 खरं रुक्षं ज्वलत्प्रभं ॥ पित्तात्सदाहं पीताभं कफात्स्निग्धं विद्वद्धि-
 मत् ॥ स्थूलं सशुक्लं सर्वैस्तु विद्याद्व्यामिश्रलक्षणं ॥ शिरोरुजोद्भ-
 वं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहं ॥ असाध्या सन्निपातेन खलतिः प-
 लितानि च ॥ शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनं ॥ इति शिरो-
 रोगविज्ञानीयो नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ वातजे शिरोभि-
तापे वातव्याधिविहितं कुर्यात् ॥ निवातरूपं च नक्तमभ्यक्तशिरसं
सर्पिः पयोनुपानं तैलं वा पाययेत् ॥ माषान्वा सर्पिष्कानुष्णपयोनुपा-
नान् मक्षयेत् ॥ तद्वद्वा मुद्गान् ॥ आनूपपिशितवेसवारेण यवतिलमा-
षमुद्गकुलत्थकुष्ठदारुहरिद्राऽतसीसैधवैर्वा महास्नेहवतीमुत्कारिकां द-
त्वा शिरो वेष्टयेत् ॥ ततः प्रत्यूषे दशमूलसिद्धेन पयसा कवोष्णेन
परिषेकं कुर्यात् ॥ तत्सिद्धैश्च पायसैः पिंडस्वेदं लेपं वा ॥ कूर्मम-
हिषवराहकुक्कुटशलकीनां वसा ससैधवा नस्यं शिरःकर्णपूरणं च ॥
तथैव पंचमूलबलासारिवाद्वयकाथे मधुकजीवकर्षभकपुनर्नवगर्भं
पयः सर्पिस्तैलं चैकतो विषकं ॥ कार्पासमज्जत्वङ्गुस्तसुमनःकोरका-
ण्युष्णांबुपिष्टानि नावनं शिरोरुजाघ्नं ॥ तद्वत्त्वक्पत्रशर्कराशियुकरं-
जबीजानि तथा चंदनोत्पलतगरकुष्ठैः सघृतैर्लेपः ॥ देवदारुकुष्ठचोर-
कयष्टीमधुककमलनीलोत्पलैलाप्रपौंडरीकैश्च ॥ कुंकुमशर्करासंस्कृतमा-
ज्यं रक्तपित्तानुबंधे मर्शः ॥ न चात्र रक्तमवसेचयेद्वातोद्रेकभयात् ॥ क्षै-
हिकं धूमं शिरोवस्तिं च शीलयेत् ॥ वस्तिकर्म चाचरेत् ॥ एवमशांतौ वा-
तजे श्लेष्मजे वा यथोक्तो दाहः ॥ अर्द्धाविभेदकेऽप्ययमेव विधिः ॥
निर्गुंडीपत्ररसश्च सघृतमंडसैधवो नस्यं ॥ शिरीषमूलफलानि वा ॥ सारि-
वोत्पलकुष्ठवचामधुकपिप्पलीभिः सतैलाम्लो लेपः ॥ अशाम्यति दोषा
नुबंधमवेक्ष्य प्रतिकुर्वीत ॥ सूर्यावर्तेऽपि तद्वद्विधिः ॥ विशेषतस्तु सिरा-
मोक्षः ॥ पित्तजे रक्तजेऽपि शिरोमितापे स्निग्धस्य सिरां वित्थयेत् ॥ काथं
च विरेचयेत् ॥ सुशीतैः शतधौतघृतान्वितैः शिरो बक्रं च प्रदिह्या-
त् सिंचेच्च ॥ चंदनसारिवामधुकदूर्वीत्पलप्रपौंडरीकर्मजिष्ठाविदारी-
भिः सक्षीरं सर्पिर्विपाचितं नावनं शिरोवस्तिश्च ॥ जीवनीयविषकात्य-
यसो नवनीतमुद्धृत्य जीवनीयकाथकल्काभ्यां पाचितं पानभोजनन-

स्थाभ्यंगवांस्तपु प्रणीतं पित्तरक्तजान्सर्वांन् विकारान् साधयति ॥
जीवनीयगर्भं षोडशगुणे पयसि सिद्धमाज्यं वा ॥ क्षीरेक्षुजांगलस-
खर्जूरद्राक्षाकसेरुकमृणालसिद्धः सर्पिर्मंडोऽनुवासनं ॥ उत्पलादिवर्ग-
शृतं क्षीरमास्थापनं ॥ शंखकं प्रत्याख्यायैवमेवोपचरेत् ॥ विसर्पव-
च्च ॥ विशेषतस्तु कृष्णतिलशतावरीनीलोत्पलदूर्वापुनर्नैवैर्लेपः ॥
कफजे शिरोमितापे लंघयेत् ॥ पुराणसर्पिःस्निग्धं वामयेत् ॥ स्वेदः
पिंडेन रुक्षेण शिमुनिर्वैरंडकाथेन वा नाडीस्वेदेन वा देवकाष्ठकुष्ठशा-
ईष्टासरलरोहिषैः सलवणैः सुखोष्णैरालेपः ॥ यवचूर्णमधुकचंदनह-
रिद्राकुष्ठमिथंगुशतपुष्पादेवदारुभिस्तैलाजक्षीरयुक्तैः ससैधैरुपनाहः
॥ विडंगतैलं नस्यं सार्षपं वा ॥ तदेव व्योपसिद्धं ॥ मधुकसारकल्को
वा मधुयुतस्त्वग्वा मेघशृंग्या वा इंगुदस्थ वा ॥ एभिरेव धूमवर्तिः ॥
शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सूत्रस्थानोक्तैः प्रथमनं ॥ तैरेव पक्वं तैलं प्रतिम-
शो वा ॥ शिरोविरेचनांते कर्णनादोक्तं स्नेहनस्यं ॥ तीक्ष्णाः कबलाः ॥
मनःशिलानलदतुत्थकासीसचूर्णः ससर्पिष्को धूमः ॥ कट्फलचूर्णस्य
मुहुर्मुहुर्ग्राहणं ॥ सन्निपाते व्यामिश्रो विधिः ॥ कृमिजे दुरालभासु-
रदारुहृषपूतीकत्रिफलाकट्फलवचात्रिकटुकैरजामूत्रयुक्तं सर्पिः
पानं ॥ उपस्निग्धस्निग्धस्य देवदारुपूतीककटभीसर्षपविडंगतिलकट-
कविषकेन तैलेन शिरः कर्णौचाभ्यज्य स्वेदयेत् ॥ ततः कृमिमूर्च्छ-
नार्थमसृक् नस्तोऽवसेचयेत् ॥ ततो रुधिरगंधमदेन प्रविश्रुताः सस-
च्छदत्वग्रसेन वा पुष्परसेन वाऽनंतरं निषिक्तेन तैलेन शिरः कर्णौचा-
भ्यज्य कृमयः पतंति ॥ सरलदेवदारुकट्फलसर्षपापामार्गक्षवककटु-
कालाबुकरसबीजपिप्पलीतंडुलकल्कचूर्णस्तत्पक्वं वा तैलं सद्यः कृ-
मीन्निरस्यति ॥ विडंगतंडुला वाजिमूत्रपिष्टाः शिरोषबीजानि छाग-
मूत्रपिष्टानि पुष्करमध्यबीजानि वा ॥ गोमांसेन छागमांसेन वा पिष्टेन
यवागूं कृत्वा शिरो विलेपयेत् ॥ ततो निंबार्कवंशसुरसकटुककरंजक-

स्त्रीरपञ्चकाथेन सेचयेत् ॥ अजामूत्रेण वा कबोष्णेन पूतिमस्यपु-
ताश्च धूमाः ॥ एवं रुमिपूषगतेषु तेजोवतीपूतिकर्बिबीसुरसनक्तमाल-
विडंगहरीतकी सर्पपार्ककरवीरमूलमालतीदेवदारुक्षवकमुस्तफणिज्ज-
कपिप्पलीशतपुष्पामधुकर्निवसारकल्कैरजामूत्रयुतैः सर्पपतैलमैंगुदं
पैलुकं वा विपक्वं युक्त्या नावनं ॥ न तु जानु रुधिरमवसेचयेत् ॥
जंतुभिः पीतशोणिते हि शिरसि पुनरस्त्रावसेकादकाढे मृत्युः स्या-
त् ॥ रुमिचिकित्सितं चेक्षेत ॥ शिरःकंपमक्षीणस्यान्यव्याध्यनु-
पद्रुतस्य दाहवर्जं मारुतविधानेनोपक्रमेत ॥ उपशीर्षके जन्मो-
त्तरकालजातोत्थिते वातव्याधिविहितं स्नेहं पाननावनाभ्यंजनेषू-
पयोजयेत् ॥ अभ्यक्तं च स्वेदयित्वापनाहयेद्यथा विदाहो न भवति ॥
विदाहे विद्रधिबत्कर्म ॥ पिटिकार्बुदविद्रधिषु यथास्वमाचरेत् ॥
व्रणीभूतासु पिटिकासु निबनिशामधुकधात्रीफलैर्विपक्वं तैलं शोध-
नरोपणं ॥ मूर्वाचंदनसारिवाधातकीकांतारोध्रमधुकसमंगापद्मकेसर-
शतपर्वकमूलैर्वा ॥ विद्रधिष्वेभिरेव च सिद्धं सर्पिर्नस्यं ॥ रूढे तु वि-
द्रधौ यदि त्वक् सुमेव भवति ततो वामयेत् ॥ उपस्निग्धं च विरेच-
येत् ॥ अरुणिकासु जलौकोपहतशोणितं शिरः क्षुरापृष्टं वा नि-
बोदकेन परिपिच्यार्श्वशरुद्रसेन लवणप्रगाढेन लेपयेत् ॥ किंचि-
त्कालं स्थितं चोष्णोदकाम्लकांजिकान्यतरधौतं विडंगव्योषलाक्षा-
ऽगारधूममनोव्हाऽलवचारसांजनहरिद्राह्वैरालिपेत् ॥ तिलमध्या वा
शुकक्षीरयुक्त्या मधुकोत्पलतिलैरंडमार्कवपत्रैर्वा शिथुमूलकसर्पपबी-
जैर्वा मोमूत्रपिष्टैर्वालकामलकनागैर्वा क्षीरपिष्टैः शिरीषत्वग्गृहीमधु-
काम्यां वा पुराणपिण्याककुक्कुटपुरीषाभ्यां वा ॥ कपालमृष्टकुष्ठचूर्णं
तैलयुक्तं कंदूळैर्ददाहवेदनाग्रं ॥ इंद्रलुप्तोक्तं चित्रकादितैलमभ्यंजनं
॥ दंतीपाठाकोशातकीचित्रकातिविषासहालगलकीसिद्धं तैलं व-
णाभ्यंगः ॥ मनःशिलैलहरितालपिप्पलीकुष्ठकासीसहरिद्राकरंजमुस्त-

वग्नरविद्वंद्वचित्रकसिद्धार्थककरवीरमूलचूर्णगर्भं तैलमादित्यपाकं प्र-
 णरोपणं ॥ एवमनुपशमे वमनधूमशिरःकायविरेकान्कुर्यात् ॥ दा-
 रुणके ललाटसिरां व्यधेत् ॥ अभ्यंगस्नाननावनानि शीलयेत् ॥ पि-
 पालबीजमधुकुष्ठमाषसर्षपैः सक्षौद्रैर्लेपः ॥ कोद्रवतृणक्षारांभःप्र-
 क्षालनं ॥ इंद्रलुभे यथासन्नं सिरां विध्वा कासीसमनःशिलामरिचै-
 र्लेपयेत् ॥ मद्रादारुकुटन्मदाभ्यां वा ॥ चित्रककरवीरनक्तमालमाल-
 तीसिद्धेन वा तैलेनाभ्यज्यात् ॥ अवगाढपदं वा सूचीकूर्चकेन प्र-
 च्छाद्य भूयो भूयः प्रदिह्यात् ॥ कपोतवंकामूलेन लांगलिकामूलेन
 वा माहिषक्षीरपिष्टेन घृतलिप्तमैरंडपत्रावच्छादितं रात्रिमुषितं मा-
 हिषनवनीतेन लिपेत् ॥ मार्कवपत्रसहचरपुष्पकवार्ताकफलैस्तैलं पक्वं
 क्षौद्रांजनयुक्तमालेपः ॥ सक्षौद्रो वा क्षुद्रवार्ताकरसो जलशूको वा ॥ ला-
 क्षारसाक्तेन गोशरुता वा घृष्टा ऽरुष्कररसेनालिसमंतधूमदग्धं कूर्म-
 मप्यवचूर्णयेत् ॥ कूर्मकपालभस्मना वा सुरसारसाक्तेन प्रदिह्यात् ॥
 ॥ हस्तिदंतमण्या वा तैलान्वितया पूतीककरंजपत्राणि वा ससैधवानि
 लेपः ॥ पिप्पल्यंजनरसांजनबाकुचिकाफललोहरजांसि वा गोमूत्र-
 पिष्टानि ॥ खलतिविहितानि चाचरेत् ॥ सलिलसेकमारोमोद्गमा-
 त् परिहरेत् ॥ खलतार्विद्रलुप्तोक्तः क्रमो यथादोषं च संशुद्धिः ॥
 त्रिफलार्जुनसैर्यकत्वक्पुष्पकृष्णपिंडीतकफलमूलोत्पलनीलीलोहचूर्णं
 कासीसजंबुमार्कवबीजमजिष्ठाभेषशृंगीखदिररजः सकर्दममर्दितो-
 क्ताणुतैलयुक्तमसनसारसंपुटे न्यस्तं कर्दमे मासं निखातस्थितमुद्ध-
 तं सूचीकूर्चप्रच्छितायाः खलतेर्लेपः परं रोमसंजननं ॥ रक्ताग्निमं-
 थपुष्करकर्कशुकतालमूलमधुकहस्तिदंतभस्मान्यविक्षीरपिष्टानि ले-
 पः ॥ जंबूत्वक्पत्रद्वयमधुकमृंगरजखिफलाऽलेष्मातकमंजिष्ठाफ-
 णिज्जकबलाद्राज्ञाजशृंगीचपलाऽतिविषाकंकोलकल्केन क्षीरिद्वक्ष-

कथेन च तैलमक्षतैलं साधयेत् ॥ तत्रस्येऽभ्यंगे च पुंज्यात्
 ॥ एषमेव मधुरवर्गकल्केन ॥ खलतिपलितयोश्च प्रयोगान् पर-
 स्परं विदध्यात् ॥ अकालपलितेषु वातादीनपेक्ष्य स्नेहस्ने-
 दसंशोधनास्रविस्त्रावणानि कुर्यात् ॥ ततोऽस्यार्दितप्रोक्तमणुनैलं
 नस्येऽभ्यंजने च ॥ मधुकामलकमाक्षिकैः केशमूलानि लिपेत् ॥
 तिलामलकक्षौद्रतैलैर्वा तुत्यकाभ्रजम्ब्वस्थिकासीसकिट्टशर्कराभिर्वा
 सैर्यकपुष्पनीलीत्रिफलाभृंगरजोभिर्वा रुष्णाजमूत्रपिष्टैः॥असनपुष्प-
 पत्रमयःपात्रे बहिरामलककल्कप्रदिग्धे निहितमक्षतैलं सिद्धमयःपात्रे
 पूर्ववत्स्थितं समानं पूर्वेण ॥ रामतरणीमूलपलद्ध्यं पट्टीमधु-
 कपलं शर्करार्द्रपलमेकत्र जर्जरीकृतमक्षतैलपलैर्दशभिराहुतं लो-
 हभाजने दशाहं दिवसकरकरप्रतप्तं नावनात् पलितघ्नं सर्वैद्रियदाकर्षा-
 बहं च ॥ रुष्णतिलतिलपर्णीत्रिफलामधुककासीसपद्मकर्दमं मांसी-
 मार्कवासनपुष्पपत्रस्वरसपिष्टं त्रिरात्रमयःपात्रे स्थापयेत् तेन पूर्वोक्त-
 रसद्रुतेन पद्मिनीकर्दमेन प्रलिसधौतान्केशान्कपालं च लेपयेत् ॥
 ततः पद्मिनीपत्रैः प्रच्छाद्य कौशेयमयेन वेष्टयेत् ॥ तृतीयेऽहनि प्र-
 क्षाल्यैवमेव कुर्यात् ॥ एवमलिकुलनीलाः केशाः शिरो विमूषयन्ती
 ति ॥ भवंति चात्र ॥ खलनौ पलिते बल्यां हरिद्रोम्नि च शोधि-
 तं ॥ नस्यवक्त्रशिरोभ्यंगप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ सिद्धं तैलं ब्रह्मत्पाद्यै
 जीवनीयैश्च नावनं ॥ क्षीरात्सहचरान्द्रुंगरजसः सौरसाद्रसात् ॥ प्रस्थ-
 स्तैलस्य कुडवो यष्टीमधुपलान्वितः ॥ सिद्धः शैलासने मढि शृंगे मे
 षस्य वा स्थितः ॥ नस्यं स्यात्क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ उ-
 स्याद्य पलितं देयावांशये पलितापहौ॥आदित्यबल्या मूलानि रुष्णा-
 सैर्यकस्य च ॥ फलं रुष्णाशणात्यत्रं सुरसायष्टिमार्कवं ॥ सुराहं
 ककमाची च पृथक् दशपलांशकं ॥ प्रपौडरीकमंजिष्ठारोधरुष्णा-

गुह्यत्वं ॥ अग्रास्थि कर्दमः कृष्णो मृणाली रक्तचंदनं ॥ नीलीम-
 छातकास्थीनि कासीसं मदयंतिका ॥ सोमराज्यसनात्पुष्पं कृष्णं पि-
 षीतचित्रकौ ॥ पुष्पाण्यर्जुनकाशमर्यादाश्रजंबूफलांजनं ॥ प्रत्येकं
 पंचफलिकं पिष्टं सत्रिफलाकणं ॥ अक्षतैलाढकं तेन पचेद्वात्रीरसा-
 र्मणे ॥ कुर्यादादित्यपकं च यावद्भुक्तो भवेद्रसः ॥ लोहपात्रे ततः
 पूर्वं महानीलं प्रयोजितं ॥ तत्पाने नावनेऽभ्यंगे शुद्धस्य नियतात्म-
 नः ॥ सर्वजत्रूर्ध्वरोगघ्नं पलितघ्नं विशेषतः ॥ एभिरेव च भैषज्यैः
 शिरोभक्तं प्रलेपयेत् ॥ क्षीरं प्रियालं पष्ट्याहं जीवनीयो गणस्त्रि-
 ॥ कृष्णाप्रलेपो वक्त्रस्य हरिलोमावलीहितः ॥ तिलाः सामलकाः प-
 चर्क्षिजल्को मधुकं मधु ॥ बृंहयेद्रंजयेच्चैतत्केशान्मूर्ध्नः प्रलेपनात् ॥
 पचेत्तैधवशुक्लाम्बेरयधूर्णं सतंदुलं ॥ तेनालिसं शिरः शुद्धमस्त्रि-
 ग्ममुषितं निशं ॥ तत्प्रातस्त्रिफलाधौतं स्यात्कृष्णस्त्रिगंधमूर्द्धजं ॥
 अयधूर्णोऽम्लपिष्टश्च रागः सत्रिफलो वरः ॥ नीलीपत्रसुनिब-
 बीजमधुकश्रेष्ठावचामार्कवाचूर्णं छागलगव्यमाहिषपयःश्लेहेन संघ्रा-
 वितं ॥ पात्रे स्थापितमायसे क्षितितले मासं निधायोद्धृतं पा-
 स्त्रित्यं खलति च दर्पणनिभां हृत्येतदभ्यंजनात् ॥ बीजैः श्लेष्मा-
 तकस्य न्यपशमिततुषैः कांजिकश्लक्ष्णपिष्टैर्यक्षिमाहोहृदंढाहि-
 नकरकिरणैस्तापितात्पच्यवेत ॥ तत्तैलं केशकाण्ड्यं जनयति
 वरमं नावनाभ्यंजनाभ्यां मूर्द्धघ्राणाक्षिदंतश्रवणगलरुजं हंति नि-
 शेषतश्च ॥ बलामधूकमधुकविदारीचंदनोत्पलैः ॥ जीवकर्पभकद्रा-
 क्षाशर्कराभिश्च साधितः ॥ प्रस्थस्तैलस्य सक्षीरो जांगलार्द्धतुलारसे ॥
 नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूथवातपित्तामयापहं ॥ मयूरं पक्षपित्तात्रपादविद-
 तुं वचर्जितं ॥ दशमूलबलारात्रामधुकैस्त्रिफलैर्युतं ॥ जले पक्त्वा घृतप्र-
 स्थं तस्मिन्क्षीरसमं पचेत् ॥ कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगमनुत् ॥
 तदभ्यासीकृतं पानवस्त्यभ्यंजननावनैः ॥ एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं

विपाचयेत् ॥ चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ॥ जीवन्तीविक्क-
 लमेदामृद्दीकद्विपरूषकैः ॥ समगाचविकाभाद्दीकाशमरीककटावृषैः ॥
 आत्मगुप्तामहामेदातालवर्जूरमस्तकैः ॥ मृणालविसर्जरूपहीमधुक-
 जीवकैः ॥ शतावरीविदारीक्षुद्रहतीसारिवायुमैः ॥ मूर्वाश्वदंष्ट्रपंसक-
 शृंगाटककसेरुकैः ॥ रास्त्रास्थिरातामलकीमूक्षमैलाशठिपौष्करैः ॥ पु-
 नर्नवानवक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ॥ जीवन्तीत्रिफलामेदामृद्दीका-
 द्विपरूषकैः ॥ मधुकाक्षोदवातामगुंजाताभिपुकरपि ॥ महामायूरमि-
 त्येतन्मयूरादधिकं गुणैः ॥ धात्विन्द्रियस्वरश्रंशश्वासकासारिवायुहं ॥
 योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं बंध्यासुतप्रदं ॥ आखुभिः कुकुटैर्हंसैः श-
 शैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशं शतद्वयं ॥ परः
 स्परमसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितं ॥ उर्ध्वमूलमधःशाखमृषयः पुरुषं
 विदुः ॥ मूलप्रहारिणस्तस्माद्रोगांश्छीघ्रतरं जयेत् ॥ सर्वेन्द्रियाणि ये-
 नास्मिन् प्राणा येन च संस्थिताः ॥ तेन तस्योत्तमांगस्य रक्षास्त्व-
 हितो भवेत् ॥ इति शिरोरोगप्रतिषेधो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
 इतिचतुर्थमूर्ध्वांगमंगं संपूर्णं ॥ ४ ॥

अथातो व्रणविभक्तिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ यावदा-
 युर्व्रणयति वा शरीरमिति व्रणः ॥ स द्विविधो निज आगंतुश्च ॥ त-
 त्र निजो दोषसमुत्थः ॥ आगंतुः शस्त्रानुशस्त्रोपलकुटनखदशनवि-
 षाणविषारुष्करादिनिमित्तः ॥ सोऽपि पुनर्वातादि भिरधिष्ठितो निजतो
 लभते ॥ पुनश्च द्वेधा दुष्टः शुद्धश्च ॥ तत्र दोषदूषितो दुष्टः ॥ तस्य सामा-
 न्यलिंगमतिसंहतमतिविहृतमतिमृदुकठिनात्पुत्तादावसादातिशीतोष्ण-
 भावोऽतिरक्तकृष्णपांडुता पूतिर्मांससिरास्त्रायुप्रतिच्छन्नत्वं पूतिपूया-
 स्त्रावः सोत्संगता दाहपाककंदूश्चयध्रुवेदनासंरंमपिटिकोपद्रुगत्वं दी-
 र्घकालानुबंधश्च ॥ विशेषतस्तु पंचदशधा प्रतिभिद्यते ॥ तत्र श्पश्वोऽ-

रूणः कृष्णो भस्मास्थिकपोतगुडान्यतमवर्णो वा दधिमस्तुक्षारांबुर्मास-
 धावनपुलाकोदकनिर्भोऽल्पस्त्रावो रूक्षश्चटचटायनशीलोऽकस्माद्विवि-
 धश्चूलस्फुरणायामतोदभेदस्त्रापबहुलो निर्मासश्च वातात् ॥ क्षिप्रजः
 पीतनीलहरितकृष्णकपिलपिंगलो गोमूत्रभस्मशंखकिंशुकोदकमार्दी
 कतैलाभोष्णभूरिक्षेदो दाहोषाज्वररागपाकावदरणधूमायनान्वितः क्षा
 रोक्षितक्षतोपमः पिटिकाजुष्टश्च पित्तात् ॥ स्निग्धः स्थूलोष्ठः पांडु-
 भ्रंडकंदूर्नवनीतवसामज्जपिष्टतिलनारिकेलंबुसदृशश्वेतः शीतबहुलपि
 च्छिन्नल्लेदः स्वापस्तंभस्तैमित्यगौरवोपदेहयुक्तः सिरास्त्रायुजालावततो
 मंदवेदनः कठिनश्च कफात् ॥ प्रवालनिचयदलप्रकाशरक्तः कृष्णस्फो-
 टपिटिकाजालोपचितो वाजिस्थानगंधः सरक्तपूयस्त्रावी पित्तलिंगश्च
 रक्तात् ॥ यथास्त्रलिंगसंकरे द्वाभ्यां त्रिभिः सर्वैश्च दुष्टं विद्यात् ॥ अपिच
 ॥ घृतमंडाभो मत्स्यधावनगंधिर्मृदुर्विसर्पी कृष्णोष्णपूयश्च पित्तरक्ता-
 भ्यां ॥ वातादिभिरेव च व्रणस्यानधिष्ठानं शुद्धिः ॥ तत्र यथोक्तदुष्ट-
 लिंगाभावात् संभ्रमरहितत्वं जिह्वावर्णता शुक्लत्वं नीरुजत्वं निरास्त्रा-
 वता श्यावपर्यतत्वं समौष्ठमध्यत्वं किंचिदुन्नतमध्यता वा ॥ त्वङ्मां-

१ अत्र पित्तरक्तजव्रणस्यैव विशिष्टं लक्षणं दृश्यते अन्यानि ह्रस्वादिब्रणानां वि-
 शिष्टलक्षणानि न दृश्यन्ते तानि लेखकप्रमादाद्गलितानि भानि ॥ सुश्रुते तु तानि सर्वोप्युक्ता
 नि ॥ तान्यथा ॥ तोददाहधूमायनप्रायः पीतारूणभासस्तद्वर्णस्त्रावी चेति वातपित्ताभ्याम्
 ॥ कंडूयनशीलः सनिस्तोदो दारुणो सुदुर्मुहुः शीतपिच्छिलस्त्रावी चेति वातश्लेष्मभ्याम्
 ॥ गुरुः सदाह उष्णः पीतः पांडुस्त्रावी चेति पित्तश्लेष्मभ्याम् ॥ रूक्षस्तनुस्तोदबहु-
 लः सुम इव च रक्तारूणाभस्तद्वर्णस्त्रावी चेति वातशोणिताभ्याम् ॥ घृतमंडाभो मीनधाव-
 नतोयगंधिर्मृदुविसर्पुष्णकृष्णस्त्रावी चेति पित्तशोणिताभ्याम् ॥ रक्तो गुरुः पिच्छिलः कं-
 दूमायः स्थिरः सरक्तपांडुस्त्रावी चेति श्लेष्मशोणिताभ्याम् ॥ स्फुरणतोददाहधूमायनप्रायः
 पीततनुरक्तस्त्रावी चेति वातपित्तशोणितेभ्यः ॥ कंडूस्फुरणचुम्बुमायनप्रायः पांडूधनरक्ता-
 स्त्रावी चेति वातश्लेष्मशोणितेभ्यः ॥ दाहपाकरागकंडूप्रायः पांडूधनरक्तास्त्रावी चेति श्ले-
 ष्मपित्तशोणितेभ्यः ॥ त्रिविधवर्णवेदनास्त्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफेभ्यः ॥ निर्दहन्
 निर्भयनस्फुरणतोददाहपाकरागकंडूस्त्रापबहुलो नानावर्णवेदनास्त्रावविशेषोपेतः पवनपि-
 त्तकफशोणितेभ्य इति ॥

ससिरास्नायुसंध्यस्थिकोष्ठमर्माण्यद्यै व्रणाशयः ॥ आश्रयविशेषा
 चास्त्रावविशेषः ॥ तत्र घृष्टासु भिन्नासु वा त्वक्षु स्फोटेषु वा भि-
 न्नेषु सलिलप्रकाशो भवत्यास्त्रावः किञ्चिद्विलः पीतावभासश्च ॥ मां
 सगतः सर्पिःप्रकाशो बहलपिच्छिलश्च ॥ सिरागतस्तु सद्यश्छिन्नासु
 सिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः ॥ पक्कासु च तोयनाडीभिरिवांभसः पूयस्या
 गमनं ॥ स च तनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलंबी श्यावश्च ॥ स्त्रावग-
 तः स्निग्धो घनः सिंघाणकप्रतिमः सरक्तश्च ॥ संधिगतः समंतात्पी-
 ढ्यमानो न प्रवर्ततेऽथवा कुंचनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रवाहणेषु खव
 ति पिच्छिलोऽवलंबी रुधिरान्मिश्रश्च ॥ अस्थि त्वभिहतं स्फुटि-
 तं भिन्नं दोषावदारितं वा दोषभक्षितत्वान्निःसारं भवत्यास्त्रावश्चात्र
 मज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च ॥ कोष्ठाश्रितस्तु व्रणो मूत्रपुरीषरुधिर-
 पूयोदकानि खवति ॥ मर्मगतस्तु नोच्यते ॥ त्वगादिष्वेवांतर्गतत्वात् ॥
 तेषु यथापूर्वं मुखसाध्यत्वं ॥ तथाऽऽयतश्चनुरस्त्रो वृत्तस्त्रिपुटकश्च व्र
 णः ॥ शेषास्तु विकृताकृतयो दुरुपचारास्ते च प्रायशो भवंत्यागत-
 वः ॥ स्वयं विदीर्णाश्च दोषजा न तु वैद्यकृताः ॥ वयस्थानां दृढानां
 प्राणवतां सत्ववतां दीप्ताग्नीनां च व्रणाः सुचिकित्स्याः ॥ तत्र वय
 स्थानां प्रत्यग्रधानुत्वादाशु व्रणसंरोहो भवति ॥ दृढानां स्थिरबहुमां
 सत्वाच्छस्त्रमवचार्यमाणं सिरास्त्राध्वादीन् प्रामोति ॥ प्राणवतां वे-
 दनाहारविहारयंत्राणादिभिर्न ग्लानिः ॥ सत्ववतां दारुणैरपि क्रिया-
 विशेषैर्न व्यथा भवति ॥ दीप्ताग्नीनामप्रक्लिन्नदेहत्वात्प्रकृतितश्चाप्रकृ-
 दशरीराणां तद्विधयोश्च देशकालयोरास्त्रावदौर्गंध्याभावादाशु विशुद्धे
 न मांसेनानुपद्रवमापूरणं ॥ एतएव गुणा वृद्धकशाल्यप्राणभीरुमंदाग्नि-
 प्रकृद्देशकालेषु विपरीताः ॥ शिष्यापनयनीयं चेक्षेत ॥ तथा स्फिक्-
 पायुप्रजननललाटगंडौष्ठपृष्ठकर्णफलकोशोदरजन्तुमुखाभ्यंतरस्थाः सु-

खरोपणीयाः ॥ विपरीतास्त्वक्षिदंतनासाऽपांगश्रोत्रनाभिजठरसेवनी-
 नितंबपार्श्वकुक्षिवक्षःकक्षास्तनसंधिविभागगताः सफेनपूयरक्तानिल
 बाहिर्नोऽतःशल्याश्चाधोभागाश्चोर्ध्वभागनिर्वाहिणो रोमांतोपनखमर्म-
 जंघास्थिश्रिताश्च॥भगंदरश्चांतर्मुखः सेवनीकट्यस्थिसंश्रितः॥अपिच
 ॥ कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनां ॥ व्रणाः कृच्छ्रेण सि-
 द्ध्यन्ति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ॥ याप्यास्त्ववपाटिकानिरुद्धमणिरुद्धगु-
 दव्रणग्रंथिप्रभृतयः सर्वास्थिगताश्च ॥असाध्याः पुनर्मसिपिंडवदुद्गताः-
 प्रसेकिर्नोऽतःपूया वेदनावंतश्चापानवदुद्धृतौघाः कठिना गोशृंगवद्गतप्र-
 रोहा दुष्टशोणितास्त्राविणस्तनुपिच्छिलास्त्रावस्त्राविणो वा मध्योन्नताः
 समवसन्नसुषिरपर्यंताः शणतूलवत्स्त्रायुजालवंतो दुर्दर्शा मेदोमज्जव-
 सामस्तुलुंगस्त्राविणश्च दोषसमुत्थाः ॥ पीतासितमूत्रपुरीषवातवा-
 हिनश्च कोष्ठस्थाः ॥ रक्ताशयजाश्च क्षारोदकसमास्त्रावाः ॥ तथा
 ऽऽमाशयजाः कलायांभोनिमास्त्रावाः पकाशयजाश्च पुलाकोदकमिव-
 निःस्त्रवंतः ॥ क्षीणमांसानां च सर्वतो गतयस्त्वणुमुखामांसवृद्धुद-
 वंतः ॥ सशब्दवातवाहिनश्च शिरःकंठस्थाः ॥ विसर्पज्वरपिपासारो-
 चकाविपाककासश्वासातीसारछर्दियुक्ता भिन्ने च शिरःकपाले मस्तु-
 लुंगदर्शनं त्रिदोषलिंगप्रादुर्भावो वा स्यादिति ॥ भवन्ति चात्र ॥
 स्त्रायुच्छेदात् सिराछेदाद्ग्रांभीर्यात्कमिसक्षणात् ॥ अस्थिभेदात्सशल्य-
 त्वात्सविषत्वादतर्कितात् ॥ मिथ्याबंधादतिस्नेहाद्रौक्ष्याद्रौमादिवद्भ-
 नात् ॥ क्षोमादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ॥ मद्यपाना-
 द्विवास्वमाद्भवायाद्रात्रिजागरात् ॥ व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव सा-
 ध्योऽपि रोहति ॥ कपोतवर्णप्रतिमा यस्यांताः क्लेदवर्जिताः ॥ स्थि-
 राश्च पिटिकावंतो रोहतीति तमादिशेत् ॥ इति व्रणविभक्तिविज्ञानी-
 यो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथातो व्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ व्रणस्य शोफावस्थायी
 शस्त्रकर्मविधौ श्वयथुचिकित्सिते च साधनमुपदिष्टं यथायथं ॥ अ-
 वेक्ष्य दोषप्राणादीन्कर्तव्यमपसर्पणं ॥ रागसंरंभरहिताः परिमृष्टा-
 नहताश्रयाः ॥ सद्यः शाम्यन्ति शुद्धानां व्रणाः शोफाश्च देहिनां ॥
 लेपाभ्यंगपरीषेकान् यथोक्तांश्च प्रयोजयेत् ॥ यथाऽऽबुभिः सिच्यमानः
 शांतिमग्निर्नियच्छति ॥ दोषाग्निरेवं सहसा प्रलेपाद्यैः प्रयोजितैः ॥ प्रसि-
 लोममेव चानुलिपेन्नानुलोमं तथाह्यौषधं सम्यगवतिष्ठते ॥ अनुप्रविश-
 ति च रोमकूपान् ॥ न तु शुण्यदुपेक्षितव्यमन्यत्र पीडयितव्यात् ॥ शु-
 ष्कं हि दाहोपारागश्यावत्वशूलानि वर्द्धयति ॥ स तु शीतस्तनुर्मुहुर्मुहुश्च
 प्रयुज्यते ॥ स प्रदेहो रक्तपित्तत्वचां प्रसादकः ॥ प्रलेपस्तूष्णः
 शीतो वा बहलश्च ॥ तथा वातश्लेष्मप्रशमनस्तस्योपयोगः क्षताक्ष-
 तेषु ॥ यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूयः कल्क इति संज्ञां लभते ॥ द-
 शविधश्च समासादालेपः ॥ छैहिको निर्वापणः प्रसादनः स्तंभनो
 विलयनः पाचनः पीडनः शोधनो रोपणः सवर्णीकरणश्च ॥ तत्र
 वाते स्निग्धद्रव्यैः स्नेहाढ्यैः स्नेहेनैव वा छैहिकः ॥ पित्ते
 प्रायशश्च शोफे विषाग्निक्षारदग्धे च शीतैर्निर्वापणः ॥ स एव
 वातदुष्टे रक्ते प्रसादनः ॥ स एव च पुनरस्त्रातिप्रवृत्तौ संस्तंभनसंज्ञः ॥
 श्लेष्ममेदोभूयिष्ठे शीतैश्चाविदग्धे विष्टब्धे ग्रथिते वा रुक्षैर्विलयनः ॥
 तैरेव च विदग्धे पाचनः ॥ सूक्ष्मास्ये व्रणे रुक्षैः पिच्छिलैश्च पीडनः
 ॥ अशुद्धे यथास्त्रमुपदिष्टैः शोधनः ॥ शुद्धे रोपणः ॥ रुद्धे च स-
 वर्णीकरणः ॥ नामाग्निरेव चैषां स्वरूपमाख्यातं ॥ न च प्रदेहं रात्रौ प्रयु-
 जीत ॥ माभूच्छैत्यपिहितस्योष्मणो बहिरनिःसरणाद्विकारपरिद्विद्धिः ॥
 पुष्कलावर्त्तस्तु पठति ॥ तमसा च हतो द्यूष्मा रोमकूपैरनावृत्तैः ॥
 लेपाद्दिनैव निर्याति रात्रौ नालेपयेदतः ॥ न च पर्युषितं लेपं दद्याद्-
 यस्तमेव वा ॥ व्यम्लः पर्युषितो हि स्याद्गृध्वीर्यस्तथोत्तरः ॥ शोफे

व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ सविषे च विशेषेण जलौकाद्यै-
 र्हेरदमृक् ॥ वेदनायाः प्रशात्यर्थं पाकस्याप्राप्तयेऽपि च ॥ निर्वापणान्
 पुनश्चात्र न्यग्रोधोधाद्यैः सुशीतलान् ॥ कुर्यात्प्रदेहसेकादीन्सघृतक्षीरश-
 केरान् ॥ न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षवेतसबल्कलैः ॥ प्रदेहो भूरिसर्पिभिः
 शोफनिर्वापणः परं ॥ प्रदेहः ससितस्तद्वत्सक्तवो मधुकं घृतं ॥ वातो-
 ल्वणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजां ॥ सुतामृजां च शोफानां
 व्रणानामपि चेदृशां ॥ ग्राम्यानूपौदकामिषवेसवारकृशरापायसोत्का-
 रिकाभिः स्वेदो योज्यः ॥ सदाहशूलांस्तु तिलानतर्सी च भृष्टा प-
 यसि निर्वाप्य तेनैव क्षीरेण पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ॥ कालामधुकपृश्निप-
 र्णीछिन्नरुहाभीरुजीवन्तीशर्करामदनक्षीरमहाश्लेहसिद्धोत्कारिका क-
 वोष्णा शूलदाहहरा ॥ तद्वन्मधुकयवचूर्णतैलसर्पिभिः कोष्णस्तु
 लेपः ॥ तथा सतिलो मुद्गपायस उपनाहः ॥ दशमूलसिद्धेन सुखो-
 ष्णेनांससा पयसा वा घृततैलाभ्यां वा परिषेकः शोफे व्रणे वा दा-
 हशूलघ्नः ॥ स्थिराणां मंदवेदनानां शोफानां विम्लापनं कार्यं ॥ अ-
 भ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या शनैः शनैः ॥ विम्लापनार्थं मृद्रीयात्त-
 लेनांगुष्ठकेन वा ॥ तथाऽऽस्फोटपत्रमसूरकल्केनालेपः ॥ सुसिद्ध-
 पिष्टैः सघृतमधुगोधूमयवमुद्गैर्वा लेपादाविलीयते ॥ सचेन्नैवं विलीयेत
 ततस्तमुपनाहयेत् ॥ अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्नुते ॥
 शिघ्रुशणफलचित्रककिण्वनिष्पावसर्पपतिलातसीसक्तुकोलगृहधूमैर-
 म्लपिष्टैः सुखोष्णैः स्निग्धैः सलवणैरुत्कारिकां कृत्वा तथा प्रल्लिप्तैरं-
 डपत्रेणाच्छाद्य बध्नीयात् ॥ पाकाभिमुखे च शोफे यथेष्टमातुरं भो-
 जयेत् ॥ पाचनार्थं पाकवेदनाशस्त्रकर्मसहनार्थं च ॥ पक्वे तु यथो-
 क्तेन विधिना शस्त्रमवचारयेत् ॥ सुपक्वे पिंडिते शोफे पीडनैरुपपी-
 ङिते ॥ दारणं दारणार्हस्य दोषपाकावृत्ते हितं ॥ चित्रकचिरबिल्वदं-

तीकरवीरमूलकपोतकगृध्रपुरीषैर्गुगुल्वतसीसुह्रीक्षीरपलाशक्षारसुवर्ण
क्षीरीदक्षशकन्मुकुलकैर्वा क्षारेणैव वा॥ पूयगर्भानणुद्वारान्सोत्संगान्म-
र्मगानपि॥निःस्रेहैः पीडनद्रव्यैः समंतात्प्रतिपीडयेत् ॥ शुष्यंतं समुपेक्षेत्
प्रलेपं पीडनं प्रति ॥ न मुखे चैनमालिंपेत्तथा दोषः प्रसिच्यते॥कलाय
यवगोधूममाषमुद्गहरेणवः॥द्रव्याणां पिच्छिलानां च त्वङ्मूलानि प्रपी-
डनं॥विवर्णान् पिच्छिलान् पूतिगंधीन् क्लेदरुजावतः॥व्रणानशुद्धान्वि-
ज्ञाय शोधनैरभिराचरेत् ॥ शंखिन्यंकोलसुमनाकरवीरसुवर्बलाः ॥
त्रिफला खदिरो दावी कोलपत्रं बलांकुराः ॥ प्रक्षालने कषायाणि-
वर्गश्चरग्वधादिकः ॥ पटोलीतिलयष्ट्याह्वत्रिहृत्तीनिशाहयं ॥ नि-
बपत्राणि चालेपः सपटु व्रणशोधनः ॥ अजगंधा ऽजशृंगी च गवाक्षी
लांगली निशा ॥ पूतिकश्चित्रकः पाठापटोलीवेल्लरेणुकाः ॥ कदु-
त्रिकं यवक्षारो लवणानि मुराष्ट्रजा ॥ निकुंभकुंभकासीसहरितालम-
नःशिलाः ॥ कलकाज्यतैलरसजाचूर्णवर्तिषु भेषजं॥तत्रगंभीरेषु पित्ता-
त्मकेषु दाहपाकवत्सु व्रणेषु तीक्ष्णोष्णैरभिः कार्पासीफलमिश्रं क-
ल्कं घृतं वा सार्धयित्वा योजयेत् ॥ उत्सन्नमांसेष्वल्पस्त्रावेषु ति-
लापामार्गहृतीद्वययुक्तैः सर्पपतैलं ॥ प्रबलप्रदेशजेषु क्लेदबहुलेषु
त्सन्नस्थिरमांसेषु तैलेन चाशुध्यत्सु रसक्रियां कुर्यात् ॥ यथोक्तानां
संशोधनौषधानां कषायं पुनः परिस्त्राव्याधिशृतं मनःशिलालतुबरीका-
सीसचूर्णप्रतीवापं सिद्धं च मातुलुंगरसोपेतं सक्षौद्रं प्रयुजीत॥मेदोयुक्ते
षु गंभीरेषु क्लेदिषु कल्कैश्चासिध्यत्सु च वचासैधवकिण्वकासीसरजनी
द्वयेषु॥शोधनगेषु चान्येषु चूर्णं कुर्वीत शोधनं ॥अंतःशल्यानणुद्वाराण्
गंभीरान्मांससंश्रितान् ॥संधिमर्मनिविष्टांश्च शोधयेद्वर्तिभिर्व्रणान्॥वा-
ताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ॥ श्रीवेष्टकसर्जरससारदे व-
दारुशिंशिपाख दिरासनकैडर्यसारयवमधूच्छिष्टभूर्जपत्रक्षौद्रसर्पिर्भिः॥

निर्बापयेद्भृशं शीतैः पित्तरक्तविषोल्बणान् ॥ शुष्काल्पमांसे गंभीरेष्वण-
 उत्सादनं हितं ॥ अश्वगंधाऽपामार्गतालपत्रीसुवर्चलाऽतिबलाऽनंताधा-
 तकीकुसुमसमंगाभिः पद्मकादिवर्गेण न्यग्रोधादिना च कल्कः ॥ त-
 था सर्पिरभ्यंजनार्थं ॥ अध्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ॥
 मांसं मांसादमांसेन वर्द्धते शुद्धतेजसः ॥ उत्सन्नमृदुमांसानां वणाना-
 मवसादनं ॥ सैधवकासीसमुमनोमुकुलगुग्गुलुचित्रकाग्रिमथदंतीशि-
 रीषकरंजफलभूर्जग्रंथिकुकुटांडत्वक्क्रपोतकलर्विकपुरीपेनपालीहरिता-
 लचूर्णानि सक्षौद्राणि ॥ कठिने सरुजे शुष्के रूक्षे शुष्यति च व-
 णे ॥ मार्दवजननार्थं वणविरोधिवातघ्नसिद्धस्य सर्पिषः पानं ॥ तद्दि-
 धैरेव च सिद्धं तैलमभ्यंगः ॥ पूर्वोक्ताश्च स्वेदाः ॥ तथा सर्पिर्मज्ज-
 वसाभिर्धूमाः ॥ मुखिग्नसक्तुसैधवकिण्वतिलपिष्टकशरपायसप्रलेपाः
 बेसवारः किंचिदुष्णो बहुशः प्रलेपो घनश्च बंधः ॥ पित्तविद्रधिबि-
 सर्पशोककुष्ठघृतानि ॥ सर्ववर्णेषु योज्यानि पानसेकप्रलेपने ॥ अति-
 मृदुमसिषु दृढीकरणार्थं त्रिफलारोघ्राघ्नसर्जजंबूप्रियंगवशोकवल्क-
 लानि ॥ सौराष्ट्रीकासीसरोचनायावचूर्णनवसारैर्गंधैश्च धूपः ॥ उत्सन्नमां-
 सान्कठिनान्कंडूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥ वणान्सुदुःखसाध्यांश्च शोधयेत्क्ष-
 रकर्मणा ॥ स्ववंतोऽश्मरिजा मूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ छिन्नाश्च संधयो
 येषां यथोक्तैर्यै च शोधनैः ॥ शोध्यमाना न शुद्ध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेऽ-
 भ्रिकर्मणा ॥ वणानामथ शुद्धानां रोपणानि प्रयोजयेत् ॥ असनादिन्यग्रो-
 धादिर्वर्गएव ॥ शलकीकुटजत्वक्मंजिष्ठासमंगाऽमृताऽश्वगंधाऽऽरग्वध-
 धातकीपुष्पाणि पद्मकादिश्च प्रक्षालनादिषु सप्तसु प्रयोज्या इति ॥ स-
 र्वंति चात्र ॥ उत्सन्नदुष्टपिशिते संश्लिष्टध्यामशोणिते ॥ वणे प्र-
 च्छेदनं शस्तं कफदुष्टे विशेषतः ॥ विरेचनं पित्तदुष्टे दीर्घकालानुबं-
 धिनि ॥ रूक्षे सवेदने बस्तिरधःकाये विशेषतः ॥ जन्तुध्वजे सश्व-
 यथौ कंडाढये तीक्ष्णनावनं ॥ रजएवानिलाविष्टे रूजाढये स्नेहनाव-

नं ॥ तथा सशोफरुक्खावे धूमो वातकफोल्बणे ॥ रुजादिमति
 वक्रस्थे यथास्वं कवलो हितः ॥ द्वावाद्यौ पंचमूलाख्यौ गणौ यश्वा-
 निलापहः ॥ ते वणे वातिके योज्याः कषायादिषु सप्तसु ॥ न्ययो-
 धपद्मकाद्यैस्तु पित्ते वर्गश्च पित्तजित् ॥ आरग्वधादिश्लेष्मणौ कफे
 मिश्रास्तु मिश्रिते ॥ पिष्टोऽम्लैर्वातिके लेपस्तैलसर्पिर्वसापुतः ॥
 घनः कोष्णश्च पैत्ते तु पयःपिष्टो घृतान्वितः ॥ तनुर्वस्त्रांतरः शश्वदु-
 ण्णो गोमूत्रपेषितः ॥ रूक्षस्तैलेन वा स्निग्धो बहुलः कफजे हितः ॥
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहतां ॥ कल्कं संरोहणं कुर्यात्सि-
 लानां मधुकान्वितं ॥ स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वैः सै सर्वजित् ॥
 सै क्षौद्रनिवपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परं ॥ पूर्वार्भ्यां सर्पिषा चातौ
 युक्तः स्यादाशु रोपणः ॥ तिलवद्यवकल्कं तु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ॥
 सास्त्रपित्तविषाणंतुगंभीरान्सोष्मणो व्रणान् ॥ क्षीरोपणसैवज्यशूने-
 नाज्येन रोपयेत् ॥ रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ अर्ब-
 ध्यानां चलस्थानां शुद्धानां वा प्रदृष्यतां ॥ यथास्वं रोपणैः कुर्या-
 द्रसजा सनिशाद्वैः ॥ समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं इष्य-
 ते ॥ नीरुजामवगाढानां शुद्धानां वर्तयो हिताः ॥ समंगामोचसरल-
 सोमवल्काः सचंदनाः ॥ पद्मकादिश्च कल्कोऽयं परमो रोपणोऽथवा ॥
 मुंजाहातिलजीवन्तीगोजिह्वाधातुकीबलाः ॥ प्रपौंडरीकमधुककाको-
 लीद्वयचंदनैः ॥ साधितं तैलमाज्यं वा तद्वत्कंपिल्लकेन वा ॥ दूर्वार-
 सेन वा दार्व्यास्त्वचो वा व्रणरोपणं ॥ पाटलीनिवपत्राणि रोध्रमुस्ता-
 प्रियंगवः ॥ सूक्ष्मैलाधातकीसर्जखदिरागुरुचंदनं ॥ कंपिल्लकं विडंगा-
 नि वत्सकं त्रिफला बला ॥ कल्कैरेभिर्घृतं सिद्धं तैलं वा रोपणं परं
 ॥ चंदनं पद्मकिंजल्कं दार्वीमूर्वातिलोत्पलं ॥ मेदासमंगायष्ट्याहं प्र-
 लेपो व्रणशोधनः ॥ ककुभोदुंबराश्वत्थजंबूकटूफलरोध्रजैः ॥ त्वचमा

शु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥ लाक्षामनोद्दामंजिष्ठाहरि-
तालनिशाद्वयैः ॥ प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ ध्याम
काश्वत्थनिचुलमूलं लाक्षालैंगरिकं ॥ सहेमाह्वामृतासंगाकासीसं चे-
ति वर्णकृतं ॥ कालीयकलताग्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ लेपः स-
गेमयरसः॥ सर्वर्णकरणः परं ॥ अयोरजः सकासीसं त्रिफलाकुसुमा-
नि च ॥ प्रलेपः कुरुते काष्णर्थं सद्यएव नवत्वचि ॥ दग्धयाऽऽनूपसत्वा
नां श्लक्ष्णचूर्णितया त्वचा ॥ भस्माततैलप्लुतया शुक्लमालेपयेद्व्रणं ॥ स-
मरात्रस्थितं क्षीरे छागले रोहिणीफलं ॥ तेनैव पिष्ट्वा सुश्लक्ष्णं रुष्णमा
लेपयेद्व्रणं ॥ नवं कपालिकामूलं वैदुलं सर्जसाह्वयं ॥ कासीसं मधुकं
लेपो व्रणे रुष्णे मधुद्रुतः ॥ कपित्थानां समुद्भूत्य मूत्रस्याजस्य पू-
रणं ॥ क्षिपेच्चास्य मनोद्दालं वंशनिर्लेखरोचनाः ॥ कासीसं प्रपु-
नादं च मांसं न्यस्तं ततो भुवि ॥ अधोऽर्जुनस्य तत्कृष्णे व्रणे लेपः
सर्वर्णकृतं ॥ दग्धो वारणदंतोऽतर्धूमस्तैलं रसांजनं ॥ रोमसंजननो
लेपस्तद्वैतैलपरिप्लुता ॥ चतुष्पात्रखरोमास्थित्वक्शृंगखुरजा मयी ॥
जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णोदकोत्तरं ॥ भुंजानो जांगलैर्भासैः
शीघ्रं व्रणमपोहति ॥ इति व्रणप्रतिषेधो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथातः सद्योव्रणविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ आगंतोर्ब्र-
णस्य प्रागुपद्विष्टः संभवः ॥ तत्र यथायथं प्रतीकारश्च ॥ विविधा-
भिधातजनिनैश्च तत्तदाव्हाकृतिभिरपि सद्योव्रणैरधिष्ठितमंगं समा-
सात्त्रिविधं भवति ॥ छिन्नं भिन्नं पिच्छितं च ॥ त्रिविधमपि चैत-
त्त्वगादिक्षणनात्क्षतमित्युच्यते ॥ तत्र छिन्नं पंचधा भिद्यते ॥ त-
द्यथा ॥ त्वक्छेदे घृष्टं ॥ किञ्चिन्मांसस्याप्यवकृतं ॥ तस्यैवावगाढस्य
प्रायेण विशालमायतं विच्छिन्ने ॥ किञ्चिच्छेपेषु त्वस्थिस्राव्यादिषु
विलंबितं ॥ अशेषांगच्छेदे पालितं ॥ विद्धं त्वष्टविधं ॥ तत्र मांस-

१ सूक्ष्ममुखशल्यविद्धं यत्तद्विद्धं कथ्यते ॥

मनुप्राप्तेन शल्येन विद्धं ॥ द्वितीयपार्श्वत्वचमुन्नम्योत्तुङ्घितं ॥ किञ्चि
 निःसृतेऽतिविद्धं ॥ सर्वथा निःसृते निर्विद्धं ॥ एतदेव चतुर्विधं कोष्ठे
 पृथुमुखैर्वा प्रहरणैः कुंतादिभिर्विद्धमनुभिन्नं भिन्नोत्तुङ्घितमतिभिन्नं
 निर्भिन्नमिति च संज्ञां लभते ॥ यत् पुनः प्रहारेण पीडनेन वा गा-
 त्रमस्थियुक्तमसृज्जङ्गुतं पृथुतामापद्यते तत्पिच्छितं ॥ तत् द्विविधं
 सव्रणमव्रणं च ॥ तत्र सव्रणमुक्तमव्रणं पुनर्भेगेषूपदिश्यते इति ॥ भवति
 चात्र ॥ सद्यः सद्योव्रणं सिंचेद्यष्टीमधुकसर्पिणा ॥ तीव्रव्यथं कषो-
 ष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विस्तृत-
 स्य च ॥ कषायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ सद्योव्रणेष्वाय-
 तेषु संधानार्थं विशेषतः ॥ मधुसर्पिः प्रयुंजीत पित्तघ्नाश्च हिमाः क्रि-
 याः ॥ ससंस्नेपे कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनं ॥ उपवासो हितं भक्तं
 प्रतनं रक्तमोक्षणं ॥ घृष्टपिच्छितयोरेष सुतरामिष्यते विधिः ॥ त-
 योरस्त्रं स्रवत्यल्पं पाकस्तेनानु जायते ॥ अत्यर्थमस्त्रं स्रवति प्राय-
 शोऽन्यत्र विक्षते ॥ ततो रक्तक्षयादायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ स्नेह-
 पानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनं ॥ स्नेहवस्तिं च कुर्वीत वातघ्नौषधसा-
 धितं ॥ इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ॥ सप्ताहा-
 द्रतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ क्षालनाभ्यंगलेपेषु तस्मिन् दुष्टे
 प्रयोजयेत् ॥ आरग्वधादिकं वर्गं सुरसादिं च शोधनं ॥ कल्कस्नि-
 दृत्तिलैरंडपत्रैर्योज्यः ससंधैः ॥ वातिके पैत्तिके कुंभयष्ट्यान्हा-
 रजनीतिलैः ॥ श्लैष्मिके तिलतेजोव्हानिकुंभस्वर्जिकाग्निकैः ॥ एष
 दुष्टव्रणविधिः कुष्ठमेहव्रणेष्वपि ॥ प्रायः सामान्यकर्मेदं वक्ष्यते तु पृथ-
 क् पृथक् ॥ घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ कल्कादीन्यवरु-
 त्ते तु विच्छिन्ने प्रविलंबिते ॥ सीवनं विधिनोक्तेन बंधनं चानुपीडनं ॥

१ व्रणप्रतिषेधोक्तं ॥ २ पीडां प्रागुपशम्य ॥

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्णं लंबते तु यत् ॥ सन्निवेश्य यथास्थानम-
 व्याविद्धशिरं भिषक् ॥ पीडयेत्पाणिना पद्मपत्रव्यवहितेन तत् ॥
 ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ विपक्वमाज्यं यष्ट्याव्ह-
 जीवकर्षमकोत्पलैः ॥ सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥
 मुखबाष्पोष्णचैलेन स्विन्नं नयनमाहृतं ॥ मरिचेनावुपिष्टेन पिचुयु-
 क्तेन पूरयेत् ॥ दद्यान्निषिक्तेन जले निशायां सर्पिषा सह ॥ साख-
 श्वयथुरुग्रणे शस्तं चक्षुषि सेचनं ॥ कार्या चानु क्रिया शीता प्रले-
 पाश्चोतनादिका ॥ गलपीडावसन्नेऽक्षिण वमनोत्कासनक्षवाः ॥ प्रा-
 णायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ कर्णे स्थानच्युते स्यू-
 ते स्रोतस्तैलेन पूरयेत् ॥ कृकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि मा-
 रुते ॥ समं निवेश्य बभ्रीयात्स्यूत्वा शीघ्रं निरंतरं ॥ आजेन सर्पि-
 षा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ उत्तानोऽन्त्रानि भुंजीत शयीत च
 सुयंत्रितः ॥ घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ स्यू-
 त्वा वेह्नितावधेन बभ्रीयाद्वनवाससा ॥ चर्मणा गोष्फणाबंधः कार्यश्चां-
 सगते व्रणे ॥ पादौ विलंबिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ॥ प्र-
 बेश्य वृषणौ सीव्येत्सेवन्या तुज्जसंज्ञया ॥ कार्यश्च गोष्फणाबंधः क-
 ट्यामावेश्य पट्टकं ॥ स्नेहसेकं न कुर्वीत तत्र क्लिद्यति हि व्रणः ॥
 कालानुसार्यगुर्वेलाजातीचंदनपद्मकैः ॥ शिलादार्यमृतातुत्यैः सि-
 द्धं तैलं च रोपणं ॥ छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः
 ॥ बभ्रीयात्कोशबंधेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ कार्यः शल्याहृते विद्धे
 क्रमोऽयं गात्रपिच्छिते ॥ शिरसोऽपहृते शल्ये वालवर्ति प्रवेशयेत् ॥
 मस्तुलुंगे सुते कुट्टो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ॥ व्रणे रोहति चैकैकं
 शनैरपनयेत्कचं ॥ मस्तुलुंगसुतौ खादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ॥

१ वालवर्तैरमवेशात् ॥ आचरमोक्षसादातुरं समुपाचरेदिति वचानामस्तुलुंग
 सुतावप्युपक्रममाह ॥ मस्तुलुंगस्य मज्जाख्यस्य सुतो ॥

शल्ये ढतेऽगादन्यस्मात् स्नेहवर्ति निधापयेत् ॥ दूरावगाढाः सूक्ष्मा-
 स्या ये व्रणाः स्नुतशोणिताः ॥ सेचयेच्चकृतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पिनेन ता-
 न् ॥ मित्रे कोष्ठेऽसृजा पूर्णे मूर्च्छाद्वत्पार्श्ववेदनाः ॥ ज्वरो दाह-
 स्तृढाध्मानं भक्तस्थानभिनन्दनं ॥ संगो विण्मूत्रमारुतां श्वासः स्वे-
 दोऽक्षिरक्तता ॥ लोहगंधित्वमास्यस्य स्याद्वात्रे च विगंधिता ॥
 आमाशयस्थे रुधिरं रुधिरं छर्दयत्यपि ॥ आध्मानेनातिमात्रेण शू-
 लेन च विनश्यति ॥ पक्काशयस्थे रुधिरं सशूलं गौरवं भवेत् ॥ नाभेर-
 धस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ अभिन्नोऽप्याशयः सू-
 क्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ॥ असृजा स्यंदमानेन पार्श्वे मूत्रेण बस्तिवत् ॥
 तत्रांतर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननं ॥ रक्ताक्षं पांडुवदनमानं च
 विवर्जयेत् ॥ आमाशयस्थे वमनं हितं पक्काशयाश्रिते ॥ विरेचनं निरुद्धं
 च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ यवकोलकुलस्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ॥
 भुंजीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैधवसंयुतां ॥ अतिनिःसृत रक्तस्तु मित्रको-
 ष्ठः पिबेदसृक् ॥ क्लिष्टच्छिन्नांत्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः ॥ मूर्च्छाद-
 योऽल्पाः प्रथमे द्वितीये त्वतिबाधकाः ॥ क्लिष्टांत्रः संशयी देही छिन्नां-
 त्रो नैव जीवति ॥ यथास्वं मार्गमापन्ना यस्य विण्मूत्रमारुताः ॥ व्युप-
 द्रवः स मित्रेऽपि कोष्ठे जीवत्यसंशयः ॥ अभिन्नमंत्रं निष्कांतं प्रवेश्यं न
 त्वनोऽन्यथा ॥ उरोगलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तत् ॥ प्रक्षाल्य
 पयसा दिग्धं तृणशोणितपांशुभिः ॥ प्रवेशयेत्कृत्तनखो घृतेनाक्तं शनैः
 शनैः ॥ क्षीरेणाद्रीकृतं शुष्कं भूरिसर्पिःपरिपुतं ॥ अंगुल्या प्रमृशे-
 त्कठं जलेनोद्वेजयेदपि ॥ तथाऽन्त्राणि विशंत्यंतस्तत्कालं पीडयन्ति
 च ॥ व्रणसौक्ष्म्याद्बहुत्वाद्वा कोष्ठमंत्रमनाविशत् ॥ तत्प्रमाणेन जठरं
 पाटयित्वा प्रवेशयेत् ॥ यथास्थानस्थिते सम्यगंत्रे सीव्येदनुव्रणं ॥

१ अन्धयाभिन्नमित्यर्थः २ उत्पंगिलशिरोग्रस्तमिति पाठः ॥ उत्पंगिलशिरसा मर्क-
 टशिरवेण ॥ उरोगल व उत्पंगिल ह्यणजे मुंगळा इतिलोके ॥

स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं हि तत् ॥ वेष्टयित्वा ऽनु पट्टेन
 मृतेन परिषेचयेत् ॥ पाथयेत् ततः कोष्ठां चित्रतैलपुतं पयः ॥
 मृदुक्रियार्थं शकृतो वायोश्चाथः प्रवृत्तये ॥ त्वगश्वकर्णकतकबदरी-
 शल्लकीधवात् ॥ धातुकीमेषशृंगीभ्यां क्षीरिभ्यश्च बलाजटा ॥ त-
 त्कल्कसाधितं तैलं प्रधानं व्रणरोपणं ॥ अनुवर्त्तेत वर्षं च यथोक्तां
 व्रणयंत्रणां ॥ उदरान्मेदसो वार्ति निर्गतां भस्मना मृदा ॥ अवकी-
 र्य कषायैर्वा श्लक्ष्णैर्मूले ततः समं ॥ दृढं च बध्वा सूत्रेण बद्धये-
 त्कुशलो भिषक् ॥ तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सरुदेव तु ॥ स्याद
 न्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा छिद्यमानया ॥ सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजी-
 र्णेऽन्ने घृतं पिबेत् ॥ क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोक्षुरकैः शृतं ॥
 रुग्दाहजित्सयष्ट्याह्वैः परं पूर्वोदितो विधिः ॥ मेदोग्रं धुदितं तत्र तै-
 लमभ्यंजनं हितं ॥ तालीसं पद्मकं मांसी हरेण्वगुरुचंदनं ॥ हरिद्रे
 पद्मबीजानि सोशीरमधुकं च तैः ॥ पक्वं सद्योव्रणेषूक्तं तैलं रोपणमु-
 त्तमं ॥ गूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ॥ कार्यं वातास्रजित्पु-
 स्तिमर्दनाभ्यंगशोधनं ॥ विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्माहतं हतं ॥
 वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाशिनं ॥ प्रहर्तृयंत्रायुधघातगात्रे
 सद्योव्रणाः काममनंतरूपाः ॥ तथाऽपि न त्रित्वमतिक्रमंते चयादि
 मेदैरिव मारुताद्याः ॥ इति सद्योव्रणविज्ञानप्रतिषेधो नामैकत्रिंशो
 ऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथातो मंगविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ पतनपीडनप्रहा-
 राक्षेपणव्यालदंशप्रवृत्तिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थिमंगमुपदिशं-
 ति ॥ तत्तु भग्नजातं संघावसंधौ च ॥ तत्र संधिमुक्तं षड्विधं ॥
 उत्पिष्टं विश्लिष्टमवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तं विवर्तितमिति ॥
 तस्य सामान्यलक्षणं प्रसारणाकुंचननिवर्त्तनाक्षेपणाशक्तिरुग्ररुजता

स्पर्शासहिष्णुत्वं ॥ अथोत्पिष्टे स्वस्थानएव संधीषूभयतः शोफो वेदना विशेषतश्च रात्रौ भवति ॥ विश्लिष्टेऽल्पशोफो वेदनासातत्यं संधिविक्रिया च ॥ अवक्षिप्ते संधिविश्लेषस्तीव्रा च रुक् ॥ अति क्षिप्ते द्वयोरपि संध्यस्त्रोरतिक्रान्तता वेदना च ॥ तिर्यक्क्षिप्ते त्वेकस्यास्त्रः पार्श्वतो गमनमत्यर्थवेदना च ॥ विवर्तिते संधिपार्श्वगमनाद्विषमांगता वेदना च ॥ असंधिभग्नं पुनर्द्वादशविधं ॥ तद्यथा ॥ कर्कटं वक्रं स्फुटितं वेहितमस्थिच्छलिकमश्वकर्णं पिच्चितं दारितं चूर्णितमतिपातितं शोषितं मज्जानुगतमिति ॥ श्वयथुवाहुल्यं स्पंदनं विवर्तनं स्पर्शासहिष्णुता च पीड्यमाने शब्दः स्वस्तांगता वेदनातिप्रवृत्तिः सर्वासु चावस्थासु शर्म न लभत इति साधारणमसंधिभग्नरूपं ॥ वैशेषिकं च ॥ समूढमुभयतोऽस्थ्यस्थिमध्ये भग्नं ग्रंथिरिवोन्नतं कर्कटानुकारिकर्कटकं ॥ अभुग्नमविमुक्तमस्थि वक्रं ॥ शूकपूर्णमिवाध्मातं विपुलैकदारि स्फुटितं ॥ द्विधाभूतं वेहिते प्रकंप्यमानं वेहितकं ॥ पार्श्वतोऽस्थिहीनउद्गते ऽस्थिच्छलिका ॥ अश्वकर्णवपुद्गतमश्वकर्णः ॥ पृथुतां गतमनल्पशोफं पिच्चितं ॥ अणुवेददारिवेदनावच्च दारितं ॥ स्पृश्यमानं शब्दवच्चूर्णितं ॥ अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रवेश्यतिपातितं ॥ अन्यतरपार्श्वावशिष्टं शोषितं ॥ क्षतं भुग्नमुन्नम्यमानं मज्जति मज्जानुगतं ॥ एवमेत्यानि पंच रुच्छ्रसाध्यानि ॥ रुशातिबालदृद्धासहानामल्पाशनानां वातात्मकानां कुष्ठिनामुपद्रववतां च ॥ असाध्यं तु मित्रं कटिकपालं संधिमुक्तं वा जघनमुत्पिष्टं कूर्परो विवर्तितस्तथा ललाटं चूर्णितमसंश्लिष्टकपालं च शिरः शंखपृष्ठस्तेनान्तरं भुग्नं चेति ॥ भवंति चात्र ॥ अथावनतमुन्नम्य मुन्नतं चावपीडयेत् ॥ आच्छेदनिक्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्तयेत् ॥ औच्छनोत्पीडनोच्चातमचर्मसंक्षेपबंधनैः ॥ संधीन् शरीरगान् सर्वान् खलानप्यचलानपि ॥ इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक्संस्थाप्य निश्चलं ॥

पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वैष्टयित्वा सुखैस्ततः ॥ कदंबोदुंबराश्वत्थसर्जार्जु-
नपलाशजैः ॥ वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ॥ सुश्लक्ष्णैः
सुप्रतिस्तंभैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ कुशावहैः समं बंधं पट्टस्योपरि
योजयेत् ॥ शिथिलेन हि बंधेन संधिस्थैर्य न जायते ॥ गाढेनाति-
रुजादादपाकश्वयथुसंभवः ॥ त्र्यहात्र्यहादृतौ धर्मं सप्ताहान्मोक्षये-
द्विमे ॥ संधारणे तु पंचाहान्द्रुगदोषवशेन वा ॥ न्यग्रोधादिकषाये-
ण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ तं पंचमूलपक्वेन पयसा तु सवेदनं ॥ सु-
खोष्णं चावचार्य स्याच्चक्रैलं विजानता ॥ विभज्य देशं कालं च-
वानग्नौषधसाधितं ॥ प्रतनं सेकलेपांश्च विदध्याद्भृशशीतलान् ॥ गृ-
ह्णित्वा सप्तर्षिकं मधुरौषधसाधितं ॥ प्रातः प्रातः पिबेद्भृशः शीतलं
लाक्षया युतं ॥ सत्रणस्य तु भृशस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ॥ कषायैः
प्रतिसार्योऽथ शेषो भंगोदितः कमः ॥ लंबानि व्रणमांसानि प्रलिप्य
मधुसर्पिषा ॥ संदधीत व्रणान्वैद्यो बंधनैश्चोपपादयेत् ॥ तान्समान्मु-
स्थितान् ज्ञात्वा फलिनीरोधकदफलैः ॥ समंगाधानुकीयुक्तैश्चूर्णितै-
रवचूर्णयेत् ॥ पंचवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमन्वितैः ॥ धातुकीरो-
धचूर्णैर्वा रोहत्याशु तथा व्रणः ॥ विश्लिष्टोत्पिष्टयोः संधिमेवमेवाव-
षट्ठयेत् ॥ उपाचरेद्यथास्वं च विसर्पादीनुपद्रवान् ॥ इति भंग उप-
क्रांतः स्थिरधातो कृतौ हिमे ॥ मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारु-
णोऽन्यथा ॥ पूर्वमध्यांतवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ मासैः स्थै-
र्यं भवेत्संधैर्यथोक्तं भजतो विधिं ॥ सामान्यं साधनमिदं विशि-
ष्टं वक्ष्यते ततः ॥ नखसंधिं समुत्पिष्टं रक्तानुगतमारया ॥ अ-
वमध्यं क्षुते रक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत् ॥ भग्नान्संधिविमुक्तांश्च रु-
त्वा पूर्ववदंगुलीन् ॥ तंनुनाऽऽवेष्ट्य पट्टेन घृतसेकं प्रयोजयेत् ॥
चक्रयोगेन मतिमानाच्छेदूर्ध्वास्थिनिर्गतं ॥ आच्छेदूर्ध्वमधस्ताच्च

कटिमग्रं चिकित्सकः ॥ मुसलेनोत्क्षिपेत्कक्षामंससंधौ विसंगते ॥
 स्थानस्थितं च बध्नीयात्स्वस्तिकेन समाहितः ॥ कौर्परं तु भिषक्
 संधिमंगुष्ठेनानुमार्जयेत् ॥ अनुमृज्य ततः संधिं पीडयेत्कूर्पराक्षुप्तं ॥
 प्रसार्याकुंचयेच्चैनं स्नेहसेकं च कारयेत् ॥ मणिबंधे च जानौ च गु-
 ल्के चैवं क्रियाक्रमः ॥ उभे तले समे कृत्वा तलभग्नस्य देहिनः ॥
 बध्नीयादामृतैलेन परिषेकं च कारयेत् ॥ प्राग्गोमयस्य पिंडं वा धा-
 रयेन्मृन्मयं ततः ॥ हस्ते जातबले कार्यं कमात् पाषाणधारणं ॥
 सन्नमुन्नामयेत्स्विन्नमक्षकं मुसलेन तु ॥ तथोन्नतं पीडयेत् बध्नीया-
 त्त्रिबिडं ततः ॥ ऊरुवच्च विधानव्यं बाहुभगे प्रसाधनं ॥ ग्रीवायां
 तु विट्तायां प्रविष्टायामथापि वा ॥ अवटवथ हन्वोस्तु प्रगृह्यो-
 न्नमयेत्ततः ॥ समं कुशाभिर्बध्नीयादुत्तानं शाययेत्तु तं ॥ हन्व-
 स्थिनी समानीय हनुसंधौ विसंगते ॥ स्वेदयित्वा स्थिते सम्यक् पं-
 चांग्गिबंधमाचरेत् ॥ घृतं वातघ्नमधुरैः सिद्धं नस्यं च पूजितं ॥ दंतान-
 भग्नांश्चलितान्सरक्कानवपीडयेत् ॥ वयस्थस्यांबुभिः शीतैः परिषिच्य
 प्रलेपनैः ॥ बहिर्निर्वापणैरंतः संधानीयैरुपाचरेत् ॥ बलाद्वयशृते क्षरि
 पद्मकादिशृतं घृतं ॥ नस्यगंडूषयोर्द्योज्यं चलद्विजहितानि च ॥
 कल्कितैस्तद्विधैश्चास्य दंतमांसानि लेपयेत् ॥ त्रीन्मासान्मृदुभुंजीत
 रसान्नं कठिनांस्त्यजेत् ॥ नासां विट्तां सन्नां वा ऋजुं कृत्वा श-
 लाकया ॥ प्रत्येकतस्ततो नार्द्धं द्विमुखीं संप्रवेशयेत् ॥ ततः पटेन
 संवेष्ट्य घृतसेकं प्रदापयेत् ॥ मग्नं कर्णं घृताभ्यक्तं न्यस्य बंधेन
 योजयेत् ॥ सद्यःक्षतविधानं तु ततः पश्चात्समाचरेत् ॥ कटीजंघो-
 रुभग्नानां कपाटशयनं हितं ॥ यंत्रणार्थं ततः कीलाः पंच कार्या
 निबंधनाः ॥ जंघोर्वीः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ श्रोण्यां
 वा पृष्ठवंशे वा वक्रस्याक्षकयोस्तथा ॥ विमोक्षे भग्नसंधीनां विधि-
 मेवं समाचरेत् ॥ संधींश्चिरविमुक्तांश्च त्रिगुणस्विन्नान्मृदून् कृत्वा ॥

उक्तैर्विधानैर्बुद्ध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥ असंधिभग्रे रुढे तु
 विषमोल्बणसाधिते ॥ आपोथ्य मंगं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥
 भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥ पक्वमांससिरास्त्रायुः सं-
 धिः श्लेष्मं न गच्छति ॥ वातव्याधिविनिर्दिष्टान्छेहान् भग्नस्य योज-
 येत् ॥ चतुःप्रयोगान्बल्पांश्च बस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ शालिस्त्री
 ररसाज्याद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ॥ मात्रयोपचरेद्भग्नं संधिसंश्लेष-
 कारिभिः ॥ ग्लानिर्न शस्यते तस्य संधिविश्लेषकृद्धि सा ॥ लव-
 णं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपं ॥ व्यायामं च न सेवेत भग्नो रुक्षं
 च भोजनं ॥ सम्यग्यमितमप्यस्थि दुर्न्यासाद्गुर्निबन्धनात् ॥ सं-
 क्षोभादपि यद्गच्छेद्विक्रियां तद्विवर्जयेत् ॥ आदितो यच्च दुर्जार्तम-
 स्थिसंधिमथापि वा ॥ तरुणास्थीनि नम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि
 तु ॥ कपालानि विभज्यन्ते स्फुटं त्यन्यानि भूयसा ॥ अनुल्बणमना-
 विद्धं स्वस्थाने पर्यवस्थितं ॥ अवेदनं च चेष्टायां भग्नं विद्यात् सु-
 साधितं ॥ कृष्णांस्तिलान्विरजसो दृढवस्त्रवद्भान्सप्त क्षपा वहति वा-
 रिणि वासयेत् ॥ संशोषयेदनुदिनं प्रतिसार्य चैतान्क्षीरे तथैव मधु-
 ककथिते च तोये ॥ पुनरपि पीतपयस्कांस्तान् पूर्ववदेवशोषितान्वा-
 ढं ॥ विगततुषानरजस्कांस्तंचूर्ण्य सुचूर्णितैर्युज्यात् ॥ नलदवाल-
 कलोहितयष्टिकानखमिशिष्टवकुष्ठबलात्रयैः ॥ अगुरुकुंकुमचंदनसा-
 रिबासरलसर्जरसामरदारुभिः ॥ पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्टं ततश्च
 तत् ॥ समस्तगंधमैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ शैलेयरास्त्रांशुमती-
 कसेरुकालानुसारीनतपत्रोद्घैः ॥ सक्षीरशुक्लैः सपयस्कदूर्वैस्तैलं
 पचेत्तल्लदादिभिश्च ॥ गंधतैलमिदमुत्तममस्थिस्थैर्यकृज्यति चाशु
 विकारान् ॥ वातपित्तजनितानतिवीर्यान् व्यापिनोऽपि विविधैरुपयो-
 गैरिति ॥ इति मंगविज्ञानप्रतिषेधो नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथातो भगंदरविज्ञान प्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ इत्यश्वफूट-
 गमनकठिनोत्कटकासनैः ॥ अशोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः ॥
 अनिष्टदिष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ॥ प्रायेण पिटिकापूर्वो योऽगु-
 ले द्रुगुलेऽपि वा ॥ पायौ व्रणोऽतर्बाखो वा दुष्टासृङ्मांसगो भवेत् ॥
 बस्तिमूत्राशयाभ्याशगतत्वात्स्यंदनात्मकः ॥ भगंदरः सर्वगश्च दारय-
 त्यक्रियावतः ॥ भगवस्तिगुदं तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ वातमू-
 त्रशकृच्छुक्रं खैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ॥ दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैरागंतुः
 सोऽष्टमः स्मृतः ॥ अपक्वं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगंदरं ॥ गूढमूलां
 ससंरंभां रुगाढ्यां रूढकोपिनीं ॥ भगंदरकरीं विद्यात्पिटिकां न त्व-
 तोऽन्यथा ॥ तत्र श्यावारुणा तोदमेदस्फुरणरुक्करी ॥ पिटिका
 मारुतात्पित्तादुष्टग्रीवावदुच्छ्रिता ॥ रागिणी तनुरूष्माढ्या ज्वरधू-
 मायनान्विता ॥ स्थिरा स्निग्धा महामूला पांडुः कंबुमती कफात् ॥
 श्यावा ताम्रा सदाहोषा घोररुग्वातपित्तजा ॥ पांडुरा किंचिदा-
 श्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ॥ पादांगुष्ठसमा सर्वदोषैर्नानाविध-
 व्यथा ॥ शूलारोचकतृड्दाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता ॥ व्रणतां यांति ताः
 पक्वाः प्रमादात्तत्र वातजा ॥ चीयतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत्-
 क्रमात् ॥ अच्छं स्रवद्भिरास्त्रावमजस्रं फेनसंयुतं ॥ शतपोनकसंज्ञो
 ऽयमुष्टग्रीवस्तु पित्तजः ॥ बहुपिच्छापरिस्त्रावी परिस्त्रावी कफोद्भ-
 वः ॥ वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः ॥ जायते परितस्तत्र
 प्राकारं परिखेव च ॥ ऋजुर्वातकफादृज्या गुदो गत्या तु दीर्यते ॥
 कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः ॥ अशोमूले ततः शोफः
 कंडूदाहादिमान् भवेत् ॥ स शीघ्रं पक्वमिन्नोऽस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥
 स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमशोभगंदरः ॥ सर्वजः शंबुकावर्त्तः शंबुकाव-

संसन्निभः ॥ गतयो दारयंत्यस्मिन् रुग्णैर्गदार्गुणैर्गुदं ॥ अस्थितेशो-
 ऽभ्यवद्वतो मांसगृह्या यदा गुदं ॥ क्षणोति तिर्यङ्गिर्गच्छन्नुन्मार्गं
 क्षततो गतिः ॥ स्यात्तदा पूयदीर्णायां मांसकोथेन तत्र च ॥ जा-
 यते कमयस्तस्य खादंतः परितो गुदं ॥ विदारयन्ति न विरादुन्मा-
 र्गी क्षतजश्च सः ॥ तेषु रुग्दाहकंद्वादीन्विद्याद्रणनिषेधतः ॥ षट्
 कच्छसाधनास्तेषां निचयक्षतजौ त्यजेत् ॥ प्रवाहिणीं बलीं प्राप्तं से-
 वर्नीं वा समाश्रितं ॥ अथ भगंदरिणमपक्वपिटिकं पाकपरिहारार्थ-
 मपतर्पणादिना व्रणप्रतिषेधविहितेन शीघ्रमुपाचरेत् ॥ पक्वपिटि-
 कं पुनरर्कादिकाथसिद्धस्नेहस्वभ्यक्तमवगाहस्विन्नं ॥ भुक्तवन्तं शय-
 नस्थमर्शसमिव यंत्रयित्वाऽर्वाचीनं पराचीनं बहिर्मुखमंतर्मुखं वा
 भगंदरं सम्यगीक्षेत ॥ तथाऽतर्मुखं यंत्रं प्रणिधाय प्रवाहणप्रविष्टं
 भगंदरमभिसमीक्ष्य सम्यगेषित्वा शस्त्रेण पाटयेत् ॥ बहिर्मुखं
 त्वेषिणीं प्रणीय साशयमुद्धरेत्सशस्त्रेणानंतरं चोभयमप्यग्निना क्षा-
 रेण चोपक्रमेत् ॥ उष्ट्रग्रीवं क्षारिणैव ततो निर्वापणशोधनरोपणैर्यथा-
 कालं साधयेदिति सामान्यो विधिः ॥ अथ शतपोनके नाडीरेकांतरि-
 ताः पाटयित्वा रोपयेत् ॥ रूढासु चेतराश्चिकित्सेत् ॥ अन्यथा तु वि-
 द्वन्तं व्रणं गुदस्रोतोविदारणाद्वातविण्मूत्राण्यनुप्रपद्यन्ते ॥ ततश्चोन्मार्ग-
 गो वायुराध्मानाटोपपायुशुलादीनुपजनयति ॥ तत्र स्नेहाभ्यक्तगुद-
 स्याद्विर्धर्पिण्डनाडीकुंभीस्वेदान्प्रयुंजीतावगाहं वा ॥ स्विन्नं वचाकुष्ठ-
 हिं गुग्गुलीषलवणपंचकाजमोदाः सर्पिर्मद्यकांजिककुलत्थपूषान्यतमेन
 पाययेत् ॥ व्रणं चास्य मधुकतैलेनोष्णेन सिंचेत् ॥ गुदं च बलतैला-
 दिभिर्वातवेदनाघ्नैः ॥ अनेन विधाना वातादयः स्वमार्गमापतन्ति त-
 त्कृताश्च विकारा निवर्तन्ते ॥ एवमेव परिक्षेपिण्यपि कमाद्गतिं नाडी-
 विहितेन क्षारमूत्रेण द्विशस्त्रिशो वाऽवदारयेत् ॥ सकृदेव ह्यवदारणा-
 दसाध्यता याप्यता वा स्यात् ॥ अर्शोभगंदरे पूर्वमर्शांसि छिंध्यात् ॥

ततो गत्यनुसारेण ॥ भगंदरमुन्मार्गिणं च प्रत्याख्यायोपचोत् ॥ अनिःशृतं च शल्यमाहरेत् ॥ तथा रुमिघ्नकर्म लेपाभ्यवहारयोः कुर्वीत ॥ वेदनायां पूर्वोक्ताः स्वेदा वचादिपाचनं च ॥ साल्वणप्रदिग्धं वा ब्रणं कदलीमृगलोपाकाजिनकौशेयाविकैरुपनाहयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ भगंदरे बहुच्छिद्रे छेदानेतान्प्रयोजयेत् ॥ गोतीर्थसर्वतोभद्रदललांगललांगलान् ॥ पार्श्वगतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ॥ सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वछेदो ऽर्द्धलांगलः ॥ पार्श्वद्वये लांगलकः समस्तांश्चाग्निना दहेत् ॥ आस्त्रावमार्गाग्निःशेषाच्चैवं विकुरुते पुनः ॥ यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यांतरांऽतरा ॥ आर्द्रकखरसे सिद्धं कल्के वा पाययेद्दृतं ॥ भगंदरे मारुतजे पक्वापके विरेचयेत् ॥ ज्योतिष्मतीलांगलिकाश्यामादंतीत्रिवृत्तिलाः ॥ कुष्ठं शताह्वा गोलोमी तिल्वको गिरिकर्णिका ॥ हेमक्षीरी च वर्गोऽयं लेपाद्यैर्ब्रणशोधनः ॥ तिलकुंभवरादंतीगुत्थसिंधूत्थमाक्षिकैः ॥ सकृण्णरोचनाकुष्ठं शोधनं मांसकृत्पुनः ॥ मंजिष्ठासैधवक्षौद्रनागदंतीत्रिवृत्तिलाः ॥ रसांजनं द्विरजनीतेजोह्वानिबपल्लवाः ॥ निकुंभकुंभरक्ताश्च कल्को नाडीव्रणापहः ॥ मुधासेलुत्रिवृत्पाठामलयूह्यमारकैः ॥ ज्योतिष्मतीलांगलिकाखर्जिकाकवचाग्निकैः ॥ विष्यंदनास्थं विपचेत्तैलं शोधनरोपणं ॥ त्रिवृदंतीहरिद्राऽर्कमूललोहाश्वमारकैः ॥ विडंगसारत्रिफलाक्षुगर्कक्षीरमाक्षिकैः ॥ तैलं समदनैः सिद्धं भगंदरनिवर्हणं ॥ सैधवाकर्कत्रिवृत्पाठासंमगापूतिकाग्निकैः ॥ समानुलुंगच्छदनैस्तैलं शोधनरोपणं ॥ मधुतैलयुता विडंगसारत्रिफलाभागधिकाकणाश्च लीढाः ॥ रुमिकुष्ठभगंदरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोपणा भवंति ॥ अमृतात्रुटिवेह्वत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ॥ क्रमवद्भूमिदं मधुद्रुतं पिटिकास्थौल्यभगंदरान् जयेत् ॥ गुग्गुलुपंचपलं पलिकांशा मागधिका त्रिफला च पृथक् स्यात् ॥ त्वक्त्रुटिकर्षयुतं मधुलीढं कुष्ठभगंदर-

मुष्मगतिर्ग्नं ॥ शृंगवेररजोयुक्तं तदेव च सुभाविता ॥ काथेन दश-
भूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ उत्तमाखदिरसारजं रजः शीलयन्-
सनवारिभाविता ॥ हंति तुल्यमहिषाक्षमाक्षिकं कुष्ठमेहपिटिकाभ-
गंदरान् ॥ भगंदरेष्वेव विशेष उक्तः शेषाणि तु व्यंजनसाधनानि ॥
अणाधिकारात्परिशीलनाच्च सम्यग्विदित्वौपयिकं विदध्यात् ॥ अश्व-
पृष्ठगमनं चलोरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यं ॥ साहसानि विवि-
धानि च रुढे वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ इति भगंदरविज्ञानं प्रतिषेधो
नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथातो ग्रंथ्यबुंदश्लीपदापचीनाडीविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥
कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसास्त्रगा मलाः ॥ वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं
स ग्रंथिर्ग्रथनात्स्मृतः ॥ दोषास्त्रमांसमेदोऽस्थिसिराव्रणभवा नव ॥ ते
तत्र वातादायामतोदमेदान्वितोऽसितः ॥ स्थानात्स्थानान्तरगतिरक-
स्माद्धानिष्टद्विमान् ॥ मृदुर्वस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छं खवत्यस-
क् ॥ पित्तात्सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतं ॥ भिन्नोऽस्रमु-
ष्णं खवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥ शीतः सवर्णः कंडूमान् पक्वः पूर्यं
खवेदनं ॥ दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रंथिर्मवेन्मूर्च्छत्सु जंतुषु ॥ सिरामांसं च
संश्रित्य सस्त्रापः पैतलक्षणः ॥ मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रथिमा-
बहेत् ॥ खिग्धं महांतं कठिनं सिरानद्धं कफाकृतिं ॥ प्रवृद्धं मे-
दुरैर्मदो नीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥ वायुना कुरुते ग्रंथिं भृशं खिग्धं
मृदुं चलं ॥ श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयं ॥ स विभि-
न्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं खवेत् ॥ अस्थिभंगाभिघाताभ्यामुन्न-
तावननं तु यत् ॥ सोऽस्थिग्रंथिः पदातेस्तु सहसांभोवगाहनात् ॥
व्यायामाद्वा प्रतांतस्य सिराजालं सशोणितं ॥ वायुः संपीड्य सं-
कोच्य वक्रीकृत्य विशोण्य च ॥ निःस्फुरं नीरुजं ग्रंथिं कुरुते स

सिराक्थः ॥ अरुढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ॥ सार्धे वा
 बंधरहिते गात्रेऽश्माभिहते ऽथवा ॥ वातोऽस्रमस्रुतं दुष्टं संशोध्य
 ग्रथितं व्रणं ॥ कुर्यात्सदाहः कंडूमान् व्रणग्रंथिरयं स्मृतः ॥ सा-
 ध्या दोषास्त्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ॥ मर्मकंठोदरस्थाश्च मह-
 तु ग्रंथितोऽर्बुदं॥तल्लक्षणं च मेदोऽतैः षोढा दोषादिभिस्तु तत्र॥प्रायो
 मेदःकफाढ्यत्वात्स्थिरत्वाच्च न पच्यते॥सिरास्थं शोणितं दोषः संको-
 च्यानुप्रपीड्य च ॥ पाचयेच्च तदानद्धं सास्त्रावं मांसपीडितं॥मांसांकुरै
 श्चितं याति दृष्टिं चाशु स्रवेत्ततः ॥ अजस्रदुष्टरुधिरं भूरि तच्छो-
 णितार्बुदं ॥ तेष्वसृङ्मांसजे वर्ज्यं चत्वार्यन्यानि साधयेत् ॥ प्रस्थि-
 ता वंक्षणोर्वादिमंधःकायं कफोल्बणाः॥दोषा मांसास्त्रगाः पादौ काले-
 नाश्रित्य कुर्वते॥शनैः शनैर्धनं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते ॥परिपोटयुतं
 रुग्णमनिमित्तरुजं खरांरुक्षं च वातात् पित्तात् पीतं दाहज्वरान्वितं॥
 कफाद्गुरु स्निग्धमरुक् चितं मांसांकुरैर्बृहत् ॥ तत्पजेद्दत्तरातीतं सु-
 महत् सुपरिस्फुति ॥ पाणिनासौष्ठकर्णेषु वदंत्येके तु पादवत् ॥ श्ली-
 पदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं नृणां ॥ मेदस्थाः कंठमन्याक्षकक्षा-
 वंक्षणगा मलाः ॥ सवर्णान्कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकास्त्रीन्
 ॥ अवगाढान्वहून् गंडांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ॥ पच्यतेऽल्परुजस्त्वन्ये
 स्रवंत्यन्येऽतिकंदुराः ॥ नश्यंत्यन्ये भवंत्यन्ये दीर्घकालानुबंधिनः ॥
 गंडमालाऽपचीचेयं दूर्बेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ तां त्यजेत्सज्वरच्छर्दि-
 पार्श्वरुकासपीनसां ॥ अमेदात्पक्वशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ॥
 अनुप्रविश्य मांसादीन्दूरं पूयोऽभिधावति ॥ गतिः सा दूरगमनाच्चा-
 ढी नाडीव संस्रुते ॥ नाड्येका ऽनृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ॥
 सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्पहेतुश्च पंचमी ॥ वातात्सरुक् सूक्ष्ममुखी
 विवर्णा फेनिलोद्गमा ॥ स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ पित्तात्तद्वज्रदाहक
 ॥ पीतोष्णपूतिपूषासुहिवा चातिनिषिंचति ॥ घनपिच्छिलसंसा-

वा कंदूला कठिना कफात् ॥ निशि चाभ्यधिकक्लेदा सर्वैः सर्वाकृतिं
त्यजेत् ॥ अंतःस्थितं शल्यमनाहतं तु करोति नाडीं बहते च साऽस्य
॥ फेनानुबिद्धं तनुमल्पमुष्णं सास्त्रं च पूयं सरुजं च नित्यं ॥ इति
ग्रंथ्यर्बुदश्लोपदापचीनाडीविज्ञानं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथातो ग्रंथ्यादिप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वेष्वेव पूर्वं ग्रंथिषु
बृहतीद्वयपिप्पलीचित्रकसाधितेन पुराणसर्पिषा स्निग्धं वामयेत् वि-
रेचयेच्च ॥ कृतसंसर्जनस्य चोत्तमांगगतेषु ग्रंथिषु लाक्षाद्विरजनी-
विडंगशुंठीपूतीदारुभिः शिरो विरेचयेत् ॥ धूमकवलगंदूपांश्च सेवेत् ॥
अंकोलमधुमातुलुंगहिंखापूतिदारुबिल्वमूलसरलकुष्ठवचावरुणत्वक्का-
लातिविषाऽजगंधाभिलेपः ॥ श्यामासुरदारुसमंगांकोशातकीपुनर्न-
वासर्षपैर्वा ॥ सशोफरुक्स्तंभे चोपनाहयेद्यवसक्तुमधुककुष्ठशतपुष्पा-
देवदारुभिर्घृतयुक्तैः ॥ गोजाखरोष्ट्राश्वहस्तिमूषकमांसैर्वा बेसवारी-
कृतैर्वसातैलवद्भिः ॥ पलाशदंताग्निमंथत्वक्कल्केन मांसार्पिदैर्वा बहु-
शः स्निग्धमंगुष्ठेन वेणुपर्वणा वा शनैः शनैः पुनःपुनर्विमर्दयेत् ॥ य-
थायथं च शोफवक्रियां प्रयुंजीत ॥ अथ वातजे ग्रंथौ दशमूलसि-
द्धं महास्त्रेहं पिबेत् ॥ अमृतानिंबबीजभाङ्गीशोनाकतालपत्रीरुष्ण-
मंधाऽगुरुभिः क्षीरपिष्टैः सुखोष्णैरालेपयेत् ॥ विविधाश्च वातव्याधि-
विहिताः स्नेहस्वेदोपनाहाः ॥ तथानुपशमे सिराव्यधः ॥ पक्वं तु
विदार्य निरस्त्रपूर्य कृत्वा ऽर्कादिवर्गीभसा प्रक्षाल्य तिलकल्केन च
चित्रकदंतीसैधवेनालेपयेत् ॥ तैलं च रोपणं रास्त्रासरलोशीरविडंग-
मधुकक्षीरसंस्कृतं पिबेत् ॥ कुर्यात्पित्तजे रक्तजे च जलौकसो न्य-
ग्रोधादिः प्रदेहपरिषेकयोः पद्मकादिः पाचने च ॥ द्राक्षेक्षुरसयुक्तो ह-
रीतकीविरेकः ॥ पक्वे पाटिते च पित्तव्रणोक्तो विधिः ॥ कफज-
ग्रंथिमंतःशंशुद्धस्य मृशं स्वेदयेद्विम्बालेपयेच्च ॥ काकादनीबिकं-
कतकाकदंतिकारग्वर्धेगुदमूलमदनफलभाङ्गीकरंजैर्लेपयेत् ॥ तग-

रविर्द्विगैलवालुकचव्यपालाशदंतचित्रकैर्वा ॥ भल्लातकसैंधवाजमंघा-
 सर्षपैर्वा ॥ एवमप्यपच्यमानममर्मस्थं विदार्य स्थितरक्तं निःशे-
 षमग्निना दहेत् ॥ सशेषो हि पुनरापूर्यते ॥ ततो निर्वापितं क्षारक्षौद्र-
 गुडोत्तरैरालेपयेत् ॥ संशुद्धं रोपयेत् ॥ मांसवणग्रंथी चैवमेव पाटये-
 त् ॥ मेदोजेऽप्ययमेव विधिः ॥ अपिच ॥ मेदोग्रंथिं तिलकल्क-
 द्विग्धद्विगुणपटांतरितं तमेन फालेन दर्व्या वा जतुलिसया बहुशः
 प्रमृष्यते ॥ शस्त्रं चावचार्य पूर्ववन्मेदो दहेत् ॥ सुपक्वं वा विपाट्य
 मूत्रक्षालितं क्षौद्रसैंधवमुवर्चिकाकांचनक्षीरीहरितालमिश्रैः क्षी-
 रपाकप्रगाढैस्तिरैरालेपयेत् ॥ गुंजादिकरंजतापसदृशवंशावलेखमूत्र
 सिद्धं तैलमभ्यंगः ॥ सम्यक्शुद्धं चैनं रोपयेत् ॥ सिराग्रंथौ त्वग्नि-
 वे तैलं साहचरं पिबेत् ॥ उपनाहश्च वातहरैर्बस्तिकर्म च कुर्यात् सि-
 राव्यधश्च ॥ वातार्बुदमैरंडपियालनारिकेलमज्जैर्वा रुक्कारुबीजोत्का-
 रिकयोपनाहयेत् ॥ आनूपामिषवेसवारैर्वा ॥ नाडीस्वेदं च कुर्यात् ॥
 बहुशश्चात्र शृंगेण रुधिरमवसेचयेत् ॥ वातहरवर्गकाथपयोम्लसिद्धं
 त्रैदंतं पिबेत् ॥ पित्तोत्थे मृदून् स्वेदोपनाहान् कायविरेचनं च प्रयो-
 जयेत् ॥ शाककाकोदुंबरिकापत्रवृष्टे प्रियंगुपत्तंगसर्जरसार्जुनरोधम-
 धुमधुकैर्लेपः ॥ प्रियंगुश्यामागिरिकर्णिकांजनकृतीतनकद्राक्षासमला-
 न्यतमरससाधितं सर्पिः पीतं पित्तार्बुदश्लीषदोदरघ्नं ॥ श्लेष्मजे तूर्ध्वं
 मधश्च हृतदोषस्य स्तुतरक्तस्य च वमनविरेचनद्रव्यैः प्रलेपः ॥ काका-
 दनीशुकबर्हामिजिब्हामूलदक्षकपोतगृध्रपुरीषकाशमूलैर्वा ॥ पलाश-
 क्षारपिष्टैः पिण्याककुलत्थनिष्पावैर्वा मांसप्रगाढैर्दधिपिष्टैर्लेपयेत् ॥
 लेपास्वादलोमेन च निर्लीयमाना मक्षिकाः समुपेक्षेत तद्विमुक्तैः क-
 मिभिरिनरैर्वा भक्ष्यमाणं च ॥ ततः कृमिभिर्भक्षितावशेषं शाकादि-
 पत्रैर्विलिख्याग्निना प्रतिसारयेत् ॥ अल्पमूलं वा त्रपुताघ्रायःसीसप-
 ङ्कवेष्टितं पुनः पुनश्च क्षारान् कालापेक्षया योजयेत् ॥ जात्यास्फो-

तकरवीरपल्लवांश्च व्रणशोधनाय कल्कादौ ॥ तैलं चात्र पाठाविडम्ब-
 भाईत्रिफलाकषायसिद्धमभ्यंगः ॥ मेदोर्बुदं स्विन्नमिन्नं सुशोधित-
 मेदस्कमुपशांतरक्तस्त्रावं सद्यः सीज्येत् ॥ ततो गृहधूमरोध्रमनःशिला-
 हरिद्रापतंगचूर्णैर्मधुसर्पिर्भिः प्रतिसारयेत् ॥ करंजतैलं चाभ्यंजनार्थं
 च युंजीत ॥ सर्वार्बुदानि च यदृच्छया पर्यागतानि सुपरिशोधितानि
 रोपयेत् ॥ अपिच ॥ सशेषदोषाणि हि योऽर्बुदानि करोति तस्याशु पुन-
 र्भवन्ति ॥ तस्मादशेषोद्धरणं प्रशस्तं क्षारेण शस्त्रेण तथाऽग्निना वा ॥
 श्लीपदे तु वातात्मके स्नेहस्वेदोपनाहान्प्रयुज्य गुल्फस्योपरिष्टाङ्गु-
 ले सिरां विध्येत् ॥ एरंडतैलं गोमूत्रेण मासं पिबेत् ॥ जीर्णं ना-
 गरकयितेन पयसा पुराणधान्यान्धश्रीयात् ॥ त्रिटृतं च पाययेत् ॥ ब-
 स्तिं च प्रयुंजीत ॥ एवमप्यशाम्यदग्निना दहेत् ॥ पैत्तिके मृदुरुपना-
 हो गुल्फस्य चाधः सिरामोक्षः ॥ पित्तार्बुदोक्ताः स्नेहविरेकाः पित्तघ्राश्च
 लेपाः ॥ श्लैष्मिके त्वंगुष्ठके सिरां मुंचेत् ॥ सक्षौद्रांश्च कफघ्नान्कषायान्
 मीक्ष्णं पाययेत् ॥ यथाबलं वा हरीतकी वर्द्धमाना ॥ अदारीकाकजं-
 घाकाकादनीशुकनासाकदंबपुष्पीबृहतीद्वयमंतर्धूमं दग्ध्वा गोमूत्रेण
 बहुशः परिस्त्रावयेत् ॥ ततस्तत्क्षारोदकं क्षारकल्पेन विपचेत् ॥ द-
 द्याच्चात्र प्रतीवापं फल्गुशूकारव्यामदनफलरसं ॥ एष क्षारो मधुराहारे-
 णाभ्यस्तोऽन्वहं श्लीपदापचीग्रहणीदोषारोचकान्सर्वविषाणि च निय-
 च्छति ॥ तैलं वा पिबेद्विडम्बार्कमरिचचित्रकचविकशुंठीदेवदोर्वलाताक्षर्य
 लवणपंचकैः सिद्धं ॥ आलेपयेच्च नागरामृताविडम्बकटुकामद्रदारुभिर्मू-
 त्रपिष्टैरुस्तंभोक्तैश्च भेषजैः ॥ यथासत्त्वं च शोधनं शीलयेत् ॥ गंडमा-
 लायां कुंभनिकुंभद्रवंतीजीमूतककोशातकीफलविपकं घृतमुभया-
 नुलोमनं पिबेत् ॥ शार्ङ्गछामूलं च तक्रपिष्टं वमनार्थं सुखोदकेन वा
 ॥ जातीबर्हिष्टनिर्गुडीजीमूतकैरंडमूलत्वक्चूर्णं वा ॥ सिरां चास्य
 विध्येत् ॥ सशेषदोषं तु कौष्टिकं नवकं पाययेत् ॥ रसांजनं गोमूत्र-

तैलुदकान्यतरेण वा ॥ तदेव च नावयेत् ॥ मधूकसारं वा ॥ शि-
 गुफलानि वा ॥ निंबकरंजकरवीरसिद्धं वा ॥ विरेचनकं च धूमं पि-
 बेत् ॥ अपक्वांश्च गंडान्नाकुलीसैंधवनागरैर्लेपयेत् ॥ गुंजाकरवीरार्क-
 श्यामासिद्धार्थकैरजामूत्रयुक्तैर्दशकृत्वो विपकं तैलं लवणपंचकपिप्प-
 लीमरिचचूर्णोपेतमभ्यंगात्सर्वावस्थमपच्यशीर्बुदनाडीदुष्टव्रणबल्मी -
 कानपोहति ॥ सौवर्चलसैंधवोद्भिददंतीमल्लानकचित्रकफल्केन सिद्धं
 तैलमभ्यंगोऽपच्यं ॥ तंदुलीयकस्त्रसेन वा समरिचनिर्गुंडोरसं तैलं
 साधितमभ्यंगपाननावनैर्गंडमालानाडीव्रणकुष्ठानिलार्त्तिहरं ॥ काका-
 दनीनहिकाऽग्निजिह्वाबंध्याकर्कोटकीविशालापाठोत्तुंडकीजीमूतको -
 शालकीबीजैर्द्धपलांशैर्विषकर्षयुक्तैर्निर्गुंडीस्त्रसोपेतं करंजतैलप्रस्थं
 विपचेत्तत्पूर्ववदेव प्रयुक्तं परमपचीघ्नं ॥ अमर्मजांश्च गंडानपक्वनिबो
 धृत्याग्निना क्षरेण वा प्रतिसारयेत् ॥ सर्षपपृक्षादनीकाथैर्व्रणक्षाल-
 नं ॥ तिलकुंतलकक्षारपिष्टस्तिलकल्कः मुखोष्णो लेपः ॥ काक-
 रुकलासगौराहिनिर्मोककूर्माणामन्यतमस्यांतर्धूमदग्धस्य मर्षांगुदतै
 लपुताऽभ्यंगः ॥ मांसीसर्जरसकार्पासीफलसैंधवैः स्तन्यपिष्टैस्तैलं
 पक्वमभ्यंगो व्रणकाठिन्यघ्नः ॥ सर्पाजगरवसांतैलं समं त्रयमेतदप-
 चीव्रणघ्नं ॥ श्लीपदोक्तानि च तैलानि प्रयोजयेत् ॥ एवमनुपशमे
 वामपार्श्वजायां दक्षिणजंघापृष्ठमध्यादिद्रवस्तेरथस्तादूर्ध्वं वा शस्त्रे-
 णाक्षिमात्रं व्रणं कृत्वा मत्स्यांडजालनिभं मेदोऽपनीयाग्निना दहेत्
 ॥ अनेनेतरपार्श्वजा व्याख्याता ॥ एवमुभयपार्श्वजायां गंडमालायामु-
 भयतः ॥ यवमुद्गप्रायं च गंडमालासु भोजनं ॥ नाडीमनिलजामुपनाह्य
 पूयगतिमस्या निःशेषमेपित्वा च दारयेच्छस्त्रेण ॥ ततस्तिलापामार्गफ
 लकल्केन ससैंधवेन पूरयित्वा बध्नीयात् ॥ पित्तजां सधृतक्षीरया पक्वका
 दिरुतयोत्कारिकयोपनाहितां विदारितां च तिलनागरदंतीमंजिष्ठाक-

ल्लेनपूरयेत् ॥ श्यामात्रिमंडीत्रिफलातिल्वहरिद्राहयकल्कक्षीरसंस्कृतं
 सर्पिरम्यंगः परं नाडीनिवर्हणं ॥ श्लेष्मजां सक्तुकुलत्थकिण्वसर्वपैरुपना
 ह्य विदार्य च तैलसैधवसौराष्ट्रीनिकुंभैर्लेपयेत् ॥ दंतीचित्रकमुवर्चिकासै
 धवतालीतालपूतिकापामार्गपलैस्तैलं समूत्रं पाचितमभ्यंगः ॥ शल्यहे-
 तुकीं पाटयित्वा सर्वशः शल्यं विशोध्य मधुघृततिलकल्कप्रतिच्छन्नां
 बध्नीयात् ॥ बिल्वकपित्थकुंभीकरवर्जूरवनस्पतिशलाटुकाथे प्रियंगुमु-
 स्तो रुक्कशकुनमुगंधिकारोध्रमोचरंसधानुकीपुष्पगर्भं तैलं प्रतिसाधितं
 प्रसाधयत्याशु शल्यजां गतिं ॥ अशस्त्रकृत्यायां नाड्यां भेदनैविण्या-
 ऽते समुद्भिद्य क्षाराक्तं मूत्रं प्रवेशयेत् ॥ तदसन्निधाने त्वरयेत्तैरैषि-
 ण्या च तेनानवदीर्णायां तदनुस्यूतमन्यदन्यत्क्षारमूत्रं संचारयेदाग-
 तिभेदादयमनपायोऽभ्युपायः सूक्ष्मानेकगतिषु भगंदरेषु मूलेषु च छि-
 द्रितेषु ग्रंथ्यर्बुदेष्विति ॥ भवति चात्र ॥ व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगंभीरा-
 दिषु साधनं ॥ या वर्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्यते ॥ वि-
 भीतकाम्नास्थिवटप्रवालहरेणुकाशाल्मलिबीजयुक्ता ॥ वराहविष्टा
 च मषी सुदग्धा तैलप्लुता सर्वगतीर्निहंति ॥ धतूरकं मदनकोद्रवजं
 च बीजं कोशातकीशुकनसामृगभोजिनी च ॥ अंकोलजं च कुसुमं
 परिकल्प्य चूर्णं लाक्षोदकापहतदोषगतौ प्रयोज्यं ॥ मिश्रितं तेन
 तैलं च परमं गतिरोपणं ॥ सौकर्येषु च कंदेषु कृतं वज्राब्जेषु च ॥
 मल्लातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन सिद्धं विडंगरजनीद्वयचित्रकैश्च ॥
 तैलं समार्कवरसैर्विनिहंति रुच्छां नाडीं कफानिलकृतामपि च व्रणां
 च ॥ इति ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीप्रतिषेधो नाम पंचत्रिंशोऽ-
 ध्यायः ॥ ३५ ॥

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता
 नीरुजा मुद्गसन्निभा ॥ पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगलिका ॥

१ सौवहेषु च कंदेष्विति पाठः ॥ तत्र सुवहा गंधनाकुली

यवप्रख्या यवाकारा तौभ्यां मांसश्रिता घना ॥ अवका चाह-
 जी वृत्ता स्तोकपूया घनोन्नता ॥ ग्रंथयः पंच वा षड्वा कच्छपी क-
 च्छपोन्नता ॥ कर्णस्योर्ध्वं समंताद्वा पिटिका कठिनोदरुक् ॥ शा-
 लूकाभा पनसिका शोफः स्तवल्परुजः स्थिरः ॥ हनुसंधिसमुद्भू-
 तस्तौभ्यां पाषाणगर्दभः ॥ शाल्मलीकंदकाकाराः पिटिकाः सरुजो
 घनाः ॥ मेदोगर्भा मुखे घूनां तौभ्यां च मुखदूषिकाः ॥ ते पद्म-
 कंदका ज्ञेया यैः पद्ममिव कंदकैः ॥ वीर्यते नीरुजैः श्वेतैः शरीरं क-
 फवातजैः ॥ पित्तेन पिटिका वृत्ता पक्वोदुंबरसन्निभा ॥ महादाह-
 ज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥ गात्रेष्वंतश्च वक्रस्य दाहज्वररुजा
 न्विताः ॥ मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ततः कष्ट-
 तराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ॥ या पद्मकर्णिकाकारा पिटि-
 का पिटिकाचिता ॥ सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी ॥
 मंडला विपुलोत्सन्ना सरागा पिटिकाचिता ॥ कक्षेति कक्षासन्ने
 पु प्रायो देशेषु साऽनिलात् ॥ पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा
 लाजोपमा घनाः ॥ तादृशी महती त्वेका गंधनामेति कीर्तिता ॥
 घर्मस्वेदपरीतेऽग्रे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ राजिकावर्णसंस्थानप्रमा-
 णा राजिकाह्वया ॥ दोषैः पित्तोल्बणैर्भदैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥ शो-
 फोऽपाकस्तनुस्तामो ज्वररुज्जालगर्दभः ॥ मलैः पित्तोल्बणैः
 स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणाः ॥ कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः
 साऽग्निरोहिणी ॥ पंचाहात्ससरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितं ॥ त्रि-
 लिंगा पिटिका वृत्ता जन्तूध्वमिखिवेष्टिका ॥ विदारीकंदकठिना वि-
 दारी कक्षबंधणे ॥ मेदोनिलकफैर्ग्रथिः स्नायुमांससिराश्रयैः ॥ भि-
 न्नो वसाज्यमध्वार्धं सवेत्तत्रोल्बणोऽनिलः ॥ मांसं विशोष्य ग्रथितां

१ वातकफाभ्यां ॥ २ वातकफाभ्यां ॥ ३ वातकफाभ्यां ॥ ४ काश्मि-
 जरीनिलोके

शर्करामुपपादयेत् ॥ दुर्गंधि रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥
 तां स्नावयति निचितां विद्यात्तच्छर्कराबुद्धं ॥ पाणिपादतले संधौ
 जत्रूर्ध्वं चोपचीयते ॥ बल्मीकवच्छनैर्ग्रंथिस्तद्वद्बन्धुभिर्मुखैः ॥
 रुग्दाहकंदूक्तेदाहचैर्बल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ शर्करोन्मथिते पादे
 क्षते वा कंटकादिभिः ॥ ग्रंथिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदरं तु तत् ॥
 ॥ वेगसंधारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयं ॥ अणूकरोति वाह्यांतर्मार्ग-
 मस्य ततः शकृत् ॥ कच्छ्राच्चिर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः ॥
 कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरं ॥ विष्यमक्षतरोगं च वि-
 द्यादुपनखं च तं ॥ कृष्णोऽभिघातादूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥
 दुष्टकर्दमसंस्पर्शात्कंदूक्तेदान्वितांतराः ॥ अंगुल्योऽलसमित्याहुस्ति-
 लाभांस्तिलकालकान् ॥ कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान्मपांस्तानेव चो-
 न्नतान् ॥ मषेभ्यश्चोन्नततरान् चर्मकीलान् सितासितान् ॥ तथा-
 विधो जतुमणिः सरुजो लोहितस्तु सः ॥ कृष्णं सितं वा सहजं मं-
 डलं लांच्छनं समं ॥ शोककोथादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ॥
 श्यामलं मंडलं व्यंगं वक्रादन्यत्र नीलिका ॥ परुषं परुषस्पर्शं व्यंगं
 श्यावं च मारुतात् ॥ पित्तात्ताम्रांतमानीलं श्वेतांतं कंदुमत्कफात् ॥
 ॥ रक्ताद्रक्तांतमाताम्रं सोषं चिमिचिमायते ॥ वायुनोदीरितः श्ले-
 ष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ततस्त्वग्जायते पांडुः क्रमेण च वि-
 चेतना ॥ अल्पकंदूरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः ॥ असम्यग्ब-
 नोदीर्णपित्तश्लेष्मान्नविग्रहैः ॥ मंडलान्यतिकंडूनि रागवन्ति बहूनि
 च ॥ उत्कोठः सानुबंधस्तु कोठ इत्यभिधीयते ॥ भवति चात्र ॥
 प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥ यान्विज्ञाय न संमु-
 खेच्चिकित्सायां चिकित्सकः ॥ इति क्षुद्ररोगविज्ञानं नाम षट्त्रिं-
 शोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ अजगल्लिकामपक्वां जल्लौकोभिर्ग्राहयेत् ॥ यवक्षारशुक्तिसौराष्ट्रीकल्कैश्च लेपयेत् ॥ पक्वामजगल्लिकां व्रणवदुपाचरेत् ॥ यवप्रख्यादीन् पाषाणगर्दभांतां न स्वेदयित्वा सुरदारुकुष्ठमनःशिलालैर्लेपयेत् ॥ मुखवृषकान् रोध्नतुवरिकाभ्यां प्रदिश्यात् ॥ वटपत्रनारिकेलशुक्तिकाभ्यां सैधववच्चाक्षिभेषजसिद्धार्थकैर्वा ॥ एवमशांतौ छर्दयेत् ॥ ललाटे च सिरां विध्येत् ॥ पद्मकंटकेषु निर्वांबुवांतं निर्बोदकसिद्धं सर्पिः सक्षौद्रं पापयेत् ॥ निर्बारग्वधकपायश्चोद्वर्त्तनं ॥ विटतादीन् जालगर्दभांतां निखिल्लिकां च पित्तविसर्पवच्चिकित्सेत् ॥ विशेषतो राजिकं चापाकवच्छर्करादूर्वाकटशर्कराभिः क्षीरपिष्टाभिलेपः ॥ अभीक्ष्णं च मृजाशीलनं ॥ जालगर्दभे वा त्रिफलां युंजीत ॥ अग्निरोहिणीमपि प्रत्याख्याय पित्तविसर्पवदुपाचरेत् ॥ पक्वां तु मधुरवर्गसिद्धेन सर्पिषा रोपयेत् ॥ विदारिकां जलवासिनीभिः शोधयित्वा विल्वमूलनागमृत्तिकावर्षाभ्वजकर्णपलाशकल्केन प्रलिपेत् ॥ अनुपशाम्यन्तीं त्वभ्यज्य स्वेदयित्वा च विम्लापयेत् ॥ पक्वां शस्त्रेण विदार्य निर्बपटोलविदारिकल्केन प्रच्छाद्य वधीयात् ॥ क्षीरिवृक्षवदरखदिरकपायो व्रणप्रक्षालनं ॥ शुद्धां मधुरकपायसंस्कृतेन तैलेन रोपयेत् ॥ शर्कराबुदं मेदोर्बुदवदुपाचरेत् ॥ बल्मीकं हस्तपादस्य चोपरिष्ठान्मर्मणि वा जातं प्रवृत्तमतिबहुच्छिद्रावृतं सशोफं च वर्जयेत् ॥ अतोऽन्यथा तु प्राकृतशुद्धेः शोणितमपहरेत् ॥ सक्तुपललव्रणगुडूच्यारेवतश्चामादन्तीकुलित्थिकामूलैर्लेपयेत् ॥ पक्वे तु सर्वगतिदुष्टमांसानि च शस्त्रेण सम्यक् शोधयित्वाऽग्निना क्षारेण वा दहेत् ॥ सुशुद्धे व्रणे च मल्लातकमनःशिलैलाकालानुसार्यगुरुचंदनैर्निबतैलं रोपणार्थं श्रपयेत् ॥ कदरं च शस्त्रेणोत्कृत्य स्नेहेन दहेत् ॥ रुद्धगुदे निरुद्धमणिवच्चिकित्सा ॥ चिप्यं शोणितावसेकसंशोधनैः

१ निर्बतिलपटोलकल्केनेतिपाठः

पाचरेत् ॥ व्यपगतोष्माणं चैनमुष्णांबुना परिषिच्य यथायोगं श-
 खेण परिहृत्यापनयेत् ॥ ततो रसांजनरोचनानेपालीतेजोव्हाकस्त्रै-
 रंबुषिष्ठैः शोधयित्वा कालेयकागुरुहरिद्रारसांजनसिद्धेन तैलेन रो-
 पयेत् ॥ मधुरकषायसिद्धेन वा ॥ अवशिष्टं सर्जरसचूर्णेन पूरये-
 त् ॥ कुनखमपि प्रदुष्टमेवमेवोपक्रमेत् ॥ अलसे ऽम्लकांजिका-
 वसिक्तौ चरणौ निंबतिलपटोलीकासीसरोचनाकङ्केनालेपयेत् ॥ निदि-
 ग्धिकारससिद्धेन सर्पपतैलेनाभ्यज्य रोचनाकासीसमनःशिलाचूर्णैः
 प्रतिसारयेत् ॥ तिलकालकान्मषकांश्च सूर्यकांतेनाग्निना दहेत् क्षारेण
 वा ॥ चर्मकीलं जतुमणिं च तद्दृच्छेणोत्कृत्य दहेत् ॥ लांछनव्यंग-
 नीलिकासु यथासत्त्रां सिरां विध्येत् ॥ क्षीरितृक्षकल्कैश्च क्षीरपिष्टैर्ले-
 पयेत् ॥ बलाऽतिबलामधुकहरिद्राभिर्वा मधुकागुरुपयस्याकालीय-
 कैर्वा तरुणकपित्थतिन्दुकरजनीभिर्वा ऽम्लिकामूलेन वा शूकरदंष्ट्रया
 वा मधुघृतयुक्तया ॥ विशेषेण व्यंगेष्वसृक्स्त्रावपूर्वमंजनं ॥ क्षो-
 द्रेण वा यष्टीमंजिष्ठाऽजाक्षीरेण चार्द्रदाडिमत्वक् तेनैव बालामलकं
 गोमूत्रे सप्ताहं स्थितं दधिमंडेन वा कालीयकरोधोत्पलकिंजल्कं नव-
 नीतेन वा श्वेताश्वत्थुरमषी ॥ तत्रापि वातजेषु देवदारुदुरालभा
 दहतीमंजिष्ठामूर्वाऽपामार्गत्रायमाणाशुकनासाबलाविदारीयवदरकु-
 लत्थबिल्वोत्पलशतावरीदर्भमूलकाथे शृंगीविडंगगर्भं घृतं विपक्वम-
 धोपभुक्तं पानमभ्यंगं नावनं च सायं योजयेत् ॥ प्रलेपं च न्यग्रो-
 धदेवदारुहरीतकीपूतिकरंजमदनफलचूर्णैर्घृतयुक्तैः बदरमज्जाकोद्रव-
 लाजचूर्णेन वा सघृतेन श्वेतचमरास्थितालपत्रैः स्वन्यमधुघृतैर्वा ॥
 पित्तेषु बलामधुकमागधिकाक्षीरकाकोलीखगुप्ताफलकाकमाचीतुगा-
 हाभिः सप्तयः सर्पिः सिद्धं पूर्ववत्प्रयोजयेत् ॥ मृद्दीकाश्वेतपाकरवर्ज-
 रपक्षकसौवीरबद्धिमेदापुनर्नवकसेरुकामृणालैर्वा सक्षीरैरुपस्त्रिगंधं
 चैनमिक्षुरसेनोत्तयतो विरेचयेत् ॥ कृतरुधिरावसेचनश्च व्यंगं मधु-

सारिवाबलाचंदनरोधोत्पलैर्धृतयुक्तैरालेपयेत् ॥ प्रपौंडरीमकधुकनी-
लोत्पलसारिवाकदलीमूलप्रवालमुवर्णगैरिकैर्वा ॥ शीतमधुरमधुपानं
प्रवातमहःस्वप्नं सौमनस्यं च सेवेत् ॥ कफजेषु दशमूलदेवदारुहरी-
तकीश्वदंष्ट्रामालतीकाथे मुस्तकुष्ठहरिद्राऽमरतरुकल्कैस्तद्वत्साधि-
तं सर्पिस्तद्वदेवोपयुंजीत ॥ तुत्थरोचनारोधप्रियंगुकालीयकैर्मधुषु-
तैर्लेपः ॥ देवदारुसरलबलाशिगुमूलैर्वा मनःशिलातुत्थरसांजनैर्वा म-
धुना क्षरेण दशरात्रं प्रलेपः ॥ रक्तजेषु क्षीरसर्पिःस्निग्धस्य सिरां वि-
स्त्रावयेत् ॥ वमनविरेचने च पित्तवत्कुर्यात् ॥ आलेपश्चास्य चंदन-
मधुककलकेन ॥ घृतवसासर्जरसनीलोत्पलशंखवेतसकदलीमूलमूर्वा-
मधुककलकेन वा ॥ प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तः क्रमोऽने चाग्निना दहेत् ॥
उत्कोठे पित्तश्लेष्महरो विधिः सक्षारलवणं च तैलमभ्यंगः ॥ कौ-
ठे कुष्ठचिकित्सितं चेक्षेत ॥ इति क्षुद्ररोगप्रतिपेधो नाम सप्तत्रिंशो-
ऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अथातो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥ स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य
सहसा भजतोऽथवा ॥ दोषाध्युपितसंकीर्णमलिनाणुरजःपयां ॥
अन्ययोनिमनिच्छंतीमंगम्यां नवमृत्तिकां ॥ दूषितं स्पृशतस्तोयं र-
तैर्निष्वपिनैव वा ॥ विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान्प्रलेपादीन्प्रयच्छतः ॥ मु-
ष्टिदंतनखोत्पीडाविषवच्छूकपातनैः ॥ वेगनिग्रहदीर्घातिरवरस्पर्श-
विषङ्गैः ॥ दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ जनयं-
त्युपदंशादीनुपदंशोऽत्र पंचधा ॥ पृथग्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्चात्र
मारुतात् ॥ मेढ्रे शोफो रुजश्चित्राः स्तंसस्त्वक्परिपोटनं ॥ क-
कोदुंबरसंकाशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ श्लेष्मणा कठिनः स्नि-

१ वाताद्यधिहीतस्तथा संकीर्णः संकटो मलिनोऽणुः सूक्ष्मो रजोमार्गो यस्यां
स्तथाविधां स्त्रियं ॥ २ महिष्यादिकां ॥ ३ भगिण्यादिं ॥ ४ सविजन्तवादिभिर्दूषि-
तं जलं स्पृशतः ॥ ५ रतानिष्वपि नैव जलं स्पृशतः ॥

स्थः कंदूमान् शीतलो गुरुः ॥ शोणितेनासितस्फोटसंभवोऽस-
 क्षुतिज्वरः ॥ सर्वजे सर्वलिंगत्वं श्वयधुर्मुष्कयोरपि ॥ तीव्रा रु-
 गाशु पचनं दारणं कृमिसंभवः ॥ याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृ-
 ष्वेषे सन्निपातजः ॥ जायन्ते कुपितैर्दीर्घैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः ॥
 अंतर्बहिर्वा भेदस्य कंदूला मांसकीलकाः ॥ पिच्छिलास्तस्रवा यो-
 नौ तद्वच्च छत्रसन्निभाः ॥ तेऽर्शास्युपेक्षया घ्नन्ति भेदपुंस्त्वभगार्त्तबं
 ॥ गुदस्य बहिरंतर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ सर्वपामानसंस्थाना
 घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ॥ पिटिका बहवो दीर्घा दीर्यते मध्यतस्तु
 याः ॥ सोऽवमंथः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ॥ कुम्भिका र-
 क्तपित्तोत्था जांबवास्थिनिभा ऽंशुमा ॥ अलर्जी मेहवद्विधादुत्तमां
 रक्तपित्तजां ॥ पिटिकां माषमुद्राभां पिटिका पिटिकाचिता ॥
 कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ पाणिभ्यां मृशसं-
 न्यूढे संन्यूढपिटिका भवेत् ॥ मृदितं मृदितं वस्त्रसंरब्धं वातकोपनः
 ॥ विषमा कठिना भुग्ना वायुनाऽष्टीलिका स्मृता ॥ विमर्दनादिदु-
 ष्णेन वायुना चर्मभेदजं ॥ निवर्त्तते सरुग्दाहं कचित्पाकं न गच्छति ॥
 पिंडितं ग्रथितं चर्म तत्प्रलंबमधो मणेः ॥ निवृत्तसंज्ञं सकफं कंदू-
 काठिन्यवत्तु तत् ॥ विरुढं स्फुटितं चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ॥ वा-
 तेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणद्धि तत् ॥ स्रोतोमूत्रं ततोऽभ्येति
 मंदधारमवेदनं ॥ मणोर्विकासरोधश्च स निरुद्धमणिर्गदः ॥ लिंगं शूकै-
 र्निवापूर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवं ॥ शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तै-
 दाह्या ॥ छिद्रैरण्मुर्वैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितं ॥ वातशोणितकोपेन
 तं विद्याच्छतपोनकं ॥ पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाको ज्वर-
 दाहवान् ॥ मांस्पाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः ॥ सरगैरै-

१ भेदे जाता पुंस्त्वं घ्नन्ति भगे जाता आर्त्तवघ्नन्ति ॥ २ आयुजेति पाठोऽष्टांगतद्वये
 ३ पाणिभ्यामतिशयेन संन्यूढे घृष्टे सति ॥ ४ स्पर्शहानिसंज्ञा ॥ ५ ईषलोहितैः

सितैः स्फोटैः पिष्टिकाभिश्च पीडितं ॥ मेहनं वेदना चोग्रा तं विद्या-
 वसृगर्बुदं ॥ मांसार्वुदं प्रागुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ॥ कृष्णानि
 भूत्वा मांसानि विशीर्यते समंततः ॥ पक्वानि सन्निपातेन तान्विद्या-
 त्तिलकालकान् ॥ मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् ॥ च-
 तुरो वर्जयेदेषां शेषांश्छीघ्रमुपाचरेत् ॥ विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायते
 दुष्टभोजनात् ॥ विषमस्थानशयनभृशमैथुनसेवनैः ॥ दुष्टार्त्तबादपत्र-
 व्यैर्बीजदोषेण देवतः ॥ योनौ कुद्दोऽनिलः कुर्याद्रुक्तोदायाममुसताः
 ॥ पिपीलिकासृप्तिमिव स्तंभं कर्कशतां स्वनं ॥ फेनिलारुणकृष्णा-
 ल्पतनुरुक्षार्त्तवसुतिं ॥ खंसं वंक्षणपार्श्वादौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च
 ॥ तांस्तांश्च खगदान् व्यापद्वातिकी नाम सा स्मृता ॥ सैवातिचर-
 णा शोफसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजंघोरुव-
 क्षणं ॥ रुजन्संदूषयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणेति सा ॥ वेगोदावर्त्तना-
 द्योनिं प्रपीडयति मारुतः ॥ सा फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमु-
 चति ॥ इयं व्यापदुदावृत्ता जातघ्नी तु यदाऽनिलः ॥ जातं जातं सुतं
 हंति रौक्ष्याद्दुष्टार्त्तबोद्धवं ॥ अत्याशिताया विषमं स्थितायाः सुरते
 मरुत् ॥ अग्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ सास्थिमांसं
 मुखं तीव्ररुजमंतर्मुखीति सा ॥ वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपि-
 तोऽनिलः ॥ स्त्रियो योनिमणुद्वारां कुर्यात्सूचीमुखीति सा ॥ वेगरो-
 धादृतौ वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहं ॥ करोति योनेः शोषं च शुष्का-
 ख्या साऽतिवेदना ॥ पडहात्ससरात्राहा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत् ॥ व-
 मेत्सरुक्नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ॥ योनौ वातोपतसा-
 यां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात् पंडसंज्ञाऽनु-
 पक्रमा ॥ दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्थं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ कुरुते वि-

१ मंवादिरोगविक्षान्तीये तच्च त्रिदोषजं ॥ २ स उक्तो विद्रघ्यादिविक्षान्तीये ॥

वृतां सस्नां वातिकीमिव दुःखितां ॥ उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायो-
निं महारुजां ॥ यथास्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिं समाश्रितं ॥ करोति
दाहपाकोषापूनिगंधज्वरान्वितां ॥ भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतसिता-
र्त्तवां ॥ सा व्यापत्यैत्तिकी रक्तयोन्याख्याऽसृगतिस्त्रुतेः ॥ कफोऽभि-
ष्यंदिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनां ॥ शीतलां कंडुलां पांडुं पिच्छि-
लां तद्विधस्त्रुतिं ॥ सा व्यापच्छैष्मिकि वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः
॥ सदाहकार्श्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ॥ पित्तलाया नृसंवा-
से क्षवधृद्धारधारणात् ॥ पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥
शूना स्पर्शासहा सार्तिनीलपीतास्रवाहिनी ॥ बस्तिकुक्षिगुरुत्वाति-
सारारोचककारिणी ॥ श्रोणिर्वक्षणरुक्तोदज्वरकृत् सा परिश्रुता ॥
वातश्लेष्मामयव्यासा श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ उपश्रुता स्मृता यो-
निर्विषुताख्या त्वधावनात् ॥ संजातजंतुः कंडूला कंड्वा चातिरति-
प्रिया ॥ अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः ॥ कर्णिकां ज-
नयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनीं ॥ सा कर्णिनी त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाश-
याश्रितैः ॥ यथास्त्रोपद्रवकरैर्व्यापत्सा सान्निपातिकी ॥ इति योनि-
गदा नारी यैः शुक्रं न प्रयच्छति ॥ ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चा-
मोति दारुणान् ॥ असृग्दरार्शोगुल्मादीनां बाधांश्चानिलादिभिः ॥
इति गुह्यरोगविज्ञानीयो नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ उपदेशेषूत्पन्नमात्रे-
षु पाकपरिहारार्थं मेढ्रमध्ये सिरां व्यथेत् ॥ जलौकसो वा योजये-
त् ॥ उभयतश्चास्य विधिवद्दोषानपहरेद्विशेषतो विरेचनेन ॥ तदयो-
ग्यस्य त्वत्युच्छ्रितानास्थापनेन ॥ यथायोगं च लेपसेकादीनविरतं वि-
दध्यात् ॥ एवं सद्य एव रुक्शोफरागसंरंभा निवर्त्तते ॥ पक्वेषु तु शस्त्र-
मवचारयेत् ॥ सघृतक्षौद्रेण च तिलकल्केन वा लेपयेत् ॥ अपि च ॥ जंज्वा

अमुमनोनीपश्वेतकां बोजिकांकुरान् ॥ शल्लकीबदरीबिल्वपलाशवि-
 निशोद्धवाः ॥ त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च पचेज्जले ॥ स काथः
 क्षालनं तेन पक्वं तैलं च रोपणं ॥ गोजीविडंगमधुकसर्वगर्धैश्च पे-
 षितैः ॥ तुत्यगैश्चिकित्वाधैलामनोऽन्हातरसांजनैः ॥ हरेणुपुष्पकासी-
 ससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ॥ लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशवणापहः ॥
 दावींत्वक्सेव्यताक्षर्योत्थलाक्षागोक्षुरविडुसैः ॥ सक्षौद्रतैलसर्पिर्मिलै-
 पः श्रेष्ठो व्रणे तथा ॥ लाक्षाद्राक्षाऽतसीक्षौद्रैः क्षौद्रशैलेयनाक्षर्यजैः
 ॥ कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणी परं ॥ सामान्यं साधनमि-
 दं वातिकं तु प्रलेपयेत् ॥ अपक्वं कुष्ठयष्ट्याब्धमुरदारुपुनर्नवैः ॥ क्षि-
 ग्धोष्णैर्लोध्रसरलरास्त्रापुंड्राब्धसंयुतैः ॥ अथवा निचुलैरंडबीजगोधू-
 मचिकसैः ॥ गैरिकांजनमजिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः ॥ सचंदनोत्प-
 लैः शीतैर्वृताढ्यैः पित्तसंभवं ॥ पद्मोत्पलमृणालैर्वा ससर्जार्जुनवेतसैः ॥
 सेचयेच्च घृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकैः ॥ धवशालाश्वकर्णाजकर्णत्वग्भिः
 कफोत्थितं ॥ मुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतैलाभिः प्रलेपयेत् ॥ रजन्य-
 तिषामुस्तं सरलामरदारुभिः ॥ सपर्णपाठापत्तुरैरथवा श्लेष्मसंभवं ॥
 न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशं ॥ पक्कैः स्त्रायुसिरामांसैः
 प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ उपदंशद्वये शिष्टे प्रत्याख्यायाचरेत्क्रियां
 ॥ अशींसि च यथायोगं शुद्धदेहस्य शस्त्रक्षारादिभिः साधयेत् ॥ उ-
 पदंशोक्ताश्चात्र रसक्रियालेपाः ॥ सर्वपिकां विलिख्य कषायैरवचूर्-
 णयेत् ॥ तैरेव तैलं व्रणरोपणं कुर्यात् ॥ अवमंथे जलौकसो योज-
 येत् ॥ पक्कमिज्जं धवर्तिदुकशल्लकीपत्तंगसर्जकृतेन तैलेनारोपयेत्
 ॥ तद्वत् कुंभीकामुपाचरेत् ॥ रोधर्तिदुकत्रिफलाकृतस्तु लेपस्तैलं
 च रोपणं ॥ अलर्जीं स्मृतरक्तां कषायैरवचूर्णयेत् ॥ तेष्वेव च तैलं
 व्रणरोपणार्थं कुर्वीत ॥ उत्तमपिटिकां शस्त्रेण छित्वा कषायचूर्णप्रदे-
 हैर्मधुमद्भिरुपाचरेत् ॥ पुष्करिकासंव्यूहस्पर्शहानित्वक्पाकेषु पित्त-

विसर्पोक्तो विधिः ॥ मृदितं कोष्णेन बलातैलेन सेचयेत् ॥ मधुरद्र-
व्यकल्कैः सुखोष्णैर्धृतसिकैरुपनाहयेत् ॥ अधीलिकां जलौकोमि-
र्ग्राहयेत् ॥ तथाऽनुपशमे श्लेष्मग्रंथिमिव शस्त्रेणोद्धरेत् ॥ निवृत्तं
सर्पिषाऽभ्यज्य स्वेदयेत् ॥ स्विन्नमुपनाहयेत् त्रिरात्रं पंचरात्रं वा
साल्वणेन ततो भूयः स्वेदयित्वा घृतेनाभ्यज्य शनैः शनैश्चर्मसमा-
नयन्मणिमवपीडयेत् ॥ पीडयित्वा च पुनरुपनाहयेत् ॥ स्निग्धो-
ष्णं चाक्षपानं ॥ अवपाटिकायामप्ययं विधिः ॥ निरुद्धमणेः सु-
वर्णादिकृतां दारुजां वा जतुसृतां नाडीमुभयतो दारां स्नेहाभ्यक्तां
स्रोतसि प्रणिधाय शूकरशिशुमारयोर्वसया मज्जा वा परिषेचयेत् ॥ च-
कृतैलेन वा वातहरसिद्धेन वा त्रिष्टेनेन वा ॥ तृतीये तृतीयेऽहनि नाडीं
पीनतरां विदध्यात् ॥ एवमस्य स्रोतोद्वारं विवर्द्धयेत् स्निग्धं चाहारं
भोजयेत् ॥ एवमनुपशांतौ शस्त्रेण सेवनीं परिहृत्य दारयित्वा सद्यः
क्षतवदुपाचरेत् ॥ ग्रथितं नाडीस्वेदेन स्वेदयित्वा स्निग्धोष्णैरुपना-
हयेत् ॥ शतपोनकं लिखित्वा कषायचूर्णैः सक्षौद्रैर्लोपयेत् ॥ वि-
दार्यादिसिद्धेन तैलेन रोपयेत् ॥ रक्तार्बुदे रक्तविद्रधिबत्साधनं ॥ सर्वेषु
च यथास्वमंतःशुद्धिं कषायलेपघृततैलरसक्रियाचूर्णान् शोधनरोपणा-
न्विदध्यात् ॥ योनिव्यापदि तु वातिक्यां लवणतैलात्कां योनिं
पिंडनाडीकुंभप्रभृतिभिः स्वेदयेत् ॥ ततः सुखोष्णांबुपरिषिक्तस-
र्वगान्नां जांगलरसैर्भोजयेत् ॥ बलाद्रोणद्वयनिर्यूहे पयस्याशालि-
पर्णीभागधिकाशतावरीकाकनासाश्रावणीशर्कराजीवनीयमहाकषाय-
गर्भं क्षीरचतुर्गुणं घृततैलाढकं साधयेत् ॥ तत्पानान् सर्वान् वा-
तपित्तविकारानपोहति गर्भजननं च ॥ शतावरीत्रिफलागुडूची-
काश्मर्यमृद्धीकाकसेरुकपर्पकहरिद्राहयसहचरशुकनासापुनर्नवैः का-
पिकैर्धृतप्रस्थः सिद्धो वातजान् योनिरोगानपहरति गर्भजननञ्च ॥

१ घृततैलवसात्मकेन स्नेहत्रयेण ॥

सैधवचोपकुंचिकापिप्पलीवृषकयवक्षाराजमोदाजाजीसितोपलाधि-
 त्रकचूर्णो मदिराकुलितः सर्पिषा संयावीकृत्य भक्षितो योनिपा-
 र्श्ववस्तिवेदनाशोऽगुल्महृद्रोगहरः ॥ शूले वृषकरास्त्रागोक्षुरक-
 शृतं पयः पिबेत् ॥ वृषकमानुलुंगमूलमदयंतिकासैधवपिप्पलीक-
 ण्णजीरककल्कं वा मद्येन ॥ तेनैव चार्जकमूलं बिल्वपुतं पि-
 प्पलीयुक्तं सौवर्चलोपकुंचिकापिप्पलीयुक्तं वा मद्येनावंतिसोमेन वा
 ॥ दंतीत्रिफलागुट्टचीकाथः सुखोष्णो योनेः परिषेकः ॥ कुष्ठतगरदे
 बदारुवानार्किनीसैधवैः साधितं तैलं पिचुना धारयेत् ॥ रास्त्रामालती-
 छिन्नरुहामधुकबलाऽप्याघ्रादेवदारुचित्रकपृथिकामूलेः कार्ष्णिकैस्तैल-
 प्रस्थो वाजिमूत्रे द्विगुणपयसा विषकः पिचुना प्रणीतोऽनिलासैह-
 रः ॥ वस्तिकर्माभीक्षणं स्वेदं च प्रयोजयेत् ॥ विशेषतो वानह्रैः सु-
 कुमारकबलतैलशिरीषतैलैः सशतपाकसहस्रपाकैश्चानुवासनमुत्तरव-
 स्तिश्च ॥ एष क्रमो विशेषेण योनेर्वेदनाकार्कश्यस्तमसंस्पर्शहानि-
 घ्नः ॥ अतिचरणादिषु सर्वास्वनिलजास्वयमेव क्रमः ॥ धारयेच्चाति-
 चरणायां यवगोधूमकिण्वकुष्ठशतपुष्पाश्यामाह्वाप्रियंगुबलारबुपर्णीक
 लकरुतामुत्कारिकां ॥ प्राक्चरणाशुष्काविष्णुताकर्णिनीषु तैलमुत्त-
 रवस्तिं दद्यात् ॥ धारयेच्च विष्णुतायां गोमस्यान्यतरपित्तैर्नैकावैशक-
 त्वो भावितान् क्षौमनक्तकान्किण्वचूर्णमात्रिकमेवं युक्तमस्याः सो-
 तांसि विशुद्ध्यन्ति कंडूक्लेदशोफाश्च निवर्त्तते ॥ कर्णिन्यां कुष्ठार्कप-
 ल्लवपिप्पलीसैधवैर्वस्तिमूत्रपिष्टैर्वर्ति कृत्वा धारयेत् ॥ श्लेष्महरं च स-
 र्वं कर्म ॥ उपाटत्तायामानूपमांसरसाः क्षीरं स्वेदो दशमूलत्रिवृताका-
 थकल्कसिद्धश्च स्नेहः पानानुवासनोत्तरवस्तिषु ॥ योनिस्त्रैसे च महा-
 योनिप्रभृतिष्वेव एव विधिः ॥ जातघ्निरक्तयोनिरक्तक्षयासु कुटज-
 काश्मर्यकाथसिद्धं सर्पिरुत्तरवस्तौ दद्यात् ॥ अथवा मृगाजाविवरा-

हृत्पिराम्लदधिमधुघृतानीति ॥ भवति चात्र ॥ स्नेहस्वेदनवस्त्या-
दि वातलास्रनिलापहं ॥ कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतं पित्तक्रियासु च ॥
श्लेष्मलासु च रुक्षोष्णं कर्म कुर्याद्यथायथं ॥ सन्निपाते विमिश्रं
तु संसृष्टासु तु कारयेत् ॥ स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुस्थितां स्था-
पयेत्समां ॥ पाणिनोन्मयेज्जिह्वां संसृतां व्यधयेत् पुनः ॥ प्रवेश-
येन्निःसृतां तु विहृतां परिवर्त्तयेत् ॥ स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्य-
भूता स्त्रियो मता ॥ सर्वा व्यापन्नयोनिं च कर्मभिर्वमनादिभिः ॥ मृ-
दुभिः पंचभिर्नारीं स्निग्धस्विन्नामुपाचरेत् ॥ सर्वतः सुविशुद्धा-
याः शेषं कर्म विधीयते ॥ वस्त्यभ्यंगपरीषेकप्रलेपपिचुधारणं ॥
हिंसाकल्कं समीरातौ कोष्ठमभ्यज्य धारयेत् ॥ पंचवलकस्य पित्ता-
त्प्यां श्यामादीनां कफानुरा ॥ वामिन्याहुतयोश्चैव स्वेदयित्वा प्रयोज-
येत् ॥ तर्पणं स्नेहपिचुभिर्भोजनं चानिलापहं ॥ शल्यकीर्जिगणीजंबू-
धवत्वक्पंचवलकलैः ॥ कषाथैः साधितात्स्नेहात् पर्युपप्लुतयोः पिचुं ॥
कुलीरसूकरवसासर्पिर्भिर्मधुरैः शृतैः ॥ पूरयित्वा महायोनिं बध्नीया-
त्क्षौमनक्तकैः ॥ प्रशस्तां सर्पिषाऽभ्यज्य क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत् ॥ ब-
ध्नीयाद्देसवारस्य पिंडं मूत्रेण कल्कितं ॥ यच्च वातविकाराणां कर्मोक्तं
तच्च कारयेत् ॥ सर्वव्यापत्सु मतिमान्महायोन्यां विशेषतः ॥ न हि
वातादृते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ॥ अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दो-
षस्य भेषजं ॥ पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यंगपिचुक्रियाः ॥ शी-
ताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ शतावरीमूलतुलाचतु-
ष्कात्क्षुण्णपीडितात् ॥ रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृताढकं ॥ जीव-
नीयैः शतावर्या मृद्दीकाभिः परूषकैः ॥ पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षौशैर्मधु-
काद्धपलान्वितैः ॥ सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकं ॥ श-
र्कराया दशपलं क्षिपेद्विह्यात् पिचुं ततः ॥ योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं दृ-
ष्यं पुंसवनं परं ॥ क्षतक्षयमसृक्पित्तं कासं श्वासं हृत्पीडकं ॥ काम-

लां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहं ॥ अपस्मारादितायाममदोन्मादां-
 श्च नाशयेत् ॥ एवमेव घृतं क्षीरं जीवनीयोपसाधितं ॥ गर्भदं पित्त-
 जानां च रोगाणां परमं हितं ॥ रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च
 ॥ यथादोषोदयं युंज्याद्रक्तस्थापनमौषधं ॥ तिलचूर्णं दधिघृतं फा-
 णितं शौकरी वसा ॥ क्षौद्रयुक्तं जयेत्पीतं वातोत्तरमसृग्दरं ॥ बराह-
 स्य रसो मेध्यः सकौलथश्च तद्गुणः ॥ पत्रकल्को घृते भृष्टो राजादन-
 कपित्थयोः ॥ शर्कराक्षौद्रयष्ट्याह्नाग्नैश्च युतं दधि ॥ पयस्योत्पल-
 शालूकविसकालीयवारिजं ॥ सपयःशर्कराक्षौद्रं रक्तपित्तोत्तरे पिबेत्
 ॥ तंदुलीयकमूलं वा सक्षौद्रं तंदुलांभसा ॥ सनाक्ष्यशैलां लाक्षां वा
 छागेन पयसा पिबेत् ॥ वासाघृतं तिक्तघृतं रक्तपित्ते हितं च यत् ॥
 मधुकं त्रिफलां रोधं मुस्तं सौराष्ट्रिकां मधु ॥ मद्यैर्निबगुडूच्यौ च क-
 फजेऽमृग्दरे पिबेत् ॥ पाठां जंब्वाम्रयोरस्थि शिलोद्भेदं रसांजनं ॥
 अंबष्टां शाल्मलीपिच्छां समंगां वत्सकत्वचं ॥ बाल्हीकबिल्वातिबि-
 पारोधतोयदगैरिकं ॥ शुंठीमधुकमाचीकारक्तचंदनकट्फलं ॥ कटुंग-
 वत्सकानंताघातकीमधुकार्जुनं ॥ पुण्ये गृहीत्वा संचूर्ण्य सक्षौद्रं
 तंदुलांभसा ॥ पिबेदर्शःस्वतीसारे रक्तं या चोपवेश्यते ॥ दोषा जं-
 तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥ योनिदोषं रजोदोषं
 श्यावश्वेतारुणासितं ॥ चूर्णं पुण्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितं ॥
 सर्वेषु गर्भस्त्रावोक्तं प्रदरेषु प्रशस्यते ॥ रक्तक्षयायां क्षीरं च जी-
 वनीयशृतं पिबेत् ॥ योन्यां श्लेष्मप्रदुष्टायां वर्त्तिः संशोधने हिता ॥
 वाराहे बहुशः पित्ते भावितैर्नक्तकैः कृता ॥ भावितं पयसाऽर्कस्य
 माषचूर्णं ससैधवं ॥ वर्त्तिः कृता क्षणं धार्या सेक्तव्याऽनुसुखांबुना ॥
 पिप्पलीमाषमरिचशताव्हाकुष्ठसैधवैः ॥ प्रदेशिन्यंगुलीतुल्या वर्त्तिर्यो-
 निविशोधिनी ॥ उदुंबरशलाटूनां द्रोणं द्रोणेऽभसः क्षिपेत् ॥ सपंच-

१ पयःसर्पिरिति पाठः ॥ पयःसर्पिः क्षीरोत्थं घृतं ॥ २ गजादनकपित्थयोरिति पाठः

बल्कतिलकमालतीनिबपल्लवैः ॥ निशास्थिते जले तस्मिंस्तैलप्रस्थं
 विपाचयेत् ॥ पलाशशाल्मलीलाक्षाधवनिर्यासवल्कलैः ॥ पिष्टैर्युक्तं
 च तत्त्रेहपिचुं योनौ निधापयेत् ॥ सशर्करैः कषायैश्च शीतैः कुर्वीत
 सेचनं ॥ पिच्छिला विटता योनिश्चिरदुष्टा तु दारुणा ॥ सप्ताहा-
 च्छुध्यति क्षिप्रमपत्यं च समश्रुते ॥ उदुंबरस्य दुग्धेन षट्कृत्वो भा-
 वितांस्तिलान् ॥ तैलं काथेन तस्यैव सिद्धं धार्यं च पूर्ववत् ॥ धा-
 तुक्यामलकीपत्रस्रोतो जमधुकोत्पलैः ॥ जम्बाम्रसारकासीसरोध-
 कटुफलतिंदुकैः ॥ सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुंबरशलादुभिः ॥ अक्ष-
 मात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ तैलप्रस्थं तदभ्यंगपिचुवस्ति-
 पु योजयेत् ॥ शूनोत्तानोन्नता सुप्त पिच्छिला स्वाविणी तथा ॥
 विष्टुतोपष्टुता योनिः सित्थ्येत्सस्फोटशूलिनी ॥ अर्कनिवाम्रकोशाग्र-
 बिल्वपूगधवोद्भवैः ॥ करंजजिगिणीजंबूकरंजार्जुनशिगुजैः ॥ प-
 लाशमधुकोत्थैश्च कषायैर्धावनं परं ॥ मुक्तसीधुमधून्मिश्रैर्योन्याः
 स्नावनिवारणं ॥ कुर्यात् सतक्रगोधूमयुक्तैर्वा त्रिफलारसैः ॥ यवा-
 न्नमभधारिष्टसीधुतैलं च शीलयेत् ॥ पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च
 समाक्षिकान् ॥ रोहीतकजटाकल्कं पांडुरेऽमृदरे पिबेत् ॥ धात्रीमज्ञोऽ
 थवा कल्कं सितामाक्षिकसंयुतं ॥ मधुनाऽऽमलकीचूर्णं रसं वा प्रा-
 शयेत् सिते ॥ सरोध्रकल्केन वटत्वक्कषायेण सेचयेत् ॥ आस्त्रावे क्षौ-
 मपट्टान्वा भावितांस्तेन धारयेत् ॥ प्रक्षत्वक्चूर्णपिंडं वा धारयेन्मधु-
 नोक्षितं ॥ योन्या स्नेहाक्तया रोध्रप्रियंगुमधुकस्य च ॥ धार्या म-
 धुघृता वर्त्तिः कषायाणां च भूरिशः ॥ स्त्रावच्छेदार्थमभ्यक्तां धूपये-
 द्वा घृतघृतैः ॥ सरलागुगुलुघवैः सतैलैः कटुमत्स्यकैः ॥ कासीसं त्रि-
 फला कांक्षी साम्रजं बस्थिधातकी ॥ पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तशूर्णी-
 वैशद्यकारकः ॥ पलाशधातुकीजंबुसमंगामोचसर्जजः ॥ दुर्गंधे पिच्छि-

लोत्कृष्टे स्तंभनशूर्ण इष्यते आरग्वधादिवर्गस्य कषायः पार-
 पेचनं ॥ स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकं ॥ धारणं
 वेसवारस्य कशरापायसस्य च ॥ दुर्गंधानां कषायः स्यात्तैलं वा
 कल्क एव वा ॥ चूर्णं वा सर्वगंधानां पूतिगंधापकर्षणः ॥ श्ले-
 ष्मजानां कटुप्रायाः समूत्रा बस्तयो हिताः ॥ पित्ते समधुक-
 क्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥ सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हि-
 तं ॥ एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विंदन्ति योषितः ॥ अदुष्टे प्राक्ते-
 बीजे जीवोपक्रमणे सति ॥ पंचकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चैद्रियं
 ॥ परीक्ष्य वर्णैर्दीपाणां दुष्टं तद्ग्नैरुपाचरेत् ॥ मंजिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफ-
 लाशर्करावचाः ॥ द्वे निशे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ॥ प-
 यस्या हिं गुकाकोली वाजिगंधा शतावरी ॥ पिष्ट्वाऽक्षशैर्घृतप्रस्थं प
 चेत्क्षीरचतुर्गुणं ॥ योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु प्रशस्यते ॥ आयुष्यं
 पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परं ॥ फलसर्पिरितिख्यातं पुंषे पीतं
 फलाय तत् ॥ अग्रयमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितं ॥ एतत्परं च
 बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनं ॥ इति गुह्यरोगप्रतिषेधो नामैकोनचत्वारिं-
 शोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

इति शल्यतंत्रं नाम पंचममंगं समाप्तं ॥ ५ ॥

अथातो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ पुरा खल्वमृतार्थं सुरा-
 सुरैः सलिलनिधेर्विमथ्यमानात्कोधइव रूपवान्सत्त्वं समुद्भूय कृष्णं ह-
 रितनयनमूर्ध्वप्रदीप्तकेशं दंष्ट्राकरालं भैरवारावरूपं ॥ तद्दर्शनादेव य-
 तो देवदानवा विषण्णास्तस्माद्विषसंज्ञामवाप ॥ तत्र सहसैव सर्वभूता-
 नि निर्दग्धुकामउपयोगविशेषैर्विषममृततां नयमानो ब्रह्मा ऽनुनीयौ-

१ पुंषे आर्तवकाले पीतं फलाय भवति

पविषु न्यस्तवान् ॥ ततश्च स्थावरास्तु मूर्तिष्वधिवसनात् स्थावरमित्युच्यते ॥ जंगमं पुनः पृथिव्याभारावतारार्थमुर्गादिरूपेण विष्णु-
निर्ममे ॥ तयोः स्थावरं मूलपत्रपुष्पफलत्वक्सारनिर्यासक्षीरधातुकं-
दमेदादशाधिष्ठानं ॥ तत्र मूलविषाणि क्लीतनकाश्वमारकगुंजासुगं-
धकगर्गरककरघाटकादीनि ॥ पत्रविषं कालपत्रकालंबरवरदकरंभा-
कादीनां ॥ पुष्पविषं बलीजरेणुककरंभमहाकरंभादीनां ॥ फलं कु-
मुद्वतीरेणुकाकरंभमहाकरंभनंदनकनुवरकादीनां ॥ त्वक्सारनिर्या-
साः करककरघाटककरंभमहाकरंभनाराचकादीनां ॥ क्षीरं कुमुद्वती-
दंतीशुद्धार्कजालिनीव्यालादीनां ॥ धातवो हरितालफेनाश्मभस्मर-
क्तप्रभृतयः ॥ कंदजानि तु हालाहलकालकूटवत्सनाभशृंगीसर्षप-
वालककर्दमकवैराटकमुस्तकसाकुक्कौचकबलाहलकमहाविषपुंडरी-
कगालवमूलकमर्कटककटकरवीरकेंद्राधुधसांकोचकलांगलकतैलप-
यकुशमुस्तकेंद्रमुष्ककरोहिषाजनाभकादीनि ॥ तत्र मूलविषैरुपयुक्तै-
रुद्देष्टनप्रलापमोहाः प्रजायन्ते ॥ पत्रविषैर्जृम्भोद्देष्टनश्वासाः ॥ पुष्पविषै-
श्छर्द्याध्मानमोहाः ॥ फलविषैर्दाहमुष्कशोकौ ॥ निर्यासविषैः प्रसे-
कास्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोवेदनाः ॥ क्षीरविषैर्जिह्वागौरवं शूलद्वेदश्च ॥
धातुविषैस्तालुदाहमूर्च्छाद्वेदयपीडाः ॥ सर्वमेव च स्थावरं ज्वरहिष्मातं
द्रादंतहर्षहनुस्तंभगलग्रहफेनवमनाऽरुचिश्वासमूर्च्छाः करोति विशेषे-
ण कंदजं ॥ तत्क्षयतितीक्ष्णत्वादाशुकारितरं ॥ इतरं तु प्रायः कालांतर
प्राहरणं ॥ सर्वमपि चैतन्मूलमित्युच्यते मूलाश्रयत्वात्पत्रादीनां ॥ जं-
गमस्य त्वाश्रयाः षोडश ॥ दृष्टिनिःश्वासस्पर्शदंष्ट्रामुखनखास्थिमूत्र
पुरीषशुक्रार्तबलालाशूकपित्तशोणितशवानि ॥ तानि पुनः सर्षकी-
टकणभाद्याश्रितानि ॥ तत्कृतानां यथास्वमामयानां साधनं चोत्तरत्र
बध्यते ॥ सर्वं च प्रायशो जंगमं निद्रातंद्राक्लमदाहरोमहर्षशोफपाकाति-
सारान्करोति ॥ द्विविधमपि चैतद्विषं तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदसूक्ष्मन्यवा-

व्याशुकारिविकाशिलव्यक्तरसैर्दशभिर्गुणैर्युक्तमपाकि च ॥ तत्र तै-
 क्ष्ण्योष्ण्यात् पित्तं रक्तं च प्रकोपयति रौक्ष्याद्वायुं वैश्यादसक्तवेगं
 प्रसरति सौक्ष्म्याद्वायित्वाच्च दोषधातुमलादीन्समंताच्छरीरावयवा-
 ननु प्रविशत्याशुकारित्वादाशु व्यापादयति विकाशित्वान्मर्मच्छेदेन
 मर्तिं व्यामोहयति लाघवाद्गुर्निर्हर्मव्यक्तरसत्वाच्छ्लेष्मप्रकोपमजरसां
 श्व सर्वाननुवर्तते ॥ अत एव च प्रयत्नेनाजानि विषतो रक्षेदित्युक्तं ॥
 अपाकित्वाज्जरां नो याति तेनाभ्यवहतमवश्यं मारयति मंत्रौषध-
 बलेन चोपशमितमपि प्रत्ययमासाद्य प्रकुप्यतीति ॥ भवति चा-
 त्र ॥ स्थावरं जंगमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमं ॥ कृत्रिमं गरसंज्ञं तु
 क्रियते विविधौषधैः ॥ हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ॥
 शोफपांडूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति वा ॥ अपि चैतद्विषं सर्वं ती-
 क्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितं ॥
 विषं हि देहं संप्राप्य प्राग्दूषयति शोणितं ॥ कफपित्तानिलांश्चा-
 नु समं दोषान् सहाशयात् ॥ ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय क-
 ल्पते ॥ शरीरं दूषिते रक्ते सर्वं चिमिचिमायते ॥ कोठः समंडलः स्वे-
 दो रोमहर्षश्च जायते ॥ क्षुद्रकीटा इवांगे मे विसर्प्यतीति मन्यते ॥
 विनामयति गात्राणि जृम्भते शिशिरप्रियः ॥ व्यापिनस्तस्य दुष्टस्य
 रक्तस्य विषतेजसः ॥ वातादयो वशं यांति बलिनोऽप्यबला इव ॥
 विषं यद्दोषभूयिष्ठं तं दोषं प्राक् प्रपद्यते ॥ आश्रये यस्य यस्यैव त-
 तस्तदवतिष्ठते ॥ तज्जान् विकाराङ्कुरुते यान्सर्पेषूपदेक्ष्यते ॥ वा-
 ताशयस्थं कुरुते तथा श्लेष्मामयानपि ॥ पित्तश्लेष्माशयगतं तद्द-
 त्तिकफोद्भवान् ॥ तत्रापि चोत्तमांगस्थे सकोठं शूयते शिरः ॥
 विशेषादक्षिकूटौष्ठनासास्यं दृष्टदंतता ॥ तालुशोषो रुजा मूर्ध्नि ब-
 क्ते चिमिचिमायनं ॥ अर्थेषु चक्षुरादीनामप्रवृत्तिर्हनुग्रहः ॥ इत्य-
 न्यत्रापि च विषं स्थितमंगेऽमिलक्षयेत् ॥ व्याप्यैवं सकलं देहमुपरु-

ध्य च बाहिर्नी ॥ विषं विषमिव क्षिप्रं प्राणानस्य निरस्यति ॥ पीतं
मृतस्य हृदयं जग्धदिग्धान्निविद्धयोः ॥ दंशे तिष्ठति भूयिष्ठं सर्वतः
पिडितं विषं ॥ नाद्यादतो विशेषेण तेषां मांसं तदाश्रयं ॥ यथा-
स्वं भक्षिते पीडा यथास्वं च क्रियाक्रमः ॥ सप्त वेगान्विषस्याद्गुह्य-
विति पुनर्वसुः ॥ दुष्यति प्रथमे वेगे रसश्छर्दिप्रसेककृत् ॥ द्विती-
येऽस्त्रं चिमचिमाजृम्भावेपथुकारि तत् ॥ तृतीये पिशितं कंडूकोठमंड-
लशोफदं॥दोषाश्चतुर्थे तेषु स्युर्यथायथमुपद्रवाः॥पंचमे दर्शने भ्रान्तिः
षष्ठे हिध्मासमुद्भवः॥सप्तमे स्कंधमग्नस्य जायते मृत्युरष्टमे ॥ दुष्यति
प्रथमे रक्तं द्वितीये श्वयधूदयः ॥ तृतीयेऽगे चिमिचिमा चतुर्थे ज्वरमू-
च्छना॥ पंचमे पांडुजिह्वाऽऽस्यशोफः षष्ठे हृदि व्यथा ॥ सप्तमे मरणं
वेग इति नम्रजितो मतं॥मूर्च्छा हृदि परं पीडा शिरोरुगपतंत्रकः॥हि-
ध्मा च दारुणो मर्मच्छेदो जीवितसंक्षयः॥सप्तेति वेगा मूर्च्छाद्या विदे
हपतिना स्मृताः॥रक्तमांसवसास्त्रायु तथाऽस्थ्याद्यास्त्रयःक्रमात्॥आ-
श्रयाः सप्त सप्तानामित्यालंबायनोऽब्रवीत् ॥ वेगान्धन्वंतरिस्तद्वत्सर्प-
दष्टस्य मन्यते ॥ स्थानवर्जं समस्थाने दोषानिच्छति कोष्ठगान् ॥
थान्वंतरेषु याः सप्त कलाः पूर्वं प्रकीर्तिताः ॥ अतीत्य तासामैकैकां
वेगं प्रकुरुते विषं ॥ तत्कालकल्पं कालेन कलामभ्येति यावता ॥ ऊ-
ह्यमानं समारेण तावद्देगांतरं स्मृतं ॥ मुनिना येन यत्रोक्तं तत्सर्वमि-
ति दर्शितं ॥ जीर्णं विषग्नौषधिभिर्हृतं वा दावाग्निवाताक्षपशोपितं
वा ॥ स्वभावतो वा न गुणैः सुयुक्तं दूषीविपाख्यं विषमभ्युपैति ॥
वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्कफाहतं वर्षगणानुबंधि ॥ तेनार्द्रितो मि-
त्रपुरीषवर्णो दुष्टास्त्ररोगी तृडरोचकार्तः ॥ मूर्च्छन्वमन् गद्गदवाक्प्रमु-
ह्यन् भवेच्च दूष्योदरलिंगजुष्टः ॥ आमाशयस्थे कफवातरोगी पित्ता-
शयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुह्रांगो विलूनपक्षः

स यथा विहंगः ॥ स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान्करोति धातुप्रभवा-
 न्विकारान् ॥ प्राग्वाताजीर्णशीताश्रदिवास्वमाहिताशनैः ॥ दुष्टं दूष-
 यते धातूनतो दूषीविषं स्मृतं ॥ स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं प्रजा-
 यते ॥ जिह्वायाः श्यावता स्तंभो मूर्च्छा त्रासः क्रमो वमिः ॥ द्विती-
 ये वेपथुः स्वेदो दाहः कंठे च वेदना ॥ विषं चामाशये प्राप्तं कुरुते ह-
 दि वेदनां ॥ तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशं ॥ दुर्बले ह-
 रिते शूने जायते चास्य लोचने ॥ पक्वाशयगते तोदहिष्माकासात्रकू-
 जनं ॥ चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवं ॥ कफप्रसेको वैवर्ण्यं प-
 र्वभेदश्च पंचमे ॥ सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥ षष्ठे संज्ञा-
 प्रणाशश्च स भृशं चातिसार्यने ॥ स्कंधपृष्ठकटीभंगो भवेन्मृत्युश्च स-
 समे ॥ प्रथमे विषवेगे तु वातं शीतांनु सेचितं ॥ सर्पिर्मधुभ्यां संयु-
 क्तमगदं पाययेद्दुतं ॥ द्वितीये पूर्ववद्वातं विरिक्तं चानु पाययेत् ॥ तृ-
 तीयेऽगदपानं च हितं नस्यं ततोऽजनं ॥ चतुर्थे श्लेहसंयुक्तमगदं प्र-
 तियोजयेत् ॥ पंचमे मधुककाथमाक्षिकाभ्यां युतं हितं ॥ षष्ठेऽती-
 सारवत्सिद्धिरवपीडस्तु ससमे ॥ मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशि-
 तं क्षिपेत् ॥ कोशातक्यग्रिकः पाठा सूर्यवल्ग्यमृताभयाः ॥ शेलुः शि-
 रीषः किणिही हरिद्रे क्षौद्रसाव्हया ॥ पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्यौ सारि-
 वे बले ॥ एषां यवागूं निर्युहे शीतां सघृतमाक्षिकां ॥ युंज्याद्देहांतरे
 सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ॥ तद्वन्मधूकमधुकपक्षकेसरचंदनैः ॥ अगदा-
 न्वक्षयते चातः सिद्धान् पूर्वर्षिनिर्मितान् ॥ सर्वेषु सर्वावस्थेषु ये विषे-
 षु परं हिताः ॥ चंदनं कुंकुमं कुष्ठं कांक्षी लाक्षा प्रियंगवः ॥ मुस्तस्थौ-
 णेयशैलेयरोचनामदनल्लवं ॥ श्रीवेष्टकविडंगैलाविशालाऽलमनःशिलाः ॥
 सुरसप्रसवस्पृकारजनीह्वयवालकं ॥ हिंगु सिद्धार्थकाः पद्मचारिणी
 पद्मकेसरं ॥ जात्याः पुष्पं प्रवालत्वक् पुष्पमर्कशिरिषयोः ॥ द्विरोध-

१ च शब्दान् पूर्वोक्ता रसनाश्यावतादयः स्युः ॥ एवमप्येऽपि चशब्दार्थो बोध्यः

बृहतीकौत्तीमधुकं गंधनाकुली ॥ मुद्गपर्णी कणा श्यामा ध्यामकं न-
लदं नतं ॥ सिंधुवारितशामाकं देवदारु मयूरकं ॥ पुण्ये समाहृतैः पि-
ष्टैर्योज्यस्तैरगदोत्तमः ॥ संजीवनः प्रागमृतादिहितोऽयं स्वयंभुवा ॥
पाननस्यांजनघ्राणधूमालेपनधारणैः ॥ जीवानां विषमुत्थानां राजद्वारे
जयावहः ॥ धन्यो धान्यधनायुःश्रीक्षेमपुष्टिमुखप्रदः ॥ गृहे स्थितो वि-
पालक्ष्मीमंत्रज्वरग्रहान् ॥ कृत्याकार्मणकष्टादिव्यालजंतुसरीसृपान् ॥
स्वभोषघातदुःस्वभतोषामिन्मृतपतस्करान् ॥ निहंत्यकालमरणं मरका
शनिविग्रहान् ॥ चंदनं वालकं मुस्तां ध्यामकं कटुका नतं ॥ दा-
डिमं कुंकुमं शुंठी कपित्थं वैत्सकात्त्वचं ॥ करंजबीजं मरिचं दलमौ-
त्पलकामलं ॥ नलमूलमपामार्गकरवीरकमंजनं ॥ द्राक्षामालत्यहि-
च्छत्रनागपुष्पाभ्लेवतसं ॥ विशाला रोचना श्यामा शंखपुष्पी प्रियं-
गुकः ॥ अजाजीसारिवाकुष्ठमजमोदकुरंदकं ॥ वयस्थासिंदुवारैला
कायस्था चारटी वचा ॥ कर्कटी पूतना केशी श्वेता च गिरिकर्णि-
का ॥ गोलोमी सिंहलोमी च वर्षाभू गजपिप्पली ॥ अगदो याप-
नाख्योऽयं पूर्वेण सदृशो गुणैः ॥ अंजनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशि-
ला ॥ फलिनी त्रिकटु स्पृका नागपुष्पं सकेसरं ॥ हरेणुमधुकं मां-
सी रोचना कोमलाक्षिका ॥ श्रीवेष्टकं सर्जरसः शतान्धा कुंकुमं ब-
ला ॥ तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरनिशाद्वयं ॥ कन्योपवासिनी स्नात्वा
शुद्धवासा मधुद्रुतैः ॥ द्विजानभ्यर्च्य तैः पुण्ये कल्पयेदगदोत्तमं ॥
वैद्यश्चात्र सदा मंत्रं प्रयतात्मा पठेदिमं ॥ नमः पुरुषसिंहाय नमो
नारायणाय च ॥ यथाऽसौ नाभिजानाति रणे कृष्णः पराजयं ॥ ए-
तेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्ध्यतु ॥ नमो वैदूर्यमाते हरै हर र-
क्ष मां सर्वविषेभ्यः गौरी गांधारी चांडाली मातंगी स्वाहा ॥ पिष्टे

१ वत्सकात्फलमिति पाठः २ काकमालिकेत्यष्टांगत्तद्वये पाठः ३ हरहरेत्यत्र द्वुलु
द्वुल्वित्यष्टांगत्तद्वये पाठः

च द्वितीयो मंत्रः ॥ ॐ हरिमयि स्वाहा ॥ अशेषविषवेतालग्रहकर्म-
 णपाप्मसु ॥ मरकट्याधिदुर्भिक्षधुद्धाशनिभयेषु च ॥ पाननस्यांज-
 नालेपमणिबंधादियोजितः ॥ एष चंद्रोदयो नाम शांतिः स्वस्त्ययनं
 परं ॥ वासवो वृत्रमवधीत् समालिप्तोऽमुना किल ॥ श्रीवैष्टकं हरि-
 द्रे द्वे कोविदारं मनःशिलां ॥ पिप्पलीं पाटलां श्वेतां श्वेतां च गिरि-
 कर्णिकां ॥ मंजिष्ठां बृहतीं शक्यष्टीमधुककेसरं ॥ फलिनीं किणि-
 ह्नीं चेति गवां पित्तेन पेषयेत् ॥ सूर्योदयो हंति विषं तमः सूर्योदयो
 यथा ॥ निंबकाष्ठं गृहाद्धमं फाणितं बृहतीद्वयं ॥ गोपित्तयुक्तमग-
 दः परमं मृतजीवनः ॥ गोपित्तकुष्ठसुरसमधुकद्विनिशं तथा ॥ वि-
 शालरजनीकुष्ठश्वपित्तव्योषतुंबरु ॥ वचाशिरीषपंचांगो मृतसंजीवनो
 ऽगदः ॥ पंचांगानि शिरीषस्य श्वपित्तं च परोऽगदः ॥ प्रियंगु तगरं
 लाक्षा मंजिष्ठा मधुकं मधु ॥ हरिद्रा चेत्ययं श्रेष्ठः कौटिल्यदयितो
 ऽगदः ॥ विसंज्ञानां विषैर्घोरैः प्रहरैर्नष्टचेतसां ॥ उद्धंथानां जलौघे-
 न मृतानां चेतनावहः ॥ शिरीषफलकाकांडसुरसाग्रपुनर्नवैः ॥ कक्षावा-
 यसिसंयुक्तैरगदः पूर्ववद्गुणैः ॥ कटुकालाबुमूलानि गवां पित्तेन कल्क-
 येत् ॥ ब्राह्मो धार्योऽयमगदः सर्वकर्मसु पूजितः ॥ आगारधूमस्त्रिद-
 ता गोपित्तं व्यूषणं वचा ॥ प्राजापत्योऽयमगदः सर्वरक्षोविषापहः ॥
 श्वेतपुष्करतुल्यांशं जीवत्याः कुसुमं घृतं ॥ रुक्मगर्भो मणिर्धार्यश्चा-
 णक्येष्टो विषापहः ॥ मांसीत्वक्पत्रसुरसमनोव्हाशीतकुंकुमं ॥ निशा
 व्याघ्रनखं शुंठी दशांगोऽयं विषापहः ॥ उत्पातगल्लपिटिकादि-
 ग्धविद्धविषापहः ॥ उदुंबरत्वग्जंवास्थिमधुकोत्पलैर्गैरिकैः ॥ चं-
 दनोशीरनलदनागकेसरपद्मकैः ॥ विशेषाद्विषविस्फोटवीसर्पज्वरदा-
 हहा ॥ शिरीषोदुंबरप्लक्षन्यग्रोधाश्वत्थवल्कलैः ॥ सघृतो दाह-
 तृष्णास्त्रविषवीसर्पपित्तहा ॥ गजपिप्पलिकासीसक्षारयष्टीमधूरक्तं
 ॥ रक्ता नतं वचा देती शिवः शिवकृतो गणः ॥ मुराला

पावकी सोमभोगवत्यमृता ननं ॥ आढकी किणिही सोमराजी
 चौशनसोऽगदः ॥ श्लेष्मातकोऽर्ककुसुमं तंदुलीयो मयूरकः ॥
 सुरसामंजरी काकमाची पानेऽगदो वरः ॥ दध्याज्यक्षौद्रलवणं
 पीतं मूलविपापहं ॥ हरिद्रासैधवक्षौद्रघृतं संसृज्य पाययेत् ॥ आ-
 तान्मूलविषैर्धैरैर्दिग्धविद्धान्विशेषतः ॥ हरिद्राऽतर्बहिः शस्ता विष-
 दोषातुरे परं ॥ निशाऽश्वमारसुरसकरंजव्योषदारुभिः ॥ अंजनं व-
 स्तमूत्रेण पिष्टैर्नैत्रोपरोधजित् ॥ कर्णाक्षिनासिकाकंठजिह्वारोगेषु ना-
 वनं ॥ बीजपूरोऽथ बृहतीफलं ज्योतिष्मतीकृतं ॥ श्वेता वचा हिंघ-
 मृता सुगंधा कुष्ठसैधवं ॥ शिरीषपुष्पदिनिशाव्योषदुंदुकसर्षपाः ॥ क-
 पित्थमध्यं लशुनं करंजो वंशलेखनं ॥ पिष्ट्वा गोवस्तमूत्रेण तत्पित्तैर्नै
 व भावयेत् ॥ दिनानि सप्त विधिना विनिहंति ततोऽजनात् ॥ विषं
 शिरस्थं मूर्द्धातिज्वराजीर्णविमूचिकाः ॥ अपस्मारगदोन्मादपांडुमेह-
 मदात्ययान् ॥ शुष्कनेत्रामयशिरोरोगपैल्लगलाबुदान् ॥ काचांधका-
 रपटलकंदूदौर्बल्यपक्ष्मणः ॥ लेपात्पीतमथात्लीढं दुष्टदिग्धं विषं जये-
 त् ॥ श्वित्रं कच्छ्राणि कुष्ठानि दुष्टनाडीमहावणान् ॥ आनाहार्यो गु-
 दे लेपाल्ललाटे दुष्टपीनसं ॥ योनिलेपेन नारीणां मूढगर्भानुलोमनः ॥
 उन्मूलयत्येष विषं गदो हस्तीव काननं ॥ विडंगपाठात्रिफलाऽजमोद-
 हिंघ्रंघ्रिवक्त्रं लवणस्य वर्गः ॥ व्योषान्वितं स्थावरजंगमानां जेता वि-
 षाणामगदोऽजिताख्यः ॥ मनोव्हारोचनाचंडात्वगेलासितसर्षपैः ॥
 स्पृक्काहिं गुलकाश्मीरकांतादिः कल्कितोऽगदः ॥ विषघ्नो बाल-
 मूर्योऽयं श्रीरक्षाविषयोगदः ॥ अश्वगंधा सगोमूत्रा गृहधूमः सगु-
 ग्गुलुः ॥ एष माहेश्वरो योगो न क्वचित्प्रतिहन्यते ॥ विषदिग्धेन
 विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ विवर्णभावं भजते विषादं त्वाशु ग-
 च्छति ॥ कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ श्रोणिपृ-

घृशिरस्कंधसंधयः स्युः सवेदनाः ॥ कृष्णदुष्टासविस्वावी तृणमूर्च्छाज्व-
रदाहवान् ॥ दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ॥ आरक्त-
पीतपर्यंतः श्यावमध्योऽतिरुग्मणः ॥ शूयते पच्यते सद्यो गत्वा मा-
सं च कृष्णतां ॥ प्रक्लिन्नं जीर्यते ऽभीक्ष्णं सपिच्छिलपरिसर्बं ॥
कुर्यादमर्षविद्रस्य हृदयावरणं द्रुतं ॥ शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेना-
नु दहेद्व्रणं ॥ अथवा मुष्ककश्वेतासोमत्वक्ताम्रवह्निः ॥ शिरी-
षाद्भृशनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ शुक्नासाप्रतिविषात्पाष्ठी-
मूलेश्च लेपयेत् ॥ कीटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ अ-
णे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ॥ सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे
राज्ञे वाऽऽरातिचोदिताः ॥ गरमाहारसंयुक्तं यच्छंत्यासन्नवर्तिनः ॥
नानाप्राण्यंगशर्मलविरुद्धौषधिभस्मनां ॥ विषाणां मंदवीर्याणां शो-
गो गर इति स्मृतः ॥ तेन पांडुः कृशोऽल्पाग्निः कासश्वासज्वरादितः ॥
वायुना प्रतिलोमेन स्वमर्चितापरायणः ॥ मेहोदरयकृत्छीही दीनवाग्दुर्ब-
लोऽलसः ॥ शोफवान् सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ॥ स्वमे गो-
मायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पति
जलाशयान् ॥ मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ विकर्ण-
नासानयनं पश्येत्तद्विहर्तेन्द्रियः ॥ एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्र-
वैः ॥ गरातो नाशमामोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ॥ गरातो वांतिमान्
मुक्त्वा तैत्पथ्यं पानभोजनं ॥ शुद्धदृच्छीलयेद्देम सूत्रस्थानैर्विधेः
स्मरन् ॥ शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यमुवर्णयोः ॥ लेहः प्रशमयत्युग्रं
सर्वयोगकृतं विषं ॥ मूर्वामृतानतकणापटोलीचन्यचित्रकान् ॥ वचामुस्त-
विडंगानि तक्रकोष्णांनुमस्तुभिः ॥ पिबेद्रसेन चांम्लेन गरोपहतपावकः

१ शमलपुरीषं २ पूर्वोक्तं पानभोजनं ३ विधेः स्मरन्वित्यत्राधिगर्थेऽस्यादिना
विधिराब्दात्कर्मणिषष्ठीत्यष्टांगद्वयेऽरुणदत्तः ॥ विधिमित्यपि पाठः ४ बीजपूरादिरसेन

॥ पारावतामिषशठीपुष्करान्दशृतं हिमं ॥ गरतृष्णारुजाकासश्वासहि
 ध्माज्वरापहं ॥ वायसी श्वासकासघ्नी भृष्टाऽथ त्रिफालारसे ॥ मा-
 र्द्दीनागरनिर्वृहः शिशिरश्च समाक्षिकः ॥ हरेणुचंदनश्यामानलदं श्ल
 क्षणपेषितं ॥ विलेपनं प्रयोक्तव्यं ग्रेणोपहतत्वचः ॥ मंजिष्ठाकिणि-
 हीर्निबरजन्यश्वत्थचंदनैः ॥ प्रघर्षणं रुशानां तु ग्रेण क्षपितौजसां ॥
 पथ्यं परममुद्दिष्टं शीलनं क्षीरसर्पिषोः ॥ वृषनिंबपटोलीनां काथेन
 विपचेदृतं ॥ अभयागर्भिणं श्रेष्ठं तद्गरस्य निबर्हणं ॥ हरिद्रे नाकुलीं
 जातीं पृथक् पिष्ट्वा विपाचयेत् ॥ घृतत्रयं विषार्तानामेतदारोग्यदं
 परं ॥ तंदुलीयकमूलेन गृहधूमेन चैकतः ॥ क्षीरेण च घृतं सिद्धं स
 मस्तविषरोगजित् ॥ नागदंतीत्रिदंतीद्रवंतीसुकूपयःफलैः ॥ सा-
 धितं माहिषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितं ॥ सर्पकीटविषार्तानां गरार्ता-
 नां च शान्तये ॥ मधुकं तगरं कुष्ठमद्रदारुहरेणवः ॥ मंजिष्टैलैलवालू-
 नि नागपुष्पोत्पलं पुवं ॥ विडंगं चंदनं पत्रं प्रियंगु ध्यामकं बला ॥
 अंशुमत्यौ हरिद्रे द्वे बृहत्यौ सारिवाढयं ॥ एषां कल्कैर्घृतं सिद्धम-
 ज्ञेयं नाम विश्रुतं ॥ विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेव प्रयोजितं ॥ श्वे
 तैकमाता बीजानि प्रत्यक्पुष्पीशिरीषयोः ॥ गोमूत्रपिष्टैस्तैः सर्पिः
 सिद्धं विषहरं परं ॥ अमृतं नाम विख्यातमपि संजीवयेन्मृतं ॥ शि
 रीषत्वक्त्रिकटुकं विदारी चंदनोत्पलं ॥ द्वे बले सारिवास्फोटसुरभी-
 निंबर्पलवाः ॥ बंधुजीवाढकीमूर्वावासासुरसवत्सकाः ॥ पाठांकोटाश्व-
 गंधार्कभूलयष्ट्याह्वपद्मकं ॥ विशाला बृहती द्राक्षा कोविदारी शता-
 वरी ॥ कटभी दंत्यपामार्गपृष्टिपर्णीरसांजनं ॥ श्वेतौ बाणाश्वखुर-
 कौ कुष्ठदारुप्रियंगुकाः ॥ विदारी मधुकं सारं करंजस्य फलं वचा ॥
 रजन्यौ रोधमक्षांशं पिष्ट्वा साध्यं घृताढकं ॥ तुलांबु छागगोमूत्रत्रया-
 ढके तद्विषापहं ॥ अपस्मारक्षयोन्मादभूतग्रहगरोदरान् ॥ पांडुरोग-

कमिड्डीहगुल्मोरुस्तंभकामलाः ॥ हनुस्तंभग्रहादींश्च पानाभ्यंजनना-
 वनैः ॥ हन्ति संजीवयति च विषोद्वंधमृताक्षरात् ॥ भक्षिते हरिता-
 ले तु हृदि दाहो रसाग्रहः ॥ आनाहोऽस्तस्य वमनं पीतहारिद्र-
 विद्वृत्तिः ॥ तथा मंडलिसर्पोक्तविकारास्तत्र शेषजं ॥ विभज्य
 योजयेदूर्ध्वमधः संशोधितं हितं ॥ अंकोलजालिनीबीजशुक-
 नासाप्रियंगुकाः ॥ रोधध्यामकतालीसनतयष्ट्याव्हगुगुलु ॥ स्त्री-
 बेरं मद्रकाष्टं च लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ दद्यान्नकृलगोपित्तयुताक्ष-
 स्यांजने च तान् ॥ धतूरकोपयोगेन सर्वं पश्यति पीतकं ॥ कपला-
 लामदच्छर्दिस्मृतिभ्रंशभ्रमान्वितः ॥ तं वामयेत् मधुरैः पाययेद्वा सि-
 तापयः ॥ कोरदूर्ध्वैर्मदनकैः प्रापो धतूरवद्गदाः ॥ उन्मादोऽक्षिविनाशश्च
 तत्रापि वमनं हितं ॥ कूष्माण्डकं च सगुडं बहुशस्तत्र मक्षयेत् ॥ ना-
 नाप्रकारैः संयोगैः कोद्रवा मदहेतवः ॥ तान्विभज्य यथायोगं चिकि-
 त्सेदविरोधिभिः ॥ दूषीविषार्तं सुखिन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितं ॥ दूषी-
 विषारिभगदं लेहयेन्मधुनाऽऽप्लुतं ॥ पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोधमेला
 सुवर्चिका ॥ कुटञ्जटं नतं कुष्टं यष्टीचंदनगैरिकं ॥ दूषीविषारिर्नाम्ना-
 ऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ॥ हरीतकी सलवणा मागधी मरिचानि च
 ॥ एतदूषीविषार्तानां काश्यपोक्तं विरेचनं ॥ युंज्याच्च विषरोगेषु रेकं
 व्योषाधिकं भिषक् ॥ तरुणस्य पलाशस्य शृतं क्षारोदकं पिबेत् ॥ काथे-
 नात्र प्रतीवापं प्रक्षिपेच्छृक्ष्णचूर्णितं ॥ व्योषं शिरीषकुसुमं मधुकं सा-
 रिबे मिशी ॥ कुष्टं वेल्हनिशं लाक्षायुक्तां सुरसमंजरीं ॥ सिंधूत्थरक्त-
 त्वङ्मांसीरेणुकाहिं गुबालिहकं ॥ दर्वीप्रलेपि तज्जातं गोविषाणे निधा-
 पयेत् ॥ क्षारं गुल्मोदराशौंसि मेहमंदाश्रिताज्वरान् ॥ त्वग्दोषकासा-
 पस्मारग्रहोन्मादभगंदरान् ॥ पांडुं कंठोरसोरोगान् स्त्रीहानं श्वयथुं रु-
 मीन् ॥ कोलमात्रमतः खादन् जयेत्सर्वविषाणि च ॥ विषं तेजोमयं
 मंत्रैः सत्यब्रह्मतपोधनैः ॥ यथा निवार्यते शीघ्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः ॥

न तु सर्वममुष्याणां संति भेषजसंपदः ॥ अज्ञातरोगसद्भावे योग्यता
 चातिदुर्लभा ॥ प्रकुप्यति विषं भूयः केवलैश्चौषधैर्जितं ॥ अवाप्तौ
 सिद्धमंत्राणां यतेनातश्चिकित्सकः ॥ नापि ते व्रतहीनस्य हीना वा
 स्वरवर्णतः ॥ यस्मान्न सिद्धिमायांति तस्माद्योज्योऽगदक्रमः ॥ विष-
 प्रकृतिकालाच्चदोषदृष्यादिसंगमे ॥ विषसंकटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽत्र जी-
 वति ॥ क्षुत्तृष्णाधर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ॥ अजीर्णवर्चोद्भवता-
 पित्तमारुतदृद्धिभिः ॥ तिलपुष्पफलाघ्राणभृवाण्यधनगर्जितैः ॥ ह-
 स्तिभूषिकवादित्रनिःस्वनैर्विषसंकटैः ॥ पुरोवातोऽप्लामोदमदनैर्बद्धैर्जिते
 विषं ॥ वर्षासु चांबुयोनित्वात्संक्लेदं गुडवद्भृतं ॥ विसर्पति घनापाये
 तदगस्त्यो हिनस्ति च ॥ प्रयाति मंदवीर्यत्वं विषं तस्माद्वनात्यये ॥
 इति प्रकृतिसात्म्यनुत्थानवेगबलाबलं ॥ आलोच्य निपुणं बुद्ध्या
 कर्मानंतरमारभेत् ॥ श्लेष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ॥ कषाय-
 कटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषं ॥ पैत्तिकं खंसनैः सेकप्रदेहैर्भूरिशी-
 तलैः ॥ कषायतिक्तमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ वातात्मकं जयेत्स्वादु
 स्निग्धाम्ललवणान्वितैः ॥ सघृतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥ नाघृ-
 तं खंसनं शस्तं प्रलेपो भोज्यमौषधं ॥ सर्वेषु सर्वावस्थासु विषेषु न घृ-
 तोपमं ॥ विद्यते भेषजं किंचिद्विशेषात्प्रबलेऽनिले ॥ रक्तजे स्वावये-
 द्रक्तं पित्तवच्च क्रियाक्रमः ॥ दूषीविषे पुनः स्वस्थे पंचकर्माणि चाचरेत् ॥
 गंडूषैः कवलैः प्राशैस्तीक्ष्णैः प्रधमनांजनैः ॥ शिरोगतं प्रशमयेद्वि-
 षसंकमणैस्तथा ॥ विषदुष्टकफस्रोतोरुद्धवायुर्मृतोपमः ॥ यः स्या-
 दसाध्यलिङ्गैश्च रहितस्तस्य योजयेत् ॥ मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा कल्कं
 चर्मकषोद्भवं ॥ ध्मापनं चास्य कटभीजालिनीकटुकैर्हितं ॥ आ-

१ विषप्रकृत्यादियोगे सति विषसंकटं कथितं ॥ अस्मिंश्च विषसंकटे विषार्तः शत-
 मध्ये एको जीवति ॥ तत्र विषप्रकृतिः पित्तप्रकृतिः कालो वर्षा विषान्नं सर्षपादि विषदो-
 षः पित्तं दूष्यं रक्तं आदिशब्देन सात्म्यादीनां ग्रहणं २ विरेचनैः

शये यस्य दोषस्य विषं तिष्ठति तं पुरः ॥ आश्रयाश्रयिणोर्विहानविरोधेन साधयेत् ॥ क्षारागदैः कफस्थाने स्थिते स्वेदसिरान्यथैः ॥ पित्ते क्षौद्रपयोऽभ्यज्य पानसेकावगाहनं ॥ स्वेदो वाताशये दध्ना पानं च नतकुष्ठयोः ॥ क्षीरेण गुडगर्भेण मदनस्य फलेन च ॥ आस्थापनं प्रयुंजीत वाताशयगते विषे ॥ पचेद्यष्टीमधुकाये तैलं क्षीरचतुर्गुणं ॥ त्रिफलासर्पवेतालीशतपुष्पेन्दुराजिभिः ॥ अनंतया च तत्पाननावनाभ्यंगवस्तिषु ॥ भोजने च प्रणिहितं हन्ति वाताशयाद्विषं ॥ बलया सोमराज्या वा पचेत्पाटल्याऽथवा ॥ घृतमंडसमं तैलमनुवासनिकं परं ॥ विषोपद्रवपथ्यं च वीक्ष्य युंज्याद्यथायथं ॥ अयत्नाच्छेष्मणं साध्यं यत्नात्पित्ताशयाश्रितं ॥ सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताशयगतं विषं ॥ इति विषप्रतिषेधो नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

अथानः सर्पविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दिव्यभौमविभागेन द्विविधाः पन्नगाः स्मृताः ॥ वामुकिस्तक्षकोऽनंतः सागरः सागरालयः ॥ तथोपनंदनंदाद्याः समिद्धाग्निसमप्रभाः ॥ दिव्या गर्जति वर्षति द्योतते द्योतरयंति च ॥ धारयंति जगत्सर्वं कुर्युः क्रुद्धाश्च भस्मसात् ॥ दृड्भिश्वासैर्नमस्तेभ्यो न तेष्वस्ति चिकित्सितं ॥ दर्वीकरा मंडलिनो राजीमंतश्च पन्नगाः ॥ त्रिधा समासतो भौमा विघ्नंते ते त्वनेकधा ॥ व्यासतो योनिभेदेन नोच्यंतेऽनुपयोगतः ॥ विशेषाद्रूक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादुशीतलं ॥ विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनं ॥ तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिवातातपेषु च ॥ विषोल्बणा भवंत्येते व्यंतरा क्रतुसंधिषु ॥ रथांगलांगलच्छत्रस्वस्तिकांकुशधारिणः ॥ फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ॥ ज्ञेया मंड-

१ दर्वीरूपः फणएव करो हस्तो येषां ते दर्वीकराः कणावंत इतिब्रह्मदेवव्याख्या ॥
२ व्यंतराः विजातयः ॥

लिनो भोगे विविधैर्मण्डलैश्चिताः ॥ प्रांशवो ऽमंदगमना राजीमंतस्तु
राजिभिः ॥ स्निग्धामिश्रित्रवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्वं च चित्रिताः ॥ गो-
धामुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकैरः समः ॥ चतुष्पाद्यंतरान्विद्यादेतेषामेव
संकरात् ॥ व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ॥ दिव्यको
ऽजगरः सर्पः प्रतापो वृक्षशायिकः ॥ शकली पुष्पकः क्षीरी लसिनी
सारसाहिकः ॥ वर्षाहिको ज्योतिरथः शुक्पत्रो बलाहकः ॥ गजस-
क्षः झुवोद्वाही निर्विषाः षोडशाहयः ॥ प्रायेणर्नुमती मासं ज्येष्ठं तिष्ठ-
ति पञ्चमी ॥ आपादे सर्पसंयोगादंडानां मासि कार्तिके ॥ द्वे शते विं-
शती द्वे च सा सूते तत्र जायते ॥ कर्केतनसवर्णेऽडे समुद्भिन्ने भुजं-
गमः ॥ दीर्घलोहितराजीमिश्रित्रे योषित्रपुंसकं ॥ शिरीषपु-
ष्पसदृशे दंष्ट्राः सर्पस्य सममे ॥ चतस्रः संभवंत्यन्हि विषं तामु
चतुर्दशे ॥ वामाधोऽसितापीतातदूर्ध्वार्दक्षिणात्वधः ॥ रक्ता
श्यावोत्तरैकद्वित्रिचतुर्विषविंदुकाः ॥ ताः क्रमान्मुद्गमात्राऽनुविंदु-
रेखा तु भोगिनां ॥ व्यधकल्पेन चान्येषां विद्यादंष्ट्रास्तथाऽपराः ॥
चत्वारिंशद्भुजंगस्य निर्विषाश्चतुरुत्तराः ॥ आयुर्वर्षशतं विंशं पंचवर्ष-
शतायुषः ॥ गोनसो धर्मनमानां ते गवां नाशकोद्भवाः ॥ तत्रोर्ध्व-
दृढग्रहाकायनेत्रजिह्वाशिरः स्वरः ॥ व्यक्तभोगः पुमान्धीरः स्त्री स्या-
त्तस्माद्विपर्यये ॥ आयता चपला क्लीबः सुकुमारो जडाकृतिः ॥
मंदवेगस्वनक्रोधः स्तब्धांगस्तिर्यशीर्षकः ॥ दिनत्रियामासंध्यासु प्र-
बलास्ते यथाक्रमं ॥ तदैव चापराध्यन्ति सर्वदैव च पञ्चमी ॥ ब्राह्म-
णाः क्रोधना नीलकपिलाः श्वेतलोहिताः ॥ रक्तास्याः पिंगनयना
मध्यदेशविचारिणः ॥ भोगे यज्ञोपवीतानि द्विजचिन्होपचिन्हिताः
॥ बिल्वपुष्पहिमोशीरपद्मगुग्गुलुगंधयः ॥ क्षत्रिया मानिनो धीरा र-
क्ताक्षा भृशकोपनाः ॥ पक्षजांबवखर्जूरद्राक्षाभिन्नांजनप्रभाः ॥
॥ भोगेऽद्धचंद्रश्रीवत्सशंखचक्रहलांकिताः ॥ जातीचंपकपुञ्जागप-

अजौगकगंधयः ॥ वैश्या पारावताभासा वज्रगोमेदसप्रभाः ॥ बि-
 दुमंडलचित्रांगा धूमपाटलोहिताः ॥ बस्तकुट्टाविकक्षीरसर्पिषां गं-
 धतः समाः ॥ शूद्राः सवर्णा गोधूममाहिषहिपकर्मैः ॥ विदुरेखाचि-
 ता रूक्षाः सुराशोणितगंधयः ॥ पूर्वमध्यापराण्हेषु चरन्ति ब्राह्मणा-
 दयः ॥ अस्तंगते रवौ शूद्रा दशन्ति ब्राह्मणाः पुनः ॥ संस्थिता दक्षि-
 णे पार्श्वे क्षत्रिया वामतो विशः ॥ शूद्रास्तु पृष्ठतो विप्रास्त्रीनप्यनि-
 लपूर्वकान् ॥ कोपयन्ति क्रमाद्दोषास्त्रीस्त्रयः क्षत्रियादयः ॥ दंशा-
 अप्यंगंधेन ज्ञेयास्तेषां यथायथं ॥ वायुमूषकमंडूकसर्वभक्षाः क-
 मेण तु ॥ आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषा कुपः ॥ पापवृत्तितया
 वैरादेवर्षियमनोदनात् ॥ दशन्ति सर्पास्तेषुक्तं विपाधिक्यं यथोत्तरं ॥
 आदिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथं ॥ व्यंतरः पापशीलत्वा-
 न्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रेषु दृश्यते ॥
 न तु दंष्ट्राकृतं देशं तत्तुंडाहतमादिशेत् ॥ एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्याली
 दाख्यमशोणितं ॥ दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि च ॥ मां-
 सच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दष्टकं ॥ दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्द्वै-
 द्वादिपीडितं ॥ निर्विषं द्वयमप्याद्यमसाध्यं पश्विमं वदेत् ॥ विषं नां-
 हेयमप्राप्य रक्तं दूषयेत् वपुः ॥ रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमं-
 बुवत् ॥ ग्रीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितोऽनिलः ॥ कदाचित्कुरु-
 ते शोफं सर्पागाभिहतं हि तत् ॥ दुर्गाधकारे विद्धस्य केन चिद्वृ-
 शंकया ॥ विषोद्रेको ज्वरश्छर्दिर्मूर्च्छा दाहोऽपि वा भवेत् ॥ ग्लानि-
 र्मोहोऽतिसारो वा तच्छंकाविषमुच्यते ॥ दंशस्तु सविषः सर्वः सशो-
 फो वेदनान्वितः ॥ तुद्यते ग्रथितः किञ्चित्कंडूमान् दह्यते भृशं ॥ नि-
 विषो विपरीतोऽस्मात्तत्र दंशः फणावतः ॥ कूर्मपृष्ठोन्नतो रूक्षः सूक्ष्म

१ दष्टकमिव ॥ २ दष्टनिपीडिताख्यं ॥ ३ सर्पजं विषं न शोणितमप्यप्य शरीरं दूषे-
 यतेअपितु प्राप्य किंतु रक्ते स्तोऽकमपि प्राप्य विषं वर्द्धते यथा तैलं जलं प्राप्य वसति ॥

दंष्ट्रापदोऽसितः ॥ विकारः श्यावता वक्रनखमूत्राक्षिविट्त्वचां ॥ शी-
तज्वरः संधिरुजा निद्रानाशो विजृम्भता ॥ मन्यास्तंभः सिराध्मा-
नं पृष्ठकटग्रस्थिवाग्रहः ॥ शिरोगुरुत्वमरुचिः कासश्वासौ हनुग्रहः
॥ शूलमुद्देष्टनं कोष्ठे शोषरोधौ मलाशये ॥ संदिग्धवाक्त्वं नैश्वे-
ष्ट्यं मृतस्येव विसंज्ञता ॥ फेनलालोद्गमो हिध्मा कंठे खुरखुरायनं
॥ शुष्कोद्गारो मुहुश्चेते वातजाश्चापरे गदाः ॥ दंशो मंडलिनां
सोष्मा सशोफः पीतलोहितः ॥ पृथुवीसर्पदाहोपाह्लेदः कोथोऽ-
ति शीर्यते ॥ विकारा दंतवक्रादिपीतता तृद् श्रमो भ्रमः ॥ दा-
हो मूर्च्छा ज्वरस्तित्तवक्रत्वं पीतदर्शनं ॥ रक्तागमनमूर्ध्वाधः शी-
तेच्छा धूपनं मदः ॥ आशु सर्वांगविकृतिर्गदास्वेते च पित्तजाः ॥
दंशो राजीमतां स्निग्धः स्थिरः पिच्छिलशोफवान् ॥ सांद्रः सुशि-
शिरः पांडुस्तद्विकाराः शिरोव्यथा ॥ अरुश्चिश्छर्दिरालास्यं ढहासो म-
धुरास्यता ॥ कंठः खुरखुरः कोठः कंडूरूक्षाहिमो ज्वरः ॥ कृच्छ्रा-
दुच्छ्वसनं निद्रा कासः श्वेतनखादिता ॥ स्तंभो गुरुत्वं चांगानां ना-
सिकाक्षिमुखस्रुतिः ॥ रोमहर्षस्तनुश्वासो रोगाश्चान्ये कफोद्भवाः ॥
व्यंतरे मिश्रलिंगत्वं दष्टः पुंसोर्ध्वमीक्षते ॥ उत्क्षिपेदक्षिणं पादं पूर्व-
कायसमुद्यतः ॥ धीरोऽल्पवेगः शर्वर्या विपरीतस्तु योषिता ॥ हीन-
स्वरोऽतिसारार्तः कंपते त्रस्यते ज्वरी ॥ नपुंसकेन तिर्यक्त्वं धीरस्तु
प्रियमैथुनः ॥ बहुवादी च दृढेन चिरान्मंदा च वेदना ॥ बालेन शी-
घ्रं तीव्राश्च कुमारेणाक्षिण दक्षिणे ॥ रागः कुमार्या वामे तु गर्भिण्या
कृष्णजिह्वाटक् ॥ जृम्भा क्रोधोपजिह्वार्तः सशूनोष्ठः सिताननः ॥ गु-
रुदरः शिरोरोगी मूत्रादष्टस्तु मेहति ॥ शोणितं कुक्षिशूलार्तः मूची-
भिरिव भिद्यते ॥ वेगानां रक्तमांसाद्याः सप्तोक्ताः पूर्वमाश्रयाः ॥ पूर्वं
दर्वीकृतां वेगे दुष्टं श्यावीभवत्यसृक् ॥ श्यावता तेन वक्रादौ सर्पतीव
च कीटकाः ॥ द्वितीये ग्रंथयो वेगे तृतीये मूर्द्धगौरवं ॥ दृग्रोधो दंश-

विक्लेदश्चतुर्थे घृवनं वमिः ॥ संधिविश्लेषणं तंद्रा पंचमे पर्वभेदनं ॥
 दाहो हिष्मा च षष्ठे च हृत्पीडा गात्रगौरवं ॥ मूर्च्छा विपाकोऽती-
 सारः प्राप्य शुक्रं तु सप्तमे ॥ स्कंधपृष्ठकटीभंगः सर्वचेष्टानिवर्तनं ॥
 अथ मंडलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यमृक् ॥ तेन पीतांगता दाहो द्वि-
 तीये श्वयथूद्भवः ॥ तृतीये दंशविक्लेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते ॥ च-
 तुर्थे ज्वर्यते दाहः पंचमे सर्वगात्रगः ॥ दष्टस्य राजितैर्दुष्टं पांडुता
 याति शोणितं ॥ पांडुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताऽति च ॥ तृ-
 तीये दंशविक्लेदनासिकाक्षिमुखस्त्रवं ॥ चतुर्थे गरिमा मूर्ध्ना मन्यास्तं-
 भश्च पंचमे ॥ गात्रभंगो ज्वरः शीतः शोषयोः पूर्ववद्देत् ॥ कुर्यात्पंच-
 सु वेगेषु चिकित्सां न ततः परं ॥ जलाप्लुता रतिक्षीणा भीता नकुल-
 निर्जिताः ॥ शीतवातातपव्याधिक्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ॥ तूर्णं देशांत-
 रायाता विमुक्तविपकंचुकाः ॥ कुशौपधीकंटकवद्ये चरन्ति च काननं
 ॥ देशं च दिव्याभ्युषितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ॥ श्मशानचैत्यव-
 ल्मीकयज्ञाश्रमसुरालये ॥ चतुष्पथे जलस्थाने जीर्णोद्याने तु कोदरे
 ॥ क्षीरिद्रुमे निवतरौ निर्झरे गिरिगन्धरे ॥ चक्रवर्त्तगदाकुंतत्रिशूलांक-
 जटाधराः ॥ रक्तास्यनयना ये च ते स्युराशीविषोपमाः ॥ न तेषां का-
 लनियमो न च वेगेष्वनुक्रमः ॥ मंत्रतंत्रबलाभ्यापि प्रसह्य विनिवर्तनं ॥
 उपहारनमस्कारजपशांतिपरायणः ॥ कश्चिज्जीवति तैर्दष्टो विरूपो वि-
 कलोऽपि वा ॥ श्मशानचित्तिचैत्यादौ पंचमीपक्षसंधिषु ॥ अष्टमीनवमी-
 संध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ॥ याम्यार्ध्रयमघाश्लेषाविशाखापूर्वनैर्ऋते ॥
 नैर्ऋताख्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ॥ दष्टमात्रः सितास्याक्षः
 शीर्यमाणशिरोरुहः ॥ स्वब्धजीव्हो मुहुर्मूर्च्छन् शीतोच्छ्वासो न जी-

१ षष्ठसमयोलक्षणं पूर्ववद्दर्शयितव्यं ॥ २ असाध्यात्वात् ॥ ३ याम्यर्ध्रयमघा
 ॥ ४ आग्नेयं रुक्मिका ॥ ५ नैर्ऋतं मूलं ६ नैर्ऋतारख्यो मुहूर्तः संध्यादय एव ॥
 ४४

वति ॥ हिष्मा श्वातो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ जायते
 युगपदस्य सङ्घच्छूली न जीवति ॥ वेपथुर्वेदनास्तीवा ग्रीवाभंगा-
 क्षिरक्तताः ॥ मूच्छा गलग्रहश्छर्दिः प्रेतराजस्य किंकराः ॥ जांबवप्र-
 तिमो दंशः कूर्मपृष्ठवदुन्नतः ॥ रक्तं खेभ्यः समस्तेभ्यो वर्त्तते न तु
 दंशतः ॥ रोमहर्षो न शिशिरैः श्वघथुर्लोहितासितः ॥ दृष्टमेहनता
 वक्रवक्रत्वं यस्य तं त्यजेत् ॥ फेनं वमति निःसंज्ञः श्यावपादकरा-
 ननः ॥ नासावसादो भंगोऽग्रे विद्वेदः श्लथसंधिता ॥ विषपीतस्य द-
 ष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ज्वंत्येतानि रूपाणि संप्राप्ते जीवित-
 क्षये ॥ न नस्यैश्वेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात्क्षतजागमः ॥ दंडाहतस्य नो
 राज्ञिः प्रयातस्य यमांतिकं ॥ अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्तागारव-
 द्भिषक् ॥ रक्षन्कण्ठगान्प्राणान्विषमाशु शमं नयेत् ॥ इति सर्पवि-
 षविज्ञानीयो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ मात्राशतं विषं स्थि-
 त्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन्प्रदूषयेत् ॥
 एतस्मिन्नंतरे कर्म दंशस्योत्कर्तनादिकं ॥ कुर्याच्छीघ्रं तथा देहे
 विषवल्ली न रोहति ॥ दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशनं ॥ लोष्टं
 मर्ही वा दशनैश्छित्त्वा चानु ससंभ्रमं ॥ निष्ठीवेन समालिपेदंशं कर्ण-
 मलेन वा ॥ दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरंगुले ॥ क्षौमादिभिर्वणि-
 कया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मंत्रवित् ॥ बंधो देशानुसारेण नातिगाढश्लथो हि-
 तः ॥ दंशपूतित्वशोफादीन्कुरुते ह्यतिपीडितः ॥ अशक्तः शिथिलो रोडुं
 विषं देशान्तरं व्रजेत् ॥ अंबुवत्सेतुबंधेन बंधेन स्तभ्यते विषं ॥ न बह्वं
 ति सिराश्चास्य विषं बंधाभिपीडिताः ॥ निष्पीड्य चोद्धरेदंशं मर्मसं-
 ध्यगतं तथा ॥ न जायते विषावेगो बीजनाशादिवाङ्कुरः ॥ मर्मगे
 प्राप्नुयान्मृत्युं संधिस्थे विकलांगतां ॥ दंशं मंडिलिनां मुक्त्वा पित्त-

लत्वात्तथा परं ॥ प्रतर्हिर्मलोहाद्यैर्दहेदाशूलमुकेन वा ॥ करोति
 मस्मसात् सद्यो बन्धिः किञ्चाम तु क्षतं ॥ आचूषेत्पूर्णवक्रो वा मृद्ग-
 स्मागदगोमयैः ॥ प्रच्छापांतररिष्टाया मांसलं तु विशेषतः ॥ अंगं स-
 हैव दंशेन लेपयेदगदैर्मुद्गुः ॥ चंदनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत्
 ॥ विषे प्रविसृते विध्येत्सिरां सा परमा क्रिया ॥ रक्ते निर्हीयमाणे
 हि कृत्स्नं निर्हीयते विषं ॥ दुष्टे तु व्यामुवत्पंगं ध्रुवं मृत्युर्भवत्युन
 ॥ सिराव्यधोदितैरस्त्रमप्रवृत्तं प्रवर्त्तयेत् ॥ स्तंभयेदतिवृत्तं तु तैरत्र
 प्राणरक्षया ॥ दुर्गंधं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ॥ यथादोषं वि-
 शुद्धं च पूर्ववलक्षयेदसृक् ॥ सिरास्वदृश्यमानासु योज्याः शृंगज-
 लौकसः ॥ शोणितं सुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ॥ लेपसेकैः
 सुबहुशः स्तंभयेद्भृशशीतलैः ॥ अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्च्छायाम-
 ददद्भवाः ॥ भवंति तान् जयेच्छीतैर्वीजेच्चारोमहर्षतः ॥ स्क-
 न्ने तु रुधिरं सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ॥ विषं कर्षति तीक्ष्ण-
 त्वात् हृदयं तस्य गुप्तये ॥ विषेहृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताकुतं ॥
 मज्जानं गोमयरसं भस्मांभः कृष्णमृज्जलं ॥ ऐकध्यं पंचगव्यं वा-
 दधिगैरिकसारिवाः ॥ खादेद्वा कोविदारार्कशिरीषकटभीच्छदान् ॥
 छागमेषवराहासृक् शिशुस्थविरयोषितः ॥ पिवेयुर्गर्भिणी शीतमधुरान्
 पयसाऽगदान् ॥ तथा मूर्च्छादयो न स्युर्विषं चाभ्येति नानिलं ॥
 हृदयावरणे चास्थ श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥ प्रवृत्तगौरवोक्तेशहृष्टासं
 वामयेत्ततः ॥ द्रवैः कांजिककौलत्थतैलमद्यादिवर्जितैः ॥ वमनैर्विष-
 हृद्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्दुपुः ॥ भृजंगदोषप्रकृतिस्थानवेगविशेष-
 तः ॥ सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य विशिष्टां चाचरेत्क्रियां ॥ सिंदुवारितमूला
 नि रसेन स्वेन पेपयेत् ॥ मधुयुक्तेऽयमगदः पानं दर्बीकृतां विषे

१ अरिष्टामध्ये प्रच्छाद्य प्रच्छानं कृत्वा आचूषयेत् २ शोफादिना अनुपलभ्यमा
 नासु सिरासु ३ तत्र विषं ॥

॥ सिंदुवारिनमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ पानं दर्वीकरैर्दष्टे न-
स्यं मधु संपाकलं ॥ कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिपेदंशं हृतेऽसृजि ॥ चा-
रटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ॥ पानं च क्षौद्रमंजिष्ठागृ-
हधूमपुतं घृतं ॥ तंदुलीयककाशमर्याकिणिहीगिरिकर्णिकाः ॥ मातु-
लुंगी सिता सेलुः पाननस्यांजनैर्हिताः ॥ अगदः फणिनां घोरे विषे
राजीमतामपि ॥ समाः सुगंधा मृद्दीका श्वेताख्या गजमृत्तिका ॥
अर्द्धांशं सौरसं पत्रं कपित्थं बिल्वदाढिमं ॥ सक्षौद्रो मंडलिविषे वि-
शेषादगदो हितः ॥ पंचवल्कवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकं ॥ जीवक-
र्षभकौ शीतं सितापद्मकमुत्पलं ॥ सक्षौद्रो हिमवाच्याम हंति मंड-
लिनां विषं ॥ लेपाच्छुयथुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥ काशमर्यं व-
टशुंगानि जीवकर्षभकौ सिता ॥ मंजिष्ठा मधुकं चेति दष्टो मंडलि-
ना पिबेत् ॥ वंशत्वग्बीजकटुकापाटलीबीजनागरं ॥ शिरीषबीजा-
तिविषे मूलं गावेधुकं वचा ॥ पिष्टो गोवारिणा ऽष्टांगो हंति गोन-
सजं विषं ॥ कटुकातिविषे कुष्ठगृहधूमहरेणुकाः ॥ सक्षौद्रव्योपतग-
रा घ्नंति राजीमतां विषं ॥ निरवनेत्कांडचित्राया दंशं यामहयं भुवि
॥ उद्धृत्य प्रच्छितं सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ॥ पिबेत्पुराणं च घृ-
तं वराचूर्णावचूर्णितं ॥ जीर्णं विरिक्तो भुंजीत यवाञ्चं सूपसंस्कृतं ॥
करवीरार्ककुसुममूललांगलिकाकणाः ॥ कल्कयेदारनालेन पाठामरि-
चसंयुताः ॥ एष व्यंतरदष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥ शिरीषपुष्प-
स्वरसे सप्ताहं मरिचं सितं ॥ भावितं सर्पदष्टानां नस्यपानांजने हि-
तं ॥ द्विपलं नतकुष्टाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलं ॥ अपि तक्षकदष्टानां
पानमेतत्सुखप्रदं ॥ गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तंदुलीयकं ॥ अपि वा

१ कुष्ठसहितमाक्षिकं ॥ २ शिरीषापुष्पलवटश्वेतसानां त्वक् पंचवल्कलमिति
सर्वांगमुदरायां ३ कांडचित्रायाः सर्पविशेषस्य दंशं यामहयं भुवि निखनेत् ॥ तत उद्धृत्य
प्रच्छितं सर्पिर्धान्यमृद्भ्यां प्रलेपयेत् ॥ धान्यस्य मृद्धान्यमृत् ॥

सुकिंन दष्टः पिबेन्मधुघृताप्लुतं ॥ रक्तं मांसं तु गोधायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितं ॥ विषे रसगते पानं कपित्थरससंयुतं ॥ सेलुस्वङ्मूलपत्राणि बादरोदुंबराणि च ॥ कटभ्याश्च पिबेद्रक्तगते मांसगते पुनः ॥ सक्षौद्रं खादिरारिष्टं कौटजं मूलमंभसा ॥ सर्वेष्वपि बलायुग्मं मधुकं मदनं नतं ॥ शिरोगते विषे मूलं नस्यकर्मणि योजयेत् ॥ बंधुजीवस्य भार्या तु सुरसस्यासितस्य वा ॥ अथवा पिप्पली हिंगु वृश्चिकाली मनःशिला ॥ शिरीषबीजापामार्गलवणं चेतनाकरं ॥ कल्कभूर्णोऽथवा कृष्णाक्षवकातिविषोषणात् ॥ पिप्पलीमरिचक्षारवचासैधवशिमुकात् ॥ पिष्टो रोहितपित्तेन हंत्यक्षिगतमंजनात् ॥ चंदनं मधुकं मांसी पिप्पली मरिचोत्पलं ॥ सैधवं चांजनं श्रेष्ठं गवां पित्तेन कल्कितं ॥ नक्तमालफलं व्योषं बिल्वमूलं निशाद्वयं ॥ पुष्पं च सौरसं पिष्टमंजनं वस्तवारिणा ॥ भोजवैतरणोद्दिष्टं विषसुप्तप्रबोधनं ॥ वाजिगंधाफलोक्षीरं नेत्रयोर्विषसुप्तयोः ॥ अंजनं वारिणा पिष्टं गरुडं गरुडोपमं ॥ समुद्रफेनमरिचकणासौवीरकांजनं ॥ चूर्णांजनं ससिंधूथं विषोपहतचक्षुषां ॥ कपित्थमांसं ससितक्षौद्रं कंठगते विषे ॥ लिखादामाशयगते ताप्यचूर्णं फलं नतात् ॥ पिबेत्पक्वाशयगते मंजिष्ठारजनीद्वयं ॥ पिप्पली च समं पिष्ट्वा मत्स्यपित्तेन पाययेत् ॥ पिप्पलीनागरं क्षीरं नवनीतेन मूर्च्छितं ॥ प्रवृद्धे कंठगे दद्याच्छेपाणि प्रतिसारयेत् ॥ जयेत्संक्रामणैश्चाशु विषं शिरसि संश्रितं ॥ दद्यादधस्तदृष्टस्य मूर्ध्नि काकपदे कृते ॥ काकपक्षशिखिच्छागगव्यमाहिपकौकुटं ॥ बिल्वप्रमाणं मांसासृङ्गार्धं दष्टस्य पादयोः ॥ विषं संक्रमते तत्र निहन्त्याच्छीघ्रमन्यथा ॥ तीक्ष्णनस्यांजनांते च ऋग्मात्रं पिबेद्दृतं ॥ विषं हि नेत्रं रक्तस्य तीक्ष्णैर्हीति समीरितं ॥ वामयेत ततश्चैनं विषशोषशांतये ॥ श्लेष्मलं श्लेष्मलैर्दृष्टं नाभेरुर्ध्वं विशेषतः ॥ धामार्गवः शक्यवाः सर्षपा मदनं मधु ॥ सैधवं वमनं कोष्णं विषे श्लेष्माशयाश्रिते ॥ सुरसं

सर्पवेतालीभीश्वरीं गौरसर्पपं ॥ पटोलनिंबपत्रं च पिबेत्सक्षौद्रसैधवं ॥
 शुक्राब्दा जालिनी दंती मदनेक्ष्वाकुकोटजं ॥ काला लांगलिका तिस्रा
 वमनं तंदुलांबुना ॥ पैत्तिकं पैत्तिकैर्दष्टमधो नाभेर्विशेषतः ॥ विषे पित्ता-
 शयगते पाययेत् विरेचनं ॥ सनीलिनीफलां दंतीं पयसा मस्तुनाऽथ-
 वा ॥ श्लक्ष्णचूर्णीकृतं कुंभं काथेन त्रैफलेन वा ॥ क्षारेण च त्रिवृ-
 च्छ्यामासुरसानीलिनीरजः ॥ पिंडीतकफलं व्योषं त्रिवृद्देहं हरीत-
 कीं ॥ विरेचनं कफप्राये लवणं मूत्रसंयुतं ॥ घृताद्भुतं सलवणं मारु-
 ते नीलिनीफलं ॥ शयानः शयने छिद्रे विरेच्यो विषपीडितः ॥ मुहुर्मु-
 त्तिष्ठते ह्यस्य विषं दृपयतेऽनिलं ॥ पिबेद्वातो विरिक्तो वा यवागूं वि-
 षनाशिनीं ॥ विषे वाताशयगते सर्पिषा पानमिष्यते ॥ आद्यपश्चिम-
 योर्यच्च प्रोक्तं विषनिषेधयोः ॥ अथ दर्बीकृतां वेगे पूर्वं विस्त्रान्य शो-
 णितं ॥ अगदं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ द्वितीये वमनं
 कृत्वा तद्देवागदं पिबेत् ॥ विषापहे प्रयुंजीत तृतीयेऽजननावने ॥
 पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ॥ पष्ठपंचमयोः शीतैर्दिग्धं सि-
 त्तमभीक्ष्णशः ॥ पाययेद्दमनं तीक्ष्णं यवागूं च यथोदितां ॥ अगदं
 सप्तमे तीक्ष्णं युंज्यादंजननस्ययोः ॥ कृत्वाऽवगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं
 ततः ॥ मांसं सरुधिरं तत्र चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥ तृतीये वमितः पेयां वे-
 गे मंडलिनां पिबेत् ॥ अंतीक्ष्णमगदं पष्ठे गणं वा पद्मकादिकं ॥ आद्येऽ-
 वगाढं प्रच्छाद्य वेगे दष्टस्य राजिलैः ॥ अलांबुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं
 पिबेत् ॥ पष्ठेऽजनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ॥ अनुक्तेषु च वेगेषु
 क्रियां दर्बीकरोदितां ॥ गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदुं विध्येत्सिरां न च ॥
 त्वङ्मनोन्धानिशे वैकं रसः शार्दूलजो नखः ॥ तमालः केसरं शीतं
 पीतं तंदुलवारिणा ॥ हन्ति सर्वविषाण्येतद्द्वित्रिवत्रमिवामुरान् ॥ प्रपौ-

१ अभीक्ष्णमिति पाठः २ गर्भिण्यादिषु मृदुक्रियां योजयेत् ॥ सिरां च न व्यधयेत् ॥
 ३ वक्त्रं तगरं

दरीकं कदुका देवदारुं सुवर्चिका ॥ कालानुसारी स्थौणेयशैलेयवन-
पद्मकं ॥ कुटञ्जैलापुञ्जागनतकुष्ठप्रियंगुकं ॥ रोध्रगुगुलुतालीस-
पिप्पलीस्वर्णगैरिकं ॥ सिंदुवारसिताशुठीध्यामकं लवणोत्तमं ॥ सू-
क्ष्मचूर्णीकृतं शृंगे निदध्यान्माक्षिकान्वितं ॥ तार्क्ष्यस्ताक्ष्योपमः पा-
ननाबनाभ्यंजनांजनैः ॥ अगदस्तक्षकस्यापि विषवेगं निवर्त्तयेत् ॥
रोध्रं शिरीषपुष्पाणि समंगा सहरेणुका ॥ कणोषणालनेपालीवचाय-
ष्टीमधूत्पलं ॥ सिंदुवारीतमंदारमूलं बीजं करंजजं ॥ ज्योतिष्मती
नतं कुष्ठं श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ चूर्णितः कन्यया क्षौद्रगोपिता-
भ्यां च वसितः ॥ अगदो हंति सर्पांखुकणभुक्श्वशृगालजं ॥ बि-
डालकांडचित्रोत्थं विषं भूतज्वरं ग्रहं ॥ अपस्मारगदोन्मादगुल्माजी-
र्णविमूचिकाः ॥ शिरोक्षिकर्णशूलं च राजद्वारे च शस्यते ॥ बि-
ल्वस्य मूलं मुरसस्य पुष्पं फलं करंजस्य नतं मुराहं ॥ फलत्रिकं
व्योषनिशाहयं च बस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टं ॥ भुजंगलूतौदुरुद-
श्चिकाद्यैर्विमूचिकाऽजीर्णगरज्वरैश्च ॥ आर्त्तान्नरान्भूतविधर्षितांश्च
स्वस्थीकरोत्यंजनपाननस्यैः ॥ त्रिवृद्दिशल्या मधुकं निशे लवणपंच-
कं ॥ मंजिष्ठा व्यूषणं तद्वत्कल्कयेत्स महागदः ॥ मांसीहरेणुत्रि-
फलामुरंगीमधुयष्टिका ॥ पद्मकाशोकपुञ्जागकुष्ठतालीसचंदनं ॥ सु-
गंधकैला किणिही त्वक्पटोली मृगादनी ॥ भार्ङ्गी विडंगं पालिंदी
पाठा क्रोष्टुकमेखला ॥ पुष्पमारुष्करं पत्रं सौरसं कटुकं नतं ॥
पित्तं नकुलमार्जारगोधाशल्यकसूकरात् ॥ पृषताच्चित्रपत्राच्च गोशृं-
गे पूर्ववत्स्थितं ॥ यत्र गेहे न तत्राहिकीटादिभ्यो भयोद्भवः ॥ ए-
तेन भेरीपटहाः पताकाश्च प्रलेपिताः ॥ आर्षभेण विषं घ्नति स्पर्श-
श्रवणदर्शनैः ॥ प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दंशौदप्युद्धरेद्विषं ॥ भूयो वे-

१ हिरण्यकुंतिपाठः २ आर्षभनाम्नाऽगदेन ३ दंशादपि किं पुनः कायात्सर्वं
विषमुद्धरेत् ॥

गाय जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥ विषापायेऽनिलं कुङ्कुमं स्नेहादि-
भिरुपाचरेत् ॥ तैलमध्यकुलत्थास्तबज्यैः पवननाशनैः ॥ पित्तं
पित्तज्वरहरैः कषायस्नेहवस्तिभिः ॥ समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्व-
धादिना ॥ सिता वैगंधिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ॥ पानं समं-
त्रपूतांबुशोक्षणं सांत्वहर्षणं ॥ सर्पांगामिहते युंज्यात्तथा शंकाविषा-
र्दिते ॥ पूतनाप्रेतकूष्मांडपिशाचाद्या नरद्विषः ॥ निहंत्यौषधिवी-
र्याणि रक्षाकर्माण्यथाचरेत् ॥ तस्माद्रक्षां प्रयुंजीत रक्षोगणनिवारि-
णीं ॥ गोमयेन सुसंमृष्टे धूपागुरुमुधूपिते ॥ गंधमाल्योपहाराद्यैर्गुरुपूजि-
तदैवते ॥ मूत्रकारान्समभ्यर्च्य शंकरास्तिककक्ष्यपान् ॥ संतर्प्य हव्यक-
व्याभ्यां समिद्धाननलद्विजान् ॥ प्राङ्मुखायोपविष्टाय विषार्ताय चि-
कित्सकः ॥ उत्तराभिमुखो युंज्यात्सिद्धमंत्रादि भेषजं ॥ समप्रमाणैर्हरितै-
र्दर्भैः प्रागभिमंत्रितैः ॥ अच्छिन्नाग्रैः समूलैश्च कुर्यात्तस्यापमार्जनं ॥ ब्र-
ह्माद्यैरगदैरेनं नित्यमेवानुलेपयेत् ॥ संजीवनादीन् पानादौ दंशलेपे
च योजयेत् ॥ पूर्णकुंभं सकुसुमं सर्वपांश्च गँले सितान् ॥ शस्तं दूर्वामधु-
घृतं कुर्याद्दृष्टस्य मूर्द्धतः ॥ एवं शाम्यति सप्ताहाद्विषमात्मवतां सदा
॥ कर्कतं न मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकं ॥ वैदूर्यं गर्दभमणिं पित्रुकं
विषमूषिकां ॥ हिमवद्विरिसंभूतां सोमराजां पुनर्नवां ॥ तथा द्रो-
णां महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिं ॥ विषाणि विषशांत्यर्थं वीर्यवं-
ति च धारयेत् ॥ छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ॥ तच्छा-
याशब्दविव्रस्ताः प्रणश्यंति भुजंगमाः ॥ इति सर्पविषप्रतिषेधो नाम
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

अथातः कीटविषविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ सर्पाणामेव वि-
षमूत्रशुक्रांडशक्कोथजाः ॥ दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्वि-

१ विषाणमेसति २ तयोश्छत्रझर्झरयोः यथासंख्यं छायाशब्दाभ्यां विव्रस्ताः सर्पाः
प्रणश्यंति

धाः ॥ कुंभीनसस्तुंडिकेरी शृंगी शतकुलीरकः ॥ उच्चिर्दिगोऽग्निना-
 माचं चिच्छिटांगो मयूरकः ॥ अहिजोरभ्रकावर्त्तसारिकामुखवैदलाः
 ॥ शरावकुर्दो परुषश्चित्रशीर्षोऽहिजारिकः ॥ अष्टादशैते वायव्या
 कीटा वायुप्रकोपनाः ॥ कौण्डिन्यकः कणभको वरटी पत्ररश्मिकः ॥ वि-
 नामिका ब्राह्मणिका विदुलो भ्रमरस्तथा ॥ बाह्यकः पिच्छकः कुंभी
 वर्चःकीटोऽरिमिदकः ॥ दुंदुभः पद्मकीटश्च मकरः शतपादकः ॥ पं-
 चालः पाकमत्स्यश्च सूक्ष्मतुंडोऽथ गर्दभिः ॥ क्लीतः रुमिसरावी च य
 श्वाप्युत्क्लेशकः स्मृतः ॥ चतुर्विंशतिरामेयाः कीटाः पित्तविकारदाः ॥
 विश्वंभरः पंचशुक्लः पंचरुणोऽथ पौंडकः ॥ शीर्यकः प्रचलाकश्च व
 टभाः किटिभो जटी ॥ सूचीमुखः रुष्णगोधा दभ्रः काषायवासिकः
 ॥ त्रयोदशैते निर्दिष्टाः कीटाः श्लेष्मप्रकोपनाः ॥ भृंगीलसो वलि-
 भकः शूलको वाहकस्तथा ॥ कोष्टकारी रुमिकरो यश्च मंडलपुष्प-
 कः ॥ तुंडनाभः सर्पपको सर्पपी शंभुकस्तथा ॥ अग्निकीटश्च संकी
 र्णा द्वादश प्राणनाशनाः ॥ दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दशस्तोदरुजोल्बणः
 ॥ आम्रैर्यैरल्पसंस्त्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ पक्षपीलुफलप्रख्यः खर्जु
 रसदृशोऽथवा ॥ कफार्थिकैर्मंदरुजः पक्षोद्वरसन्निभः ॥ स्त्रावाढ्यः
 सर्वलिङ्गस्तु दंशः स्यात्सान्निपातिकैः ॥ वेगाश्च सर्पवच्छोफो वद्धि-
 णुर्विस्तरक्तता ॥ शिरोक्षिगौरवं मूर्च्छा भ्रमः श्वासोऽतिवेदना ॥
 सर्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कंदूरोचकः ॥ वातिकः पक्षवातेन स्प-
 र्शादृशति पैत्तिकः ॥ मुखेन श्लैष्मिकः कीटः सर्वथा सान्निपाति-
 कः ॥ दष्टस्य कण्ठैः शोफो विसर्पो वमथुज्वरः ॥ दंशश्च कर्णि-
 काकारः श्यावरक्तो विशीर्यते ॥ त्रिकंदकैस्तु दष्टस्य नानावर्णोऽ-
 थवाऽसितः ॥ दंशो भवेच्छुभ्रमान्मोहो भेदश्च वर्चसः ॥ काक-

लासोऽर्द्धचंद्राक्षः श्याववान् मृशलोहितः ॥ दंशो रक्तैश्वितैः
स्फोटैः सशूलैः कमलोद्भवः ॥ एकदंष्ट्रार्पितः पीतः कंडूमान् दुर्दु-
रः सरुक् ॥ दंशो दष्टः सतृणिनद्रो मूर्च्छावान् हरितं वमेत् ॥
मात्स्यो दंशः सरुग्दाहः प्रागेवोक्तो जलौकसां ॥ विश्वंभरकृतो दंशः
शोफकंडूरुजान्वितः ॥ फेनोद्गममतीसारं कुरुते कोठजन्म च ॥ पी-
तः शतपदीदंशः स्वेदरुग्गशोफवान् ॥ अतसीपुष्पवर्णो वा पिटि-
कावान् भ्रमप्रदः ॥ गृहगोधिकया स्वेदतोदश्वयथुदाहवान् ॥ क्लेदी-
च दंशो दष्टस्य दृत्पीडा ग्रंथिसंभवः ॥ कंडूमान्माषकैरीषच्छूयथुर्म
दवेदनः ॥ असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतं ॥ प्रायेण मक्षिकाः
क्षेत्रे दशंति श्वयथूल्बणः ॥ तदंशो दाहकंडूमांस्तासां तु स्थगिकां
त्यजेत् ॥ तदृष्टे पिटिका श्यावा स्वाविणी भूर्युपद्रवा ॥ रुग्वाग्नि-
पीलिकादंशो वह्निनेवच दहते ॥ कालविंदुनिभैः स्फोटैर्दाहकंडूरु-
जान्वितैः ॥ यद्वात्रमाचितं सोष्म तद्विद्यादवमूत्रितं ॥ वृश्चिकस्य वि-
षं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत् ॥ ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु
निष्ठति ॥ दंशः सद्यो ऽतिरुक् श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ॥ ते^१
गवादिशकृत्कोथादिग्धदष्टादिकोथतः ॥ सर्पकोथाच्च संभूता मंदम-
ध्यमहाविषाः ॥ मंदाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षकर्बुरमेचकाः ॥ रो-
मशा बहुपर्वाणो रोहिता पांडुरोदराः ॥ धूम्रोदरास्त्रिपर्वाणो मध्या-
स्तु कपिलारुणाः ॥ पिशंगाः शबलाश्चित्राः शोणिताश्च महाविषाः
॥ अग्न्याश्च द्व्येकपर्वाणो रक्तासितसितोदराः ॥ तैर्दंष्ट्रैः शूनरसनः स्त
ब्धगात्रो ज्वरादितः ॥ खैर्वमन् शोणितं कृष्णमिंद्रियार्थानसंविदन् ॥
स्विद्यन्मूर्च्छान्विशुष्कास्यो विव्हलो वेदनातुरः ॥ विशीर्यमाणमां-
सश्च प्रायशो विजहात्यसून् ॥ उच्चार्तिगस्तु वक्त्रेण दशत्यभ्यधिकव्य-

१ ते गवादिशकृत्कोथात् विषदिग्धदष्टादिकोथात् सर्पकोथाच्च संभूता यथासंख्यं
मंदविषा मध्यविषा महाविषाश्च स्युः २ तैः महाविषैः

यः ॥ साध्यतो वृश्चिकात्स्तंभं शेफसो दृष्टरोमतां ॥ करोति सेक-
 मंगानां देशः शीतांबुनेव च ॥ उष्ट्रवर्णतया चोक्तः स एव पुष्टधू-
 मकः ॥ रात्रिको रात्रिचाराच्च पृथक्त्वं कणभाविषु ॥ विकारसा-
 धनाभेदाद्भेदाः संतोऽपि नोदिताः ॥ वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लै-
 ष्मिकाः कणभोंदुराः ॥ प्रायो बालोल्बणविषा वृश्चिकाः सोष्ट्रधूमकाः ॥
 यस्य यस्यैव दोषस्य लिंगाधिक्यं प्रतर्कयेत् ॥ तस्य तस्यौषधैः कु-
 र्याद्विपरीतगुणैः क्रियां ॥ दृसीडोर्ध्वानिलस्तंभः सिरायामोऽस्थिपर्ब-
 रुक् ॥ घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावता वातिके विषे ॥ संज्ञानाशोष्णनिः-
 श्वासो दृढाहः कटुकास्यता ॥ मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पै-
 त्तिके ॥ छर्द्यरोचकदृष्टासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः ॥ सशैत्यमुखमाधुर्य-
 विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषं ॥ पिण्याकेन व्रणे लेपस्तैलाभ्यंगश्च वाति-
 के ॥ स्वेदो नाडीपुलाकाद्यैर्वृंहणश्च विधिर्हितः ॥ पैत्तिकं स्तंभयेत्
 सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ॥ लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जये-
 त् ॥ कीटानां त्रिप्रकाराणां त्रैविध्येन क्रिया हिता ॥ स्वेदालेपनसे-
 कांस्तु कोष्णान्प्रायोऽवचारयेत् ॥ अन्यत्र मूर्छितादंशापाकतः कोथ-
 तोऽपि वा ॥ नृकेशाः सर्पपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनं ॥ विषदंशस्य
 सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत् ॥ विषघ्नं च विधिं सर्वं कुर्यात् संशोधनानि
 च ॥ साधयेत्सर्पवद्दृष्टान्विषोग्रैः कीटवृश्चिकैः ॥ तदुत्लीयकतुल्यांशां त्रि-
 दृतां सर्पिषा पिबेत् ॥ याति कीटविषैः कंपं न कैलास इवानिलैः ॥ क्षी-
 रितृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ मुक्तालपो वरः शोफनोददाहज्व-
 रप्रणुत् ॥ वचा हिं गु विडंगानि सैधवं गजपिप्पली ॥ पाठा प्रतिविषा व्यो-
 षं काश्यपेन विनिर्भितं ॥ दशांगमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ मै-
 षज्यं कीटवत्पीतं महाश्रेहपयो मधु ॥ शिखिकुकुटजैः पिच्छैः सतै-
 ललवणोत्तमैः ॥ धूपो हन्ति क्रतुः शीघ्रं कीटवृश्चिकजं विषं ॥ विषे
 कणमजे कुर्यादुंदुरोक्तमुपक्रमं ॥ शरीषबीजं मंदूके लेपः सुक्ष्मीर-

कल्कितः ॥ मधु त्रिकटुकं श्वेता भिंडामूलं च मत्स्यजे ॥ वचां
 वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमंजरीं ॥ द्वे बले नाकुलीं कुष्ठं शिरीषं रज-
 नीद्वयं ॥ गुहामतिगुहां श्वेतामजगंधां शिलाजतु ॥ कटूतुणं कट-
 भीक्षारं गृहधूमं मनःशिलां ॥ रोहीतकस्य पित्तेन कल्कयेत्स परो
 ऽगदः ॥ विश्वभरादिष्वालेपनावनांजनपानतः ॥ स्वर्जिकाजशक्त-
 त्क्षारः सुरसः साक्षिपीडकः ॥ मदिरामंडसंयुक्तो हितः शतपदीविषे
 ॥ कपित्थसिक्थपिंडार्कक्षीरं त्रिकटुकान्वितं ॥ करंजं द्वे हरिद्रे च
 गृहगोधीविषापहः ॥ काकांडयुक्तः सर्वेषां विषाणां तंदुलीयकः ॥
 प्रशस्तो बर्हिणां ऽडेन तद्वद्वायसपीलुकः ॥ तगरं नागरं नागकेसरं
 मरिचानि च ॥ प्रयुक्तं पाननस्याभ्यां मक्षिकाविषनाशनं ॥ सिता-
 सिते च लवणे मरिचं च सनागरं ॥ फणिज्जकरसोपेतं वरदीनां वि-
 षापहं ॥ सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ॥ विदारिगंधासि-
 ङ्गेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनःपुनः ॥
 सिंचेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ उपनाहो घृते मृष्टः कल्को
 ऽजाज्याः ससैधवः ॥ आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥
 रजनीसैधवव्योषशिरीषफलपुष्पजैः ॥ मातुलुंगाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुर-
 साग्रजं ॥ लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ॥ पाने
 सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करं ॥ गुडोदकं वा सुहिमं चतुर्जातकवा-
 सितं ॥ पलाशबीजसंयुक्तो लेपोऽर्कक्षीरभाविता ॥ पारावतशक्तपथ्या-
 तगरं विश्वभेषजं ॥ बीजपूररसोन्मिश्रं परमो वृश्चिकागदः ॥ मनो-
 ँहा सैधवं हिंगु मालतीपल्लवानि च ॥ गोशरुद्रसपिष्टेयं गुलिका वृ-
 श्चिकार्दिते ॥ लशुनो मरिचं हिंगु सुरसं विश्वभेषजं ॥ अर्कक्षीरे-
 ण गुलिका वृश्चिकार्दितशंकरा ॥ सैधवोष्ट्रदंष्ट्रा च हन्ति वृश्चिक-
 जं विषं ॥ हिंगुना हरितालेन मातुलुंगरसेन च ॥ लेपांजनाभ्यां गु-

लिङ्काः परमं वृश्चिकापहाः ॥ करंजार्जुनशेलूनां कटभ्याः कुटजस्य
 च ॥ शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनं ॥ पिप्पलीं मरिचं
 यर्षीं श्वेतां मुरसमंजरीं ॥ सहदेवीमपामार्गं तंदुलीयं च कल्कयेत् ॥
 कुंतलक्षारतोयेन लेपोऽलिविषनाशनः ॥ यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रल-
 पत्युग्रवेदनः ॥ तस्य पथ्यानिशाकृष्णामंजिष्ठातिविषोषणं ॥ सा-
 लाबुद्धंतं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनं ॥ आदंशं यस्य कंदूः स्यात्कोथः कु-
 ष्ठं च दारुणं ॥ तस्यालेपस्त्रिकटुकं यवक्षारोऽक्षिपीडकः ॥ पारावत-
 शकृत्कांतास्वर्जिकाग्निहरेणवः ॥ रसेन मातुलुंगस्य क्षीरेणार्कस्य च
 द्रुतः ॥ हृदयं पीडयते यस्य मूर्च्छा चिमिचिमायनं ॥ दंतौष्ठदं-
 शो रोम्णां संहर्षस्तस्य निवर्त्तते ॥ वेगो विषस्य पंचाहाच्चैव वा
 कियया विना ॥ तत्र कुर्वीत दंशस्य लेपनं मस्तुकल्कितैः ॥ श्वे-
 तपाटल्यतिविषाहरिद्राहरिणीनतैः ॥ बिल्वमूल्यवक्षारकुष्ठमागधिका-
 युतैः ॥ उद्धृत्यतइवादंशः शूनः क्लिन्नो हतच्छविः ॥ जंबूफल-
 मिवारक्तः कूजन्वमति चेष्टते ॥ इंद्रियार्थान्न जानाति प्र-
 सिध्यति च यो मुहुः ॥ स्वर्जिकाकुष्ठतगरनाकुलीपीलुपिप्पलीः ॥
 बृहती चाच्छमुरया तस्य पिष्ट्वा प्रलेपनं ॥ सर्वत्र चोग्रातिविषे पा-
 ययेद्दधिसर्पिणी ॥ विध्येत्तिरां विदध्याच्च वमनांजननावनं ॥ उष्ण-
 स्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहं ॥ नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपू-
 रकरसैर्हरितालं ॥ सैधवं च विनिहंत्यगदोऽयं लेपतोऽलिकुलजं विष-
 माशु ॥ अंते वृश्चिकदद्यानां समुदीर्णं भृशं विषे ॥ विषेण लेपयेद्दंशं
 स्थावरेण यथोदितं ॥ कियेयमुच्चिदिंगेऽपि प्रतिलोमं च पांशुभिः ॥
 उद्धर्तनं सुखाम्लोष्णैस्तथा वाऽऽच्छादनं घनैः ॥ कुटजस्य फलं कुष्ठं
 मालती जालिनी नतं ॥ तिक्तेक्ष्वाकुश्च पिष्ट्वा नि पानप्रघमनादिभिः ॥
 वृश्चिकौंदुरुलूतानां सर्पाणां च विषापहं ॥ समानममृतेनेदं गराजीर्णं
 च नाशयेत् ॥ अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं त्रिर्भाषितं पिप्पलिचूर्ण-

मिश्रं ॥ एषो ऽगदो हन्ति विषाणि कीटभुजंगलूतांदुरुदृशिकानां ॥
शिरीषपुष्पं सकरंजबीजं काश्मीरजं कुष्ठमनःशिले च ॥ एषोऽगदो
रात्रिकटुश्रिकानां संक्रांतिकारी कथितो जिनेन ॥ इति कीटविषवि-
ज्ञानप्रतिषेधो नाम त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

अथातो लूताविषविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ विश्वामित्राय
रुष्टस्य वसिष्ठस्य ललाटजाः ॥ स्वेदलेशाः स्मृता लूता लूने ये पतिता-
स्तृणे ॥ खांडवे दह्यमानानामसुराणां शरीरतः ॥ याः स्फुलिंशा विनि-
श्चेरुस्ता लूता इति केचन ॥ अन्ये वदन्ति भुक्तस्य दुष्टस्यान्नस्य
भोजनात् ॥ संभवन्ति विषस्फोटा ये लूताः कीटलक्षणाः ॥ यथास्वं धा-
रयन्तस्ते लूताः कीटाश्च संज्ञिताः ॥ तत्र धोरतरा लूता भिद्यन्ते ता
अपि त्रिधा ॥ तीक्ष्णमध्यावरत्वेन घ्नन्ति चाश्वचिकित्सिताः ॥ सप्ता-
हेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥ कपिलाऽग्निमुखीपीता पद्मा मू-
त्रा सिता ऽसिता ॥ आग्नेयाः स्वेदजाः सप्त लूताः पित्तविकारदाः ॥
रक्तपादाभृंगनीलापिङ्गलाभात्रिमंडलाः ॥ पूतिगंधाभिधा लूता लू-
ताश्च चिरमंडलाः ॥ लूता वीरांडजाः सप्त सौम्याः श्लेष्मविकारदाः ॥
कुमुदाऽलविषारक्ताश्वित्रासंतानिमेचकाः ॥ कसना चोद्भिदाः सप्त
वायव्या वायुरोगदाः ॥ काकांड्येणपदी लाजा वैदेही जालिनी तथा
॥ मालागुणा सवर्णा च मिश्राः सप्तोपपादुकाः ॥ व्यामुर्वत्याशु गा-
त्राणि ज्वलत्पावकसन्निभाः ॥ सन्निपातकृतोऽसाध्याः साध्याः कृच्छ्रेण
चेतराः ॥ ता दशन्ति सिते पक्षे ऽसिने संधौ सदैव च ॥ दंशः सामा-
न्यतस्तासां दद्रुमंडलसन्निभः ॥ सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा
मृदुरुन्नतः ॥ मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावपर्यंतो जालकावृतः ॥ विसर्प-
वान् शोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ॥ ज्वराशुपाकविक्लेदकोथावदरणा-
न्वितः ॥ क्लेदेन यत्स्पृशत्यंगं तत्रापि कुरुते व्रणं ॥ श्वासदर्द्रा-

शकन्मूत्रशुकलालानखार्तवैः ॥ अष्टामिरुद्धमत्येता विषं वक्त्रैर्वि-
 शेषतः ॥ श्वासेन दंशः सहसा शूयते ज्वरदाहवान् ॥ दंष्ट्राक-
 तस्तूग्रतरो विवर्णः कठिनः स्थिरः ॥ गंभीरशोफवांस्तोदवेदनादा-
 हसंयुतः ॥ दुर्गन्धः शकृता दाहकंठूचिमिचिमान्वितः ॥ पच्यते चाशु
 पक्वश्च पांडुः पीलुफलोपमः ॥ मूत्रेण रक्तपर्यंतो मध्ये कृष्णो विशीर्यते ॥
 आवर्त्तसदृशः शूनः पूतिः सर्पति दह्यते ॥ शुक्लेण ग्रंथिसंस्थानः क-
 ठिनस्तीव्रवेदनः ॥ अल्पमूलोऽल्परुक्कोचो लालया कंदुरो मृदुः ॥
 नखेन चोषः कुलकः कंठूधूमायनान्वितः ॥ किंशुकोदरवर्णस्तु रजसा
 चंचुमालवान् ॥ लूता नाभेर्दंशत्यूर्ध्वमूर्ध्वं चाधश्च कीटकाः ॥ तद्दृषि-
 तं च वस्त्रादिदेहे पृक्तं विकारकत् ॥ दिनार्द्धं लक्ष्यते नैवं दंशो लूता-
 विषोद्भवः ॥ सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ॥ अव्य-
 क्तवर्णः प्रचलः किंचित्कंडूरुजान्वितः ॥ द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽनेषु पि-
 टिकैरिव चाचितः ॥ व्यक्तवर्णो ततो मध्ये कंडूमान् ग्रंथिसन्निभः ॥
 तृतीये सज्वरो रोमहर्षकद्रक्तमंडलः ॥ शरावरूपस्तोदाढ्यो रोमकू-
 पेषु सास्त्रवः ॥ महान्श्वनुर्ये श्वयथुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ॥ विकारान्कु-
 रते तांस्तान् पंचमे विषकोपजान् ॥ पष्ठे व्याप्नोति रोमाणि सप्तमे
 हंति जीवितं ॥ इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च विभजेदतः ॥ वि-
 षं शाम्यति सर्वासामेकविंशतिरात्रितः ॥ दंशः पित्तात्मको दाहतृद्-
 स्फोटज्वरमोहवान् ॥ सशोफः कठिनः पांडुः कंडूमान् श्लैष्मिकोऽ-
 ल्परुक् ॥ वातिकः परुषः श्यावः पर्वमेदातिरुकरः ॥ सर्पज्ञानोदितै-
 र्लिङ्गैर्दोषोद्रेकं च लक्षयेत् ॥ त्रिदोषाः प्रायशो लूताः सर्वाः पित्तक-
 फाधिकाः ॥ प्राणान्तिकीषु हन्मोहश्वासहिष्माशिरोग्रहाः ॥ श्वे-
 ताः पीताः सिताः रक्ताः पिटिकाः श्वयथूद्भवः ॥ वेपथुर्वमथुर्दाहतृ-
 डांध्यं वक्रनासता ॥ श्यावौष्ठवक्रदंतत्वं पृष्ठग्रीवावमंजनं ॥ पक्व-
 जंबूसवर्णं च दंशात् स्रवति शोणितं ॥ अथाशु लूताददृश्यं शब्दे-

णादंशमुद्धरेत् ॥ दहेच्च जांबवौष्ठाद्यैर्नतु पित्तोत्तरं दहेत् ॥ कर्क-
 शं मित्ररोमाणं मर्मसंध्यादिसंश्रितं ॥ प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिं-
 दीत दहेन्न च ॥ लेपयेद्गन्धमगदैर्मधुसैधवसंयुतैः ॥ सुशीतैः सेचये-
 च्छानु कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ सर्वतोऽपहरेद्रक्तं शृंगाद्यैः सिरयाऽपि
 वा ॥ स्नुते रक्ते परीषेकः स्मृतः क्षीरादिभिर्द्रुतः ॥ प्रपौडरीकन्द्हीविर-
 सारिवोशीरजीवकाः ॥ रोध्रचंदनजीवतीमंजिष्ठासर्जवज्जुलाः ॥ मृ-
 णालबिससैवाल्कमुदोत्पलैर्गैरिकाः ॥ न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थनिचुलप्लक्ष-
 वेतसाः ॥ समंगापाटलीगुंद्राकाकोलीसितपर्णिकाः ॥ शिरीषधातकी
 मूर्वाविदारीपद्मकं कुशाः ॥ शृंगाटकं कोशवतीवायसीसोमराजयः ॥
 मधुकांशुमतीदूर्वा यथालाभं समाहृतं ॥ शस्तः पर्युषितो लेपः सधृ-
 तः पैत्तिके विषे ॥ श्यामाह्वयनिशामुस्तानखरास्त्रामहासहाः ॥ वा-
 सापतंगसुवहानाकुलीगिरिकर्णिकाः ॥ सर्पगंधायवफलानिर्गुण्डचर्म-
 तकस्थिराः ॥ शुकास्यामहिषकांतकुष्ठेन्द्रयवकुंकुमं ॥ करवीरागुरुनतं
 सुगंधं सिंधुवारितं ॥ आस्फोतगुंद्री च हितः प्रलेपः श्लैष्मिके विषे
 ॥ विंबीविदुलंबधूककोविदारयवासकाः ॥ सुवहारिष्टकब्राह्मीगुडूची-
 बिल्वसैर्यकाः ॥ सिद्धार्थकादेवदारुविडंगानीद्रवारुणी ॥ शतावरी-
 लांगलकीराजहृक्षपुनर्नवाः ॥ जीवतीवायसीभाङ्गीकतर्केंद्रयवार्जुनं
 ॥ निशे व्याघ्रपदी सिंहपुष्पी मंडलपर्णिका ॥ श्वदंष्ट्राकोलहृतीर-
 वतीश्वेतपुष्पिकाः ॥ प्रपुञ्जाटः कुरुवकः प्रलेपो वातिके विषे ॥ स-
 र्वत्रैव च शस्यते बोधिश्लेष्मातकाक्षकाः ॥ उदीर्णदोषान्वलिनो वि-
 षे महति वामयेत् ॥ काकांडकीकोशवतीरोध्रेंद्रयवसैधवैः ॥ पटोलीपत्रम-
 रिचकरषाटप्रियंगुभिः ॥ रुष्णाशुकनखानीपनिंबसप्ताब्धयष्टिभिः ॥
 विरेचयेच्च त्रिफलात्रिष्टुत्रिकटुसैधवैः ॥ मदंतीपूगमृद्धीकाविडंगैरथ-
 वा पचेत् ॥ एभिः पलांशकैः प्रस्थं समं ब्राह्मीरसं घृतात् ॥ पंचमूल-
 शृतं क्षीरं तोयं वा शोधनौषधैः ॥ यथास्वं कल्कितैर्युक्तं पृथग्दद्यादि-

शोधनं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलशुंठीद्रव्यसैधवैः ॥ पाठाऽजमोदाय-
 छद्यान्हमुस्तासर्षपदारुभिः ॥ लघुना पंचमूलेन लवणेन सुसाधिता ॥
 पेया संसर्जने योज्या सघृता विषनाशिनी ॥ अमध्मानहिध्माश्वासेषु
 पृष्ठग्रीवादिभंजने ॥ संकोचस्तंभकपेषु शूलेष्वर्द्धावभेदके ॥ वात-
 रोगेषु चान्येषु पर्वभेदादितादिषु ॥ एरंडबिल्वसरलचिरबिल्वार्कपाट-
 लीः ॥ शिपुपाठाकुशविषं विदुलं च जले पचेत् ॥ कनीयः पंचमूलं
 च तस्मिन्मदं पचेद्दृतं ॥ द्विगुणे तुल्यगोक्षीरे पिष्टैर्यष्टीनिशानतैः ॥
 मुराह्वेहसरलशताह्वारोध्रगैरिकैः ॥ पयस्याकुष्टगायेयीरुष्णामदन-
 कैः समैः ॥ बस्तौ प्रत्यागतेऽश्रीयात् पंचमूलावितैरसैः ॥ नावनं
 गौरवे शोफे लालास्रावे हनुग्रहे ॥ गिरिकर्णीफलरसो बंधूकं किणिही-
 सिता ॥ पङ्कथाळशुनव्योषबृहतीवैलसैधवैः ॥ अपामार्गफलं भार्ङ्गी-
 नाकुली सर्पगंधिका ॥ संज्ञानाशे प्रथमनं भार्ङ्गीयुक्तैः प्रशस्यते ॥ ति-
 क्तालाबुफलव्योषबृहतीजालिनीफलैः ॥ श्यामा यवफला बीजं फणि-
 ज्जकशिरीषयोः ॥ वार्ताकरसपिष्टानि नस्यं विषहरं परं ॥ विरिक्त-
 शिरसश्चास्य सर्पिर्मंडोऽनुवासनं ॥ नेत्रोपरोधश्चयथुकंदूनिद्रासमाग-
 मे ॥ वचामनोह्रात्रिकटुत्रिफलारोध्रगैरिकाः ॥ शंखो नीलोत्पलं ता-
 थं मुक्ताहेमप्रवालकं ॥ जीवन्ती लशुनं कुष्ठं कतकं मार्कवं नतं ॥
 प्रपौडरीकं मधुकं करंजफलसैधवं ॥ निशे फणिज्जकं तुत्थं स्रोतोज-
 नरसांजने ॥ मेघशृंग्याश्च कुसुमं पिष्टं गोवारिणांऽजनं ॥ मुरसप्रस-
 वव्योषबिल्वमूलमुराह्वयं ॥ हरिद्रा छागलीमूत्रं लूताकीटघ्नमंजनं ॥
 शिरीषपद्मकोशीरपाटलीसिंदुवारितं ॥ क्षीरशृंगीनतोदीच्यसारिवाकु-
 ष्टचंदनं ॥ सेलुस्वरसपिष्टोऽयमगदो नावनांजने ॥ पाने प्रलेपे सेके
 च लूतासु परमे हितं ॥ पयस्यामधुमृद्दीक्षाश्वदंष्ट्राक्षीरमोरटाः ॥ गो-
 जीविदारीयष्ट्याह्वामधुकानि च तद्गुणाः ॥ तथा शिरीषकुसुमं च-

द्रलेखोद्भवं फलं ॥ मुराला कटभी जातिः श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ तद्वच्च गुंजातगरकुष्ठनागबलाबलाः ॥ हरिद्रापुगुलं नागदंतीरोधं च शाबरं ॥ शिरीषपुष्पं तगरं सहदेवी शतावरी ॥ पुनर्नवा नागबला सर्पगंधा कुटञ्जटं ॥ गवादनी दंतशठसोमबल्केदुराजयः ॥ विषेषु स र्वेष्वगदः सक्षौद्रः सर्वकर्मरुत् ॥ सर्पाक्षी चंदनं चक्रं मृगाक्षी गंधनाकुली ॥ एला महामुग्धा च बस्तमूत्रेण कल्किताः ॥ लेपे पाने च लूतासु नानेन सदृशोऽगदः ॥ कटभीमूलतगरसमंगादेवदारुभिः ॥ बृहतीद्वयगांगेयीरोचनाचंदनैर्धृतं ॥ सिद्धं चतुर्गुणे क्षीरे पानाभ्यंजनयोर्हितं ॥ लूताकणभकीटानां विषे परमदारुणे ॥ निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद्गुणात् ॥ कुसुंभपुष्पं गोदंतः खर्णक्षीरी कपोतविद् ॥ त्रिवृता सैधवं दंती कर्णिकापातनं तथा ॥ हरिद्रा गुग्गुलुः किण्वं वंशलेखः कपोतविद् ॥ तद्वच्च सैधवं कुष्ठं दंती कटुकदौ गिधिकं ॥ राजकोशातकीमूलं किण्वा वा मथितोद्भवः ॥ कर्णिकापातसमये बृंहयेत्तं विषापहैः ॥ ऋतुकालेषु लूतानां यावंतः शुक्रबिंदवः ॥ देहे पतंति तावंत्यो जायंते कर्णिकाः समं ॥ गोदंतदंती त्रिवृता हरिद्रे सैधवं तिलाः ॥ मधुकं निंबपत्राणि घृतं च व्रणशोधनं ॥ कांताविडंगखदिरनिंबकंपिष्टकांबुदैः ॥ सजैलाधातकीलोहैः सिद्धं सर्पिर्व्रणापहं ॥ शिरीषकटभीसेलुक्षीरिदक्षार्जुनत्वचः ॥ कल्कचूर्णपरीषेकैः कीटलूताव्रणापहाः ॥ शताब्हारोधकासीसदावीजं बस्थिरोचनाः ॥ हरीतकी पूगफलं चूर्णोऽयं व्रणरोपणः ॥ लाक्षारजन्यौ मंजिष्ठा हरितालं मनःशिला ॥ सर्पिर्मधुप्रलेपोऽयं त्वग्निशुद्धिकरः परं ॥ रोमसंजननं कुर्याद्यदुक्तं व्रणशोधने ॥ स्नेहकार्यमशेषं च सर्पिषैव समाचरेत् ॥ विषस्य दृढये तैलमग्नेरिव तृणोलुपं ॥ इति लूताविषविज्ञानप्रतिषेधो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

अथातः प्रत्येकलूताविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ आदर्शे पिटिका

ताभ्यां भवेत्कपिलया स्थिरा ॥ लसीका रोमकूपेषु दाहोऽक्ष्णोर्भूमि गौरवं ॥ पाननस्यांजनालेपसेकांश्चात्र प्रयोजयेत् ॥ निशापद्मकुकुट्टैलाकरंजककुम्भवचः ॥ स्थिरार्कपर्यपामार्गब्राह्मीशादलनाकुलीः ॥ अथवा कुष्ठपत्तंगनखजौंगककुंकुमं ॥ अग्निमुख्या ऽतिरुक् स्फोटः संभवत्यग्निदग्धवत् ॥ अग्निज्वालासमानेन प्रस्विद्यति विषोष्मणा ॥ तृ-
 द्दाहकंपमूर्च्छाश्च पित्तासमतिसार्यते ॥ योजयेत् पूर्ववत्तत्र प्रत्याख्याय त्वरान्वितः ॥ कुष्ठलामज्जकोशीरमधुकं मधुकं मधु ॥ लाभतः शीतवीर्याणि तालीसं गोपकन्यकां ॥ पीतया पीतविण्मूत्रदंशक्लेदाक्षि-
 दर्शनः मूर्च्छाछर्दिशिरौदुःखज्वरारोचकशूलवान् ॥ तत्रेष्टाः करभोशीरमंजुवंजुलपद्मकाः ॥ वंशैवगर्जुनकुशाः शिरीषकिणिहीवचः ॥ अथवा वन्हिवाल्हीककुष्ठकेसरजौंगकं ॥ पद्माभः पद्मया स्फोटो मित्रो मित्रः पुनर्भवेत् ॥ क्लिद्यत्याशु सवत्युष्णं क्लेदं क्लेशोऽतिरुज्वरः ॥ तत्र पद्मोत्पललताहिमवेतसवंजुलाः ॥ समृणालाः सकुसुमाः स-
 क्षौद्रघृतशर्कराः ॥ पूतिर्मूत्रविषादंशो विसर्पी रुष्णशोणितः ॥ श्वासकासज्वरच्छर्दिमूर्च्छादाहभ्रमान्वितः ॥ मनःशिलालमधुकमधुको-
 त्पलचंदनं ॥ कुंष्टैलामधुकोशीरपद्मकं तत्र भेषजं ॥ आदंशे श्वेतया श्वेता पिटिका पीतकंदुरा ॥ दाहमूर्च्छाज्वररुजाविसर्पक्लेदकारिणी ॥ श्वेतायां शीतलालेपा हरेणुनलवंजुलाः ॥ कुष्ठमांसीनलोशीरकांता-
 ध्यामकपद्मकाः ॥ आदंशः रुष्ण्या रुष्णो विद्वंधिः क्लेदशोफवान् ॥ उत्थाप्यते रुष्णमसृग्दुष्टं तत्र मिषग्नितं ॥ महासुगंधासर्पाक्षीवकै-
 लाभंधनाकुलीः ॥ शूनः पांडुरया दंशः शोफो वक्रस्य गौरवं ॥ ज्वरो विघूर्णनं जृम्भा शिरोरुक् तत्र भेषजं ॥ मूलं वारुणपुष्पाया रोचनागोश-
 रुद्रसः ॥ आपांडुः पिटिकादंशः शोफवान् रक्तपादया ॥ अश्रुत्वावो-

१ वंशकाशार्जुनकुशा इति पाठः २ कुष्ठलामज्जकोशीरपद्मकमिति पाठः ३ पांडुरासं-
 ज्जकलूतादंशलक्षणं चिकित्सितं चाधिकं भाति

ऽत्र नलदसेव्योदीच्यहिमं मधु ॥ भृंगामो भृंगया दंशः पिटिका दाह-
रुक्करी ॥ कोटैश्च चीयते गात्रं तत्र शस्तं भिषग्जितं ॥ अंकोलसारः
फलिनी गवां पित्तं मिशिर्गदः ॥ पिंगया बन्हिदग्धामो दंशे स्फोटो बहु-
द्युतिः ॥ तीव्रशोफज्वररुजाहृत्पीडादाहतृड्युतः ॥ तत्रागदः सितागुंझाम
ल्लिकामधुकोत्पलं ॥ जीवकः क्षीरिणां शुंगा द्विनिशा नागकेसरं ॥ त्रि-
मंडलाया बहुलो दंशः कृष्णं सवत्यसृक् ॥ अरुचिर्नेत्रयोर्दाहः कलु-
षसुनिदृष्टिता ॥ विविधैर्मंडलैश्चास्य शरीरमुपचीयते ॥ तत्रार्कमूल-
द्विनिशामुरालापृश्निपर्णिकाः ॥ दधित्यनाकुलीब्राह्मीज्योतिष्मत्यो
हितोऽगदः ॥ आदंशः पूतिगंधाया विसर्पक्लेददाहवान् ॥ अलजी-
सन्निभो रुग्वाग्निर्गंधः पिटिकान्वितः ॥ भाङ्गीनिदिग्धिकानिबपटो-
लीसिंदुवारितं ॥ मूर्वा हरिद्रे वासा च पूतिगंधाविषापहः ॥ चिरमं-
डलया दंशः पिटिकाजालकावृतः ॥ वीराया मूर्द्धरुक्षीतज्वरात्त-
द्द्वेषसंयुतः ॥ हरिद्रे नलदं कुष्ठमेला मुरसमंजरी ॥ तगरं च श्वपि-
त्तेन पिटं वीराविषापहं ॥ दंशः कुमुदया दाहस्फोटस्फुरणतोदवा-
न् ॥ पिच्छिलः क्लेदविस्त्रावी सश्वासः सगलग्रहः ॥ प्रत्याख्यायात्र
कुर्वीत सामान्योक्तं क्रियाक्रमं ॥ भवंत्यलविषादंशे पीता लोहित-
मंडलाः ॥ पिटिकाः सर्वपप्रख्यास्तालुशोषो रुजा ज्वरः ॥ छर्दिर्दाहः
शिरःकंपस्तत्र सेव्याः समाक्षिकाः ॥ सकांतामिशिर्हीवेराः सपि-
प्पलिवटांकुराः ॥ रक्तांतो रक्तया दंशः सपांडुपिटिकोद्भवः ॥ श्व-
तोऽतिसारः श्वसनं दाहः क्लेदः सशोणितः ॥ विसर्पश्चात्र ऋवेरचं-
दनोशीरपद्मकं ॥ शस्तं शैल्वर्जुनाघ्रातात्त्वङ्मूलं सिंदुवारतः ॥ आदंशे
चित्रया रक्ता पिटिका विस्तृता स्थिरा ॥ पर्वभेदशिरस्तापज्वरशोफवि-
सर्पिणी ॥ भिन्ना कृष्णत्वमभ्येति पीतास्त्रावा महाव्रणा ॥ तत्रेष्टाः
कुष्ठनलदशिरीषनतरेणुकाः ॥ दंशेऽति संतानिकया शूलमाकुलता

श्रुतेः ॥ प्रसुप्त्याक्षेपकौ तत्र केसरं क्षीरिणां त्वचः ॥ आद्यस्य सिं-
 दुवारस्य मूलमश्मंतकत्वचः ॥ पिटिका मेचकादंशे मध्ये जनुकणो-
 पमा ॥ ज्वरः शोफोऽत्र वारुण्या रोचना रजनीद्वयं ॥ राजिमान्क-
 सनादंशो ज्वररूक्श्वासकासवान् ॥ शीतपिच्छिलरक्तसुद्रक्तोक्तं तत्र-
 भेषजं ॥ पांडुरक्तोऽतिरुग्दंशः कार्कांड्याः स्मृतिमोहकत् ॥ हिष्मा-
 श्वसनतृणमूर्च्छानिद्राऽऽक्षेपकदृढदाः ॥ रक्तांतस्त्वेणपादाया दंशः कृ-
 ण्णतिलाकृतः ॥ दाहमोहाग्निवीसर्पतृड्मिश्रश्वासकासवान् ॥ पूति-
 ध्यामोऽतिकासासृगादंशो लाजवर्णया ॥ शीतज्वरसमुत्थानो दाहमू-
 र्च्छातिसारवान् ॥ अग्निदग्धनिभो दंशो वैदेह्या भृशवेदनः ॥ गंभी-
 रः सज्वरतृष्णामोहो हृदयपीडनं ॥ ऊर्ध्वराजीचितो दंशो जालि-
 न्यास्तीव्रशोफरूक् ॥ उदीर्णतृड्भ्रमः श्वासः स्तंभमोहौ विदीर्णता ॥
 रक्तो मालागुणादंशो धूमगंधिः सतीव्ररूक् ॥ दीर्यते पार्श्वतस्ताम्रैः सं-
 रत्नैर्मंडलैर्युतः ॥ अंतर्दाहो बहिः शैत्यं साध्मानं रुच्छमूत्रता ॥ मू-
 र्च्छाप्रलापातीसारज्वराः प्राणांतकारिणः ॥ ध्मातः सौवर्णिकादंशः
 स्पंदते मत्स्यगंधिकः ॥ शिरोऽक्षिरुक्करः कासस्तृष्णा फेनोद्गमो
 भ्रमः ॥ असाध्यानामपि हितं प्रत्याख्यायाशु योजयेत् ॥ दोषो-
 च्छये विशेषेण छेददाहादिवर्जितं ॥ कपिला तत्र नासायामग्निर्द-
 शति जत्रुणि॥पीतिका गल्लयोः पद्मा दक्षिणासेऽथ कक्षयोः ॥ लूता
 मूत्रविषा श्वेता चिबुके तालुके ऽक्षिणि ॥ असिता दक्षिणे स्कंधे
 कराभ्यां रक्तपादिका ॥ वामपार्श्वे दशेर्द्धंगा वामाग्निं पिंगला दशेत् ॥
 त्रिमंडलोदरे पूतिः पृष्ठे वीर्यं तु दक्षिणे ॥ बाहौ नाभ्यां कुमुदिका
 वामस्कंधेऽलसंज्ञिता ॥ कंठे रक्ता ललाटे तु चित्रा संतानिकोष्ठयोः
 ॥ मेचका मूर्ध्नि कसना हस्तयोः कुक्षिमूलयोः ॥ कार्कांड्येणी तु हृ-
 दये लाजवर्णा स्तनांतरे ॥ बाहुसंधिषु वैदेही लूताऽपगितु जालि-

नी ॥ मालागुणारख्या ग्रीवायां सौवर्णा कर्णमूलयोः ॥ इति क्षेत्राणि
नियतानीत्युदीर्णविषाः पुनः ॥ परक्षेत्रेऽपि वर्त्तन्ते राजानोऽतिबलां इ-
व ॥ इति प्रत्येकलृताविषप्रतिषेधो नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

अथातो मूषिकालर्कविषविज्ञानप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ लाल-
नश्चपलः पुत्रो हसिरश्चक्रिणोऽजिरः ॥ कषायदंतः कुलकः कोकिलः
कपिलोऽसितः ॥ अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोऽदुरः ॥ छुच्छुं-
दरो रलासाख्यो दशाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ यस्मिन्नंगे पतत्येषां शुक्र
मंगैः स्पृशन्ति वा ॥ यच्छुक्रदिग्धैस्तत्रास्ते दूषिते पांडुतां गते ॥ ग्रं-
थयः श्वयंथुः कोठो मंडलानि भ्रमोऽरुचिः ॥ शीतज्वरोऽतिरुक्सा-
दो वेपथुः पर्वभेदनं ॥ रोमहर्षः स्मृतिर्मूर्च्छा दीर्घकालानुबन्धनं ॥
श्लेष्मानुबद्धबन्हाखुपोतकच्छर्दनं सतृद् ॥ व्यवाध्याखुविषं रुच्छं
भूयो भूयश्च कुप्यति ॥ मूर्च्छाऽगशोफवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥
शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यलक्षणं ॥ शूनवास्ति विवर्णोष्ठमा-
खुभिर्ग्रंथिभिश्चितं ॥ छुच्छुंदरसंगंधं च वर्जयेदाखुदूषितं ॥ शुनः श्ले-
ष्मोल्बणा दोषाः संज्ञां संज्ञावहाः श्रिताः ॥ मुष्णतः कुर्वन्ते क्षोभं
धातूनामतिदारुणं ॥ लालावानंधवधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ॥ ख-
स्तपुच्छहनुस्कंधः शिरोदुःखी नताननः ॥ दंशस्तेन विदधस्य सुप्तः
रुष्णं क्षरत्यसृक् ॥ दृच्छिरोरुक्ज्वरस्तंभस्तृष्णामूर्च्छोद्भवोऽनुच ॥
अनेनान्येऽपि बोद्धव्या व्याला दंष्ट्राप्रहारिणः ॥ शृगालाश्वतराश्वर्क्ष
द्वीपिव्याघ्रकादयः ॥ कंठूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदज्वरभ्रमाः ॥ वि-
दाहरागरुक्पाकशोफग्रंथिविकुंचनं ॥ दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिका
मंडलानि च ॥ सर्वत्र सविषं लिंगं विपरीतं तु निर्विषे ॥ दद्यो येन
तु तच्चेष्टारुतं कुर्वन्विनश्यति ॥ पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिला
दिषु ॥ जलदर्शनसंस्पर्शशब्देभ्यो यश्च संत्रसेत् ॥ अदृष्टमपि तं ज-

ह्याज्जलसंत्रासरोणिं ॥ आखुना दष्टमात्रस्य देशं कांठेन दाहयेत् ॥
 ॥ दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात्कर्णिकाऽन्यथा ॥ दग्ध्वा विस्त्रावये-
 द्देशं प्रच्छित्तं च प्रलेपयेत् ॥ शिरीषरजनीवक्रकुंकुमामृतबह्निभिः ॥
 आगारधूममंजिष्ठारजनीलवणोत्तमैः ॥ लेपो जयत्याखुविषं कर्णि-
 कायाश्च पातनः ॥ ततोऽम्लैः क्षालयित्वा तु तोयैरनु च लेपयेत् ॥
 पालिंदीश्वेतकटभीबिल्वमूलगुडूचिभिः ॥ अन्यैश्च विषशोफघ्नैः सि-
 रां वा मोक्षयेद्द्रुतं ॥ छर्दनं नीलिनीकाथैः शुकाख्यांकोष्ठयोरपि ॥
 कोशातक्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च ॥ मदनस्य च सं-
 चूर्ण्य दक्षा पीत्वा विषं वमेत् ॥ वचामदनजीमूतकुण्डं वा मूत्रपे-
 पितं ॥ पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वौदुरविषापहं ॥ निष्पावकदलीमू-
 लं बंधुजीवफलानि च ॥ सुवर्चलारामठकं स्वर्जिकातिविषादयं ॥
 श्यामाद्विकर्णिकामूलमर्द्धेन वमनत्रयं ॥ वांतस्य शुद्धद्वये शुष्का
 हिष्माऽरुचिर्भ्रमः ॥ शुष्कोद्गारानुबंधो वा स्याच्च तत्र तदौषधं ॥
 जीरकं त्र्यूपणं कुष्ठं तुगाख्या नागकेसरं ॥ रजन्यौ सैधवं सेव्यं यष्टी
 मधुसुवर्चलं ॥ मधुरं लवणं पिष्ट्वा बीजपूरकपित्थयोः ॥ रसेन खांडवं
 कुर्यान्मधुमत्स्यंडिकान्वितं ॥ गंधवर्णरसोपेतं स पीतो विषदोषजित् ॥
 ॥ द्विपिप्पलीद्वांशुमतीकाथः पेया च तद्गुणा ॥ विरेचने त्रिद्विजिह्वी-
 त्रिफलाकल्क इष्यते ॥ शिरोविरेचने सारः शिरीषस्य फलानि च ॥
 अंजने गोमयरसो व्योषमूक्ष्मरजोन्वितः ॥ कपित्थगोमयरसो मधुना
 चावलेहने ॥ तंदुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतं ॥ द्विनिशाक-
 टमीरक्तायष्ट्यावैर्वाऽमृतान्वितैः ॥ आस्फोटमूलसिद्धं वा पंचकापि-
 त्थमेव वा ॥ अधोभागे विशुद्धस्तु शूलं नाभ्यां मवेद्यदि ॥ पुरीषं ना-
 विबध्येत गुदे वास्याद्विकर्तिका ॥ तत्र पेयां पिबेच्छीतां शर्करामधु-

१ अथवा पंचकापित्थसिद्धं सर्पिः पाने हितं ॥ कपित्थस्येमानि कापित्थानि
 मूलत्वक्पत्रपुष्पफलानीति पंच

योजितां ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलसारिवाकच्छुराद्वयैः ॥ शृतैः सिद्धं
 सह बलासमंगाविश्वभेषजैः ॥ नलदध्यामकव्योषरोधचित्रकदीप्यकं ॥
 कुन्तलक्षारतोयेन पिष्टं माक्षिकसर्पिषा ॥ दध्ना वा प्राशयेत् सौद्रयव-
 क्षारपयोदधि ॥ फाणितं तैलमाज्यं च विषघ्नं पीतमेकतः ॥ सिंदुवा-
 रनतं शिथुबिल्वमूलपुनर्नवं ॥ वचाश्वदंष्ट्राजीमूतमेपां काथं समाक्षि-
 कं ॥ पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकार्दितः ॥ तत्रेण शरपुंखा-
 या बीजं संचूर्ण्य वा पिबेत् ॥ अंकोलमूलकल्को वा वस्तमूत्रेण क-
 ल्कितः ॥ पानलेपनयोर्युक्तः सर्वाखुविषनाशनः ॥ किराततित्तममृ-
 तां समंगां ककुभत्वचं ॥ बाणं पलाशं काश्मर्यं पयस्यां तंदुलीयकं ॥
 आखुवित्रां महानिंबं सप्तपर्णीं मधूलिकां ॥ कपित्थं राजवृक्षं वा पि-
 बेदन्यतमं गरी ॥ स्थिरे मंदरुजे प्रच्छेत्कर्णिकां पातयेत् वा ॥ श्यामा
 लांगलकी दंती किणिही गिरिकर्णिका ॥ आखुवित्रा महारक्षस्त्रिवृदं-
 जनकी सुही ॥ कर्णिकापातनं द्रव्यमेकैकं तिलकल्कवत् ॥ क्षीरिप्रवा-
 लमंजिष्ठाबलादार्वाहयाव्हयाः ॥ रोपण्यः कल्कितास्तैलं घृतं वा सा-
 धितं तथा ॥ द्विनिशातिलयष्ट्यावहतगरोशीरपद्मकैः ॥ सामान्येनेति नि-
 र्दिष्टा क्रियाऽऽखूनां विशेषतः ॥ लालनेन वमिर्मूर्च्छा लालास्रावश्च
 जायते ॥ लिह्यात्समाक्षिकं तत्र चूर्णितं तंदुलीयकं ॥ चपलेन व-
 मिर्मूर्च्छां तृद्धा तत्रावलेहयेत् ॥ सदारुमुस्तां त्रिफलां पुत्रकेण तु पां-
 दुता ॥ सादोऽग्रे सर्वतश्चाखुसदृशग्रंथिसंभवः ॥ शिरीषबीजं कुष्ठं च
 मधुना तत्र लेहयेत् ॥ हसिरेणात्रविद्वेषो जृम्भणं रोमहर्षणं ॥ आरग्व-
 धादिनिर्यूहं सुवातं तत्र पाययेत् ॥ चिकिरेण शिरोदुःखं शोफो हिष्मा
 वमिर्भ्रमः ॥ वांतोऽत्र जालिनीकाथैः सारमंकोलजं पिबेत् ॥ अजि-
 रेणाशु रुष्णत्वमूर्च्छाछर्दनहृद्गदाः ॥ मधुना तत्र मंजिष्ठां लिह्या-
 त् सुकृक्षीरकल्कितां ॥ निद्रा कषायदनेन हृच्छेषः कृशताऽति च ॥

शिरीषसारत्वग्बीजं तत्र क्षौद्रेण लेहयेत् ॥ कुलकेन रुजा खावो राजयो
 दंशमण्डले ॥ ससिंदुवारिते तत्र सहे लिह्यान्मधुश्रुते ॥ ग्रंथयः कोकिले
 नोग्रा ज्वरो दाहश्च दारुणः ॥ नीलीपुनर्नवाकाथसिद्धं तत्र पिबेद्वृतं ॥ क-
 पिलेन व्रणे कोथो ज्वरो ग्रंथ्युद्गमः सतृद् ॥ लेहयेन्मधुना श्वेतां श्वेतां
 चात्र पुनर्नवां ॥ रक्तं रुष्णेन वमति विशेषाहुर्दिने पिबेत् ॥ तत्र किंशुक-
 मस्मान्बु शिरीषफलवालकं ॥ अरुणाद्याः पृथग्दोषसन्निपातास्तसंम-
 वान् ॥ जनयन्ति कमाद्रोगान्सर्वे ॥ त्र ग्रंथिकर्णिकाः ॥ करंजार-
 ग्वधव्योषद्वहृत्यंशुमतीद्वयात् ॥ काथं दधिपयः सर्पिः पृथक् प्रस्थो-
 न्मितं पिबेत् ॥ कपित्थदाडिमच्छल्लीविशालाहिमुग्धिकाः ॥ त्रि-
 वृतावृत्तिकावक्कगुडूचीश्चात्र कल्किताः ॥ क्षिपेत्तदरुणादीनां पंचा-
 नां विषनाशनाः ॥ काकादनीकाकमाचीस्वरसेन घृतं शृतं ॥ कृ-
 मश्छृच्छुंदरेणोगो ग्रीवास्तंभो विसूचिका ॥ यवनालर्षभीक्षीरं दह-
 त्यौ चात्र पाययेत् ॥ ग्रीवास्तंभो रलासेन वेदना दंशमण्डले ॥ लि-
 ह्यान्महागदं तत्र घृतमाक्षिकसंयुतं ॥ सशेषं मूषिकविषं प्रकुप्य-
 त्यभ्रदर्शने ॥ यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ तत्र सर्वं
 यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरुपक्रमाः ॥ यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दू-
 पीविषापहाः ॥ दंशं त्वलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ॥ प्रदिह्यादग-
 दैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥ व्रणस्योपरिनिष्पीड्य प्रत्यक्पुष्पी-
 रसोऽथवा ॥ तिलगुग्गुलुदूर्वाणां दाडिमस्य गुडस्य च ॥ कल्को मुहु-
 र्मुहुर्लेप्यः श्वदंष्ट्राविषजित् परं ॥ नलमूलं जले पिष्टं पानलेपनयोर्हि-
 तं ॥ मातुलुंगच्छदैर्दंशं बध्नीयादंतचूर्णितैः ॥ अर्कक्षीरयुतं चास्य
 योज्यमाशु विरेचनं ॥ पिबेत् पुनर्नवां श्वेतां धतूरकफलान्वितां ॥
 फलं धतूरकान्मूलं काकोदुंबरिकोद्भवं ॥ सोधुना श्वविषं हन्ति पी-
 तं वा तंदुलांबुना ॥ ऐकध्वं पललं तैलं रुयिकायाः पयो गुडः ॥

निहन्ति विषमालर्कं घनदृढमिवानिलः ॥ लशुनोषणवैदेहीवचा गो-
पित्तकल्किताः ॥ पाननस्यांजनालेपैः श्वदघ्नस्यौषधं परं ॥ जलवे-
तसपत्रस्वङ्गूलं क्षुण्णं पचेज्जले ॥ स काथः शीतलः पीतः परं श्व-
विषभेषजं ॥ तत्तिद्वं च घृतं पाननस्याभ्यंजनलेपने ॥ जलत्रासे
समस्ते च विषे तद्गुरुदोषमं ॥ यवमाषकुलत्थानां पंचमूलस्य चां-
मसि ॥ क्षीरद्विगुणिते सर्पिः साधयेच्छृङ्गकल्कितैः ॥ अश्वगं-
धावचाकुष्ठहृतीरजनीद्वयैः ॥ विदारीकंदकद्वंगपयस्यासिंदुवारितैः ॥
सर्पगंधानखाभीरुशर्करारक्तचंदनैः ॥ श्वदघ्नोपद्रवान् सर्वान् पाना-
भ्यंगैर्निहन्ति तत् ॥ हृदि दाहे प्रसेके च विरेकवमनैर्भृशं ॥ विष-
दोषहरो योज्यः शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥ दद्यात् संशोधनं तीक्ष्णमव-
श्यं विषनाशनं ॥ अशुद्धरूढेऽपि व्रणे प्रकुप्यति च तद्विषं ॥ सर-
त्तबीजौषधिभिः कुंभैः शीतांबुपूरितैः ॥ अष्टोत्तरशतं वारान्तिद्व-
मंत्राभिमंत्रितैः ॥ अष्टोत्तरशतोन्मानैः पुष्पमालावगुंठितैः ॥ गो-
चर्ममात्रके लिप्ते ज्वलिताग्नौ कुशास्तृते ॥ स्थंडिले सरितस्तीरे स्ना-
नवान् स्याच्चतुष्पथोऽलर्काधिपते यक्षसारमेय गणाधिप ॥ अलर्कजुष्ट
मेतन्मे निर्विषं कुरु मा चिरात् ॥ स्वाहेतिमंत्रोऽलर्कोर्ते सर्वकर्मसु शस्यते
॥ चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदंतपरिक्षते ॥ शूयते पच्यते रागज्वरस्त्राव-
रुजान्वितं ॥ सोमबल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ॥ रजन्यौ
गैरिकं लेपो नखदंतविषापहः ॥ इति मूषिकालर्कविषविज्ञानप्रतिषे-
धो नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

अथातो विषोपद्रवप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ ज्वरकासवमिश्वास-
हिष्मातृष्णातिमूर्च्छनं ॥ व्रणदाहातिसाराश्च विशेषाद्वस्तिमूर्द्धरुक् ॥
श्वयथुः पूतिगंधत्वं रक्तस्त्रावोऽग्निमंदता ॥ इति षोडश निर्दिष्टा विषा-
तानामुपद्रवाः ॥ गच्छंत्युपेक्षिता नाशं यैर्जुष्टा विषरोणिणः ॥ राज-

१ चतुष्पाद्भिर्हस्त्यश्वप्रवृत्तिभिः द्विपाद्भिर्मनुष्यमग्नरकुक्कुटादिभिः ॥

वृक्षफलोशीरकाश्मर्यधनपद्मकात् ॥ काथः सशर्करक्षौद्रो विषज्वरहरः
 परः ॥ पीता तंदुलतोयेन कटुका ससितोपला ॥ विषज्वरहरा ऽजाजी-
 जीवकर्षभकोत्पलं ॥ कोलमज्जासिताधान्यभाङ्गीयष्टधाव्हकेसरं ॥
 विषज्वरवमिश्वासकासतृष्णानिबर्हणं ॥ त्रिफलारग्वधन्याघ्रीकाथो
 ज्वरविबन्धजित् ॥ बालबिल्ववचामुस्तकषायः सपुनर्नवः ॥ ज्वरा-
 म्रिसादश्वयथून्निहन्ति विषसंभवान् ॥ वैदेहिकारामठककपित्थरससै-
 धवं ॥ ससितामाक्षिकं लीढं श्वासकासज्वरापहं ॥ द्राक्षाक्षं तगरं क-
 ण्णामथवा सवराघनं ॥ लीढाऽऽज्यमधुना कासान्मुच्यते विषसंभवात्
 ॥ सपाठांजनमंजिष्ठाहिनिशामधुकं तथा ॥ यष्टधाव्हं चांभसा पीत्वा
 मरिचैरवचूर्णितं ॥ विषवम्यां पिबेत् काथं बिल्वमूलाद्रसोऽथवा ॥ ब्रा-
 ह्मीपरूषकद्राक्षामधुकं पयसा द्रुतं ॥ सेलुलाजघनोशीरयष्टैलाकण-
 केसरं ॥ लिह्यान्मरिचकुंभं वा घृतपुष्परसद्रुतं ॥ क्षीरिदृक्षांकुरक्षौद्र-
 सितास्तृड्मथुच्छिदः ॥ जीर्णे शाल्योदनं क्षौद्रं क्षीरं चंदनसाधितं
 ॥ शीतांभोऽनुपिबन् भुक्त्वा विषच्छर्दिमपोहति ॥ तैलगोविद्वसक्षौ-
 द्रैर्लिह्यात्कण्णाग्रियंगुके ॥ श्वासी क्षौद्रेण वा द्राक्षाशृंगीमागधिकासि-
 ताः ॥ गुडनागरवैदेहीविजयामलकानि च ॥ हिष्मायां शंखकनककटु-
 कास्वर्णगैरिकं ॥ वेल्हशुंठीकणोशीररजनीहितयानि वा ॥ लिह्याद्वा
 क्षीरमृद्धीकां बीजपूररसेन वा ॥ सक्षौद्रं बालकरजः काथं वा सगुढं
 पिबेत् ॥ विश्वभेषजगायत्रीहरिद्रामरदारुजं ॥ दंतोद्वारुणीद्दीपीक-
 लकं सौवीरकेण वा ॥ तृणमूर्च्छायेंऽंगशिरसोर्लेपसेका हिमा हिताः ॥
 अंभोजनालकुमुदचंदनोशीरमौक्तिकैः ॥ वैहायससितायोपक्षीराढ्ये-
 क्षुरसाङ्कुतैः ॥ व्यजनं तालवृंतेन शीते सिकतिले स्थितिः ॥ कमलोत्पल-
 किंजल्कपाटलाश्रितवारिषु ॥ विषतृड्दाहमूर्च्छाघ्नं सरसीष्ववगाहनं
 ॥ विषवेगसमुत्थायां तृष्णायां लाजतर्पणं ॥ शर्करादाढिमक्षौद्रं सलि-
 ल्प्लावितं पिबेत् ॥ बटवेतसजन्वाभ्रसेन्यतोयं च शीतलं ॥ मूर्निबमु-

स्तकदुकात्रायतीन्द्रयवान् समान् ॥ द्वौ भागौ चित्रकादष्टौ कुटजाद्वा-
 रिणा पिबेत् ॥ विषातिसारोदावर्त्तकासश्वासज्वरापहः ॥ रोध्रमोचरसां-
 बघ्नाधातकीस्तंदुलांबुना ॥ समाक्षिकाः पिबेत्तद्व्यागरानिविषाऽभयाः ॥
 सधातकीः सकुटजाः सांजनाः श्लक्ष्णचूर्णिताः ॥ पाठानागरचूर्णं
 वा दध्ना युक्तं समाक्षिकं ॥ बस्तिरुग्वर्त्तदाहेषु फलवर्ति प्रयोजयेत् ॥
 सारगवधां समधुकां सोपकुल्यां हरीतकीं ॥ पिबेद्दृतेन सक्षौद्रां ब-
 स्तिशूलादिनाशिनीं ॥ गृहधूमनतश्यामानीलिनीतंदुलीयकैः ॥
 सिद्धं चाज्यं तथा सिंदुवारात्काथे त्रिवृद्युतं ॥ काकोलीक्षीरवृक्षत्व-
 कद्वाक्षायष्ट्यान्धशर्कराः ॥ नस्यं विषशिरोरुग्ग्रं संयोज्यं शीतवारि-
 णा ॥ श्वयथौ शुद्धकोष्ठस्य पयः पाने हितं स्मृतं ॥ विश्वभेषजैव
 देहीकदुकादेवदारुभिः ॥ सुरसामूलकलकैर्वा छागं वा पिप्पलीशृतं ॥
 त्रिफलायाः कषायेण त्रिफला भाविता ज्यहं ॥ आलोढ्य सर्पिषा
 पीता विषश्वयथुनाशिनी ॥ मधुवेष्टवराज्योपसुरान्धोशीरपद्मकैः ॥
 विषश्वयथुजिह्वेपस्तथास्तादुकषायकैः ॥ शिरीषपुष्पादिशिरोनतकु-
 ष्ठं घृतान्वितं ॥ धूपोऽगदः श्वयथुद्वत् समस्तविषनाशनः ॥ अल्पे
 नाप्यपचारेण दंशः पूतित्वमश्नुते ॥ प्रायो न सहते तीक्ष्णमुष्णं वा
 भेषजं विषं ॥ मधुरस्निग्धशीतानि युंज्यात्तस्माद्विषव्रणे ॥ सकाले
 पात्र सक्षीरैः कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ न्यग्रोधशृंगमधुकतिलसर्षप-
 सैधवं ॥ साभयानिबमध्वाज्यं दंशपूतित्वनाशनं ॥ कर्णिकापातनं
 श्रेष्ठं विषव्रणविशोधनं ॥ रक्ते खवत्यतिभृशं घृतं समरिचं पिबेत् ॥
 तंदुलीयकमूलेन मितया च समन्वितं ॥ दंशं प्रलेपयेच्चास्य दान्यां
 सुश्लक्ष्णपिष्टया ॥ सितोपलाक्षौद्रघृतच्छागदुग्धादिनावनं ॥ शमी-
 कलकं पिबेच्छ्लक्ष्णमंगं लिपेद्दिशालया ॥ भावयेद्भेमशुक्लां च ततः
 शाम्यति शोणितं ॥ क्लृप्तास्यातिस्रुते रक्ते रुक्षैरत्यर्थसेवितैः ॥ वि-
 पस्य च प्रभावेन मातरिश्वा प्रकुप्यति ॥ उन्मादाक्षेपकमनोभ्रंशाप

स्मृतयस्ततः ॥ तत्रेष्टं स्नेहनं वस्तिनस्यप्रथमनांजनं ॥ नागदंत्यम-
याकुष्टं पिप्पलीदृषकटफलं ॥ भल्लातकास्थिकदुकाबिल्वप्रतिविषा-
ग्रिकाः ॥ सक्षीरं तैर्धृतं सिद्धं विषवातविकारजित् ॥ पिबेदैरंडतैलं
वा छागमांसरसान्वितं ॥ ऐकध्यं घृततैलं वा मेध्यमांसरसाशनः ॥
कार्पासमूलं मरिचं हरिद्रे नलदं नलं ॥ पिप्पलीं खर्जिकां कुष्टं ज-
लेनालोड्य पाययेत् ॥ उन्मत्तं विषवातेन तथाऽपस्मारिणं नरं ॥ वचां
हंसपर्दां व्योषं दधित्थं हस्तिपिप्पलीं ॥ देवदारुबलाबिल्वरुमिजित्कु-
ष्टपुट्टकं ॥ रोध्राखुपुष्प्यतिविषं क्षीरं सर्पिश्च पाचयेत् ॥ निहंति पा-
नाभ्यंगाभ्यां घृतं सर्वविषाणि तत् ॥ प्रतिकुर्याद्यथास्वं च रोगेष्वेव
परेषु च ॥ दोषानुबन्धमालोच्य विषनंत्राविरोधतः ॥ दृश्यशब्दागदै-
रस्य विषशेषं निवर्त्तयेत् ॥ अल्पमप्यवशिष्टं हि व्याधये मरणाय
वा ॥ धवाश्वकर्णतिनिशकरहाटकपीतनं ॥ पलाशाभ्रातककुम्भपा-
रिभद्रकतिल्वकान् ॥ कपित्थकुटजांकोष्ठप्रघ्नहामलकैर्बुक् ॥ शमी-
श्लेष्मातकाश्मंतगोजीमलयुकुण्डकान् ॥ चिरबिल्वार्ककटुंगान्सशाक-
मधुशिशुकान् ॥ गोपर्षांटाहिमारौ च भस्मीकृत्यांभसा गवां ॥ क्षा-
रकल्पेन विलान्य पचेत्क्षिप्वा ऽवचूर्णितं ॥ पिप्पलीद्वयकुंभाभ्रसप्त-
पर्णैलवालुकं ॥ वरांगचोचर्मजिष्ठाकुष्टवंजुलटिंदुकान् ॥ विडंगाति-
विषाऽनंतासर्षपातंदुलीयकान् ॥ सुराव्हसरलप्लक्षगृहधूमकरंजिकाः ॥
नागदंतीसुरश्रेणीनिचुलं वरुणं वचा ॥ वर्द्धमानपयोबिल्वं क्षार-
वत्पाकमागतं ॥ तल्लोहकुंभे निहितं कार्यं सन्निहितं सदा ॥
तेन दुंदुभिमालिप्य पताकास्तरणानि च ॥ दर्शनश्रवणस्पर्शैर्नि-
विषं तानि कुर्वते ॥ पानक्षारागदधैवं विषं स्थावरजंगमं ॥ शू-
लगुल्मोदराजीर्णश्वासकासाश्मशर्कराः ॥ शोफाशौघहृणीदोषान-
रुचिं विनियच्छति ॥ अपि तक्षकनुल्यानां सर्पाणां दर्पनाशनं ॥ श्री-
वेष्टकमनोव्हालं ससर्जरसवालकं ॥ कर्पाशं नागपुष्पस्य प्रकुंचस्तु-

दिविशकं ॥ हरेणवश्चतुः षष्टिः कुटञ्जटचतुष्टयं ॥ शतान्हाषोडशै-
 तानि पुण्ये संमृत्य पेपयेत् ॥ आश्लेषासु गवां मध्ये सिद्धमंत्राभि-
 रक्षितं ॥ कुमार्यां स्नातया तत्र मंत्रोऽयं विष्णुनिर्मितः ॥ माता
 मे विजया नाम जयो नाम पिता मम ॥ अहं जयस्य पुत्रोऽसौ वि-
 जये च जयामि वः ॥ सुगंधाख्योऽयमगदो नित्यं देहविलेपनात् ॥
 अभंगकरणो युद्धे विवादे च जयावहः ॥ अमुना लेपिताश्छत्रदु-
 द्भिमिध्वजतोरणाः ॥ दृष्टस्पृष्टश्रुतां घ्नन्ति विषं स्थावरजंगमं ॥ भूत-
 बालग्रहोन्मादान् गेहस्थोऽपि निवारयेत् ॥ प्रपौंडरीकसरलदेवदारु-
 कुटञ्जटं ॥ जटा शतान्हा ऽतिविषा तिलपर्णी सुगंधिका ॥ नीली
 यवफला भाङ्गी मधुयष्टधेलवालुकं ॥ तोयतोयदकालीयतगरध्या-
 मकत्वचः ॥ नखपद्मकपुत्रागपत्रकालानुसारिवाः ॥ तालीसपत्र-
 मूर्बजोंगकं चंदनद्वयं ॥ झोलादिसेव्यदिश्वेतादिनिशानलद्वयं ॥
 लाक्षाशीतशिवव्योषफलिनीधान्यगैरिकं ॥ शैलेयकशिलापुष्पग्रंथि-
 तालोचनाभयाः ॥ अर्कस्थौणेयदृश्रीकाकटुकाचंद्रराजयः ॥ कलिं-
 गकः सर्जरसः कुष्ठं लवणपंचकं ॥ श्रीपर्णीकाश्मरीसेलुशिंशिपासिं-
 दुबारजाः ॥ चंपकाशोकसुरसमुमनस्तिलकोद्धवाः ॥ पाटल्यास्तृ-
 णशूल्याश्च प्रसवाः कुमुदोत्पलं ॥ तिनिशार्जुनशम्याकधवपुष्पं सपं-
 कजं ॥ पंचाशीतिरितभ्रूर्णं समूत्रघृतमाक्षिकं ॥ निधापयेद्गवां शृं-
 गे मनुष्यं तेन जीवयेत् ॥ अग्नस्कंधं विट्ताक्षं मृत्योर्दंष्ट्रांतरं गतं ॥
 महासुगंधो नामायमतिवीर्योऽतिनेजसा ॥ वारयत्यतिदुर्वारं विषा-
 मि वासुकेरपि ॥ नृपोऽनेनानुलिप्तांगो भवेत् सर्वजनप्रियः ॥ ते-
 जस्वितां च लभते राजकस्यापि मध्यगः ॥ शीतमेव च कुर्वीत वि-
 धानं विषरोणिनां ॥ मुक्त्वा कीटविषं तद्धि शीतेनातिप्रवर्द्धते ॥
 शालयः षष्टिका जीर्णाः कोरदूषाः प्रियंगवः ॥ मुद्गो हरेणुस्तुवरी प-
 दोलं वेत्रपल्लवाः ॥ तंदुलीयकजीवंतीवार्ताकं सुनिषण्णकः ॥ जां-

गलं दाडिमं धात्री कपित्थं सैधवं सिता ॥ अविदाहि पदप्पञ्चवि-
ज्ञानीये स्वरूपतः ॥ तत्तद्द्याद्विषार्तेभ्यः कार्या न्यंजनसंस्कृतिः ॥
कषायैर्विषहर्तृणां घृतैः कल्याणकादिभिः ॥ दिव्यसारसकूपोत्थमन्य-
द्वा शृतशीतलं ॥ मध्वामलकयुक्तं वा विषार्तः सलिलं पिबेत् ॥ न-
दीतडागजं त्याज्यं विशेषेण घनागमे ॥ शुक्लवस्त्रोदरायाताः सुरुताः
सक्तवो यवाः ॥ तत्रेण सघृताः पीताः परमं विषनाशनाः ॥ तिल-
मद्यकुलत्थक्षुत्तुद्भयायासमैथुनं ॥ वर्जयेद्विषमुक्तोऽपि दिवास्वप्नं
विशेषतः ॥ प्रशांतदोषप्रकृतिं सुधानुमाहारकामं समभूत्रविद्रकं ॥
प्रसन्नचित्तेंद्रियचेष्टितं च वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यं ॥ इति विषोप-
द्रवप्रतिषेधो नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अथातो विषोपयोगीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ विषे प्रतिवि-
षं योज्यं मंत्रतंत्रैरसिध्यति ॥ अतीते पंचमे वेगे सप्तमस्थानतिक्र-
मे ॥ प्रमोर्निवेद्य प्रयतेनैव व्याख्याय कस्यचित् ॥ सिद्धमं-
त्रधरः कृत्वा धरणीबंधमादितः ॥ नहि मंत्रसाहाय्यस्य विषं या-
त्यविधेयतां ॥ श्लेष्मतुल्यगुणं प्रायः स्थिरमूर्ध्वगमं विषं ॥
प्रायः पित्तगुणैर्युक्तं मध्यगामि च जंगमं ॥ गुणैरेभिर्विपर्यस्तैर्निह-
तस्ते परस्परं ॥ युंज्यान्मूलविषं तस्माद्दृष्टानां पानलेपयोः ॥ वि-
षपीतं च कुशलो दंशयेत्यवनाशिभिः ॥ न विषप्रतिमं किञ्चिन्निषि-
षीकरणं विषे ॥ चतुर्भिः षड्विष्टामिहीनमधोत्तमां यवैः ॥ मात्रां
विषस्य मौलस्य प्रयुंजीत यथावथं ॥ दष्टस्य द्वौ यवौ कौटैस्त्रिल-
मात्रं तु वृश्चिकैः ॥ नैव त्वसृक्स्थे पाने च दृतादष्टस्य नक्ष्यते ॥
प्रच्छाय लेपयेद्दंशं तस्य ज्ञात्वा मुनिश्चितं ॥ सविषे युक्तममृतं वि-
षमे वा विषे विषं ॥ अबले चातिबलवद्भापनं चाप्रयोगतः ॥ सवि-
षाविषशंकायामगदानपि योजयेत् ॥ अविरुद्धान्प्रयुक्तो हि निर्बि-
षस्य गदोऽगदः ॥ तद्वच्च सविषस्यापि क्रियाकालातिपाततः ॥ जा-

नीयाद्विषसद्भावं विषक् तस्मात्प्रयत्नतः ॥ सात्कुंकं मुस्तकं शृंगी वा
 लकं सर्षपावहयं ॥ वत्सनाभं च कर्माणं विषं स्निग्धं घनं गुरु ॥ न-
 जात्वन्यत्प्रयोक्तव्यं कालकूटं विशेषतः ॥ विषोऽवचारितं तीक्ष्णे पे-
 यं घृतमनंतरं ॥ सभाईदधिमंडोत्थसारिवातंदुलीयकं ॥ आगारधूम-
 मंजिष्ठापृष्ठावैर्वा समन्वितं ॥ लिह्याद्वा मधुसर्पिभ्यां चूर्णितामर्जु-
 नत्वचं ॥ क्षीरक्षौद्रघृतैर्युक्तं पीतं हन्ति विषं विषं ॥ ससिंदुवारतगरं
 मृतसंजीवनं विषं ॥ शिरोषकुसुमं वक्रं विषमाशु विषापहं ॥ देवदा-
 रुतं मांसीदाडिमीवाकुचीविषं ॥ कुष्ठं च पानलेपाभ्यां समं सविष-
 नाशनं ॥ मनःशिलाललालैलासिंदुवारामरावहयं ॥ सरक्ताकुंकुमवि-
 षं ध्मातं निःसंज्ञबोधनं ॥ देहे विषोद्भवे लेपः सक्तुक्षीरघृतैर्हितः ॥
 यस्तु संरोषितो भोगी धूमं वक्राद्विमुञ्चन्ति ॥ दंडाग्रे पिशितं बध्वा
 बहुशस्तेन देशयेत् ॥ अशक्तमगदैरन्यैर्विषपीतं चिकित्सकः ॥ पाय-
 येन्मांसचूर्णं तं ज्ञात्वा विषबलाबलं ॥ अन्येष्वपि च वेगेषु शोषोपा-
 यपरिक्षये ॥ विषं युञ्जीत नित्यं च रसायनगवेषिणः ॥ घृतोपस्कृतं
 देहस्य विशुद्धस्य हिताशिनः ॥ सात्विकस्योदिते भानौ योज्यं शी-
 तवसंतयोः ॥ ग्रीष्मे चात्ययिके व्याधौ न च वर्षासु दुर्दिने ॥ न
 क्रोधने न पित्तार्ते न क्लीबे राजनि द्विजे ॥ क्षुत्तृष्णाश्रममधर्माध्व-
 व्याध्वन्तरनिपीडिते ॥ गर्भिणीबालवृद्धेषु न रूक्षेषु न मर्मसु ॥ स्व-
 भ्यस्तेऽपि विषे यस्माद्वर्जनीयान्विवर्जयेत् ॥ कट्ठम्लतैललवणदि-
 वास्वमातपानलान् ॥ रूक्षमन्नं विशेषेण भयं वा ऽजीर्णतः सदा ॥
 दृग्विभ्रमं कर्णरुजामन्यांश्चानिलजान् गदान् ॥ विषं रूक्षाशिनः कु-
 र्यान्मृत्युमेव त्वजीर्णतः ॥ अलं गोमूत्रसंयुक्तमातपे शोषयेन्न्यहं ॥
 विषं बृंहणमेतद्वि विषस्यादौ प्रशस्यते ॥ तत्पिबेन्मस्तुना वातज्वरे
 क्षीरेण पैत्तिके ॥ युक्तं मूत्रेण कफजे सर्वजे त्रिफलाभसा ॥ रो-
 म्रचंदनपट्टभाशर्कराघृतमाक्षिकैः ॥ क्षीरेण च घृतं युक्तं जीर्णज्व-

रहं परं ॥ निकुंभकुंभत्रिफलासर्पिर्मधुविषैः कृतः ॥ निर्हति माद-
 को ऽजीर्णज्वरमेहत्वगामयान् ॥ शिखिकर्करसोपेतं विषमज्वरजिह्वं
 ॥ विषं पृष्ठ्याब्धयं रास्त्रासेव्यमुत्पलकंदकः ॥ तंदुलोदकपीनानि-
 रक्तपित्तस्य भेषजं ॥ विषं रसांजनं भार्गी वृश्चिकाली महासहा ॥
 सवेदने सपाके च व्रणे दुष्टे प्रलेपनं ॥ सिताविषक्षीरतरुप्रवाला
 मधुना द्रुताः ॥ श्वासहिष्मापहा लीढाश्छर्दिघ्रास्तु विषान्विताः ॥
 क्षौद्रोशीरमधुक्षाररजनीकुटजत्वचः ॥ विजयापिप्पलीमूलपिप्पली-
 द्वयचित्रकैः ॥ पुष्कराब्धवरीद्राक्षायवानीक्षीरदीप्यकैः ॥ सितायष्टी-
 द्विद्वहतीसैंधवैः पालिकैः पचेत् ॥ सविषार्द्धपलैः प्रस्थं घृतात्तज्जीर्ण-
 शुक् पिबेत् ॥ दुर्नाममेहगुल्मार्मतिमिरुमिपांडुताः ॥ गलप्रहृद्गहो-
 न्मादकुष्ठानि च नियच्छति ॥ रुच्छ्रघ्नं विषपथ्याग्निदंतीद्राक्षानिशा-
 विषं ॥ शिलाजतुविषं मूत्रमुदावर्त्ताश्मरीहरं ॥ गोमूत्रक्षारसिंधूथविषं
 पाषाणभेदकं ॥ वज्रवद्धारयत्येतदातंकं पीतमश्मरीं ॥ समूलपिप्पली-
 मूत्रं विषं शूलहरं तथा ॥ विषद्रवंतीमधुकद्राक्षारास्त्राशठीकणाः ॥
 ऐरंडतैलं त्रिफलागोमूत्रं चित्रको विषं ॥ सर्पिणा सहितं पीतं वातां-
 डत्वमपोहति ॥ त्रिफला स्वर्जिकाक्षारो विषं गुल्मप्रभेदनं ॥ विषवेह-
 मिशिक्षीरं गुल्मप्लीहनिवर्हणं ॥ स्त्रीहोदरघ्नं पयसा शतान्हाकमिजिहि-
 षं ॥ वायसीमूलनिःकाथपीतं कुष्ठहरं विषं ॥ पयसा राजदक्षत्वग्गा-
 यत्रीबाकुचीफलात् ॥ लीढं स्नेहकणाभ्यां च विषं काथेन कुष्ठजित् ॥
 अवल्गुजैडगजयोर्वीजं क्षारद्वयं विषं ॥ लेपः ससैंधवः पिष्टो वारिणा
 कुष्ठनाशनः ॥ चित्रकार्कजटाहस्तिपिप्पलीबाकुचीविषैः ॥ गोमूत्रपि-
 षैरन्योऽन्यो मनोव्हास्रुक्पयोविषैः ॥ सचंद्ररेवैडगजकरंजफलसैंधवैः
 ॥ सव्योषस्वर्जिकाक्षारयवक्षारनिशाद्वयैः आगारधूमसहितैर्बस्तमूत्रे-
 ण कल्कितैः ॥ भल्लातकाग्निशम्याकविषैर्गोमूत्रपेषितैः ॥ लेपो विष-

चिकादद्गुरकसाकिडिभापहः ॥ शम्पाकपत्रत्वञ्जूलं विषं तक्रं च तद्गु-
णं ॥ विषमहातक्रदीपिगुंजानिबफलैर्जयेत् ॥ लेपोऽम्लपिष्टैः श्वित्रा-
णि पुंढरीकं च दारुणं ॥ वक्रकुष्ठरसदीपिस्पृक्कापत्रैलवालुकं ॥ पिष्टं
खदिरतोयेन त्रिरात्रमुषितं पिबेत् ॥ श्वित्रा विषेण संसृष्टं ततः स्फो-
टान्किलासजान् ॥ कंटकेन विभज्यानु लेपैर्लिपेत् कौष्टिकैः ॥ अथवा
करवीरार्कमूलवाकुचिकाविषैः ॥ बस्तांबुपिष्टैः सद्दीपिद्विपपिप्यल्यरु-
ष्कैः ॥ लाक्षासुराह्मंजिष्ठाकुष्ठपद्मकसारिवाः ॥ गुंजाफलं कुर-
वको लांगलीवज्रकंदकः ॥ वाराहीकंदजास्कोतामसाह्मगिरिकर्ण-
काः ॥ अर्काश्वमारयोर्मूलं नागपुष्पननं निशे ॥ दंतीविषं हंति विषं
पिप्यलीमरिचानि च ॥ तैस्तैलं कटुतैलं च श्वित्रस्याभ्यंजनं पचेत्
॥ सवर्णीकरणं श्रेष्ठमास्तिकस्य वचो यथा ॥ बीरालांगलकीदंतीवि-
षपाषाणमेदकैः ॥ प्रयोज्यो मूढगर्भाणां प्रलेपो गर्भमोचनः ॥ स्वर-
सं बीजपूरस्य वचाब्राह्मीरसं घृतं ॥ वंध्या पिबन्ती सविषं सुपुत्रैः प-
रिवार्यते ॥ नष्टशुकः पयोद्राक्षाकपिकच्छ्वचाविषं ॥ विषं सर्पिः
सिताक्षौद्रं तिमिरापहमंजनं ॥ विषं चैकमजाक्षीरकल्कितं विषधू-
पितं ॥ विषं धात्रीफलरसैरसक्तपरिभाषितं ॥ अंजनं शंखसहितं
प्रगाढतिमिरप्रणुत् ॥ विषमिंद्रायुधं स्तन्ये घृष्टं काचछिदंजनं ॥ बी-
जपूरसे घृष्टं विषं तद्वा सितायुतं ॥ विषं मागधिका द्वे च निशे का-
चघ्नमंजनं ॥ शुक्रार्कजिह्विषं रुष्णायुक्तं गोमूत्रभाषितं ॥ समुद्रफे-
नस्फटिककुरुविंदसुधांजनं ॥ कूर्मपृष्ठं च तुल्यानि तेभ्योऽर्द्धांशा
मनःशिला ॥ अर्द्धहीनानि मरिचसैधवाधोरजांसि च ॥ अतो य-
थोत्तरं दद्यादयसा च समं विषं ॥ रसक्रियेयं मधुना शुक्रपिष्टा-
र्मकाचजित् ॥ अमीक्ष्णं शीततोयेन सिंचेन्नेत्रे विषांजिते ॥
रसोनकंदमरिचविषसर्वपसैंधवैः ॥ पिष्टेऽक्षि लिखितं पूर्वं सुरसार-

सपेधितैः ॥ पूरयेत् सर्पिषा चानु सर्पिरेष च पाययेत् ॥ मधूक-
सारमधुकविषक्षीरजलैर्वृतं ॥ पक्वं संतर्पणं श्रेष्ठं राज्यंधत्वे चिरोत्थिते ॥
नस्यं शिरोरुक्शमनं प्रत्यक्पुष्पीसिताविषं ॥ अथवा घृतयष्ट्याब्धश-
र्करा विषसंयुताः ॥ शुंठी पथ्या विषं पाका द्रवन्ती पूतिनासजित् ॥ क-
टुतैलं विषं नस्यं पलितारुषिकापहं ॥ स्वर्जिकाक्षारसिंधूत्थशुक्तयु-
क्तं विषं परं ॥ कर्णयोः पूरणं तीव्रकर्णशूलनिबर्हणं ॥ प्रपौढरीकर्म-
जिघ्खाविषसिंधुसमुद्भवैः ॥ निहंति साधितं तैलं गंडूषेण मुखामयान् ॥
देवदारुविषं सर्पिर्गोमूत्रं कंटकारिका ॥ वाचःस्खलनतां हंति पीत-
मित्याह काश्यपः ॥ शत्रुप्रयुक्ताद्विषतो गराद्वा भूताद्भुजंगाखुगणा-
ज्जरायाः ॥ अकालमृत्योर्ग्रहपाप्मतो वा विषाशिनो नास्ति भयं
नरस्य ॥ इति विषोपयोगीयो नामाऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
इति विषतंत्रं नाम षष्ठमंगं संपूर्णं ॥ ६ ॥

अथातो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ दीर्घमायुः स्मृतिं मे-
धामारोग्यं तरुणं वयः ॥ प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेंद्रियबलोदयं ॥
वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ॥ लाभोपायो हि स-
मानां रसादीनां रसायनं ॥ पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जिता-
त्मनः ॥ स्निग्धस्य सुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ अविशुद्धे
शरीरे हि युक्तो रसायनो विधिः ॥ न भाति मलसंक्लिष्टे वस्त्रे रंगइ-
वार्षितः ॥ युक्तं संस्कारहीनस्य सम्यगप्यप्रमादिनः ॥ यथैव पौ-
रुषं तद्वन्न सिध्यति रसायनं ॥ सर्वे च दोषा भवंति प्राज्यादाहा-
रादम्ललवणकटुकक्षारविरुद्धासात्म्यरूक्षामिष्यंदिक्लिन्नगुरुपूतिपर्यु-
षितनवधान्यशुष्कशाकमांसतिलकुलत्थदधिशुक्तकाजिकपिष्टान्नवि-
रुद्धनिषेविणां दिवास्वप्नमद्यस्त्रीनित्यानां विषमातिमात्रव्यायामसं-
स्रोभितवपुषां क्रोधलोभमयशोकायासबहुलानां पापकर्मणामसमं-

जसाहारव्याहारनीहारनिरतानां ॥ अतो निमित्तं ह्यविशुद्धः सं-
जायते रसो विदह्यते रक्तं शिथिलीभवंति मांसानि विष्वदते मेदो
दृष्यन्ते दोषाः विमुच्यन्ते संधयो न संधार्यन्तेऽस्थिषु मज्जानो नाप्या-
यते शुक्रं नौजो न बलं न वीर्यं ॥ तत एवमभूतो ग्लायति सीदति
निद्रातंद्रालस्यसमन्वितः खिद्यते निर्विद्यते निरुत्साहोऽसमर्थः शा-
रीरमानसानां विशिष्टानां श्रष्टृच्छायो नष्टस्मृतिरल्पबुद्धिरसंपाद्यमा-
नामिलषितार्थोऽहर्निशमनिशमनिशं निःश्वसन्नधिष्ठानभूतो रोगा-
णां नोपात्तमपि सर्वमायुस्वामोति ॥ तस्माद्बुद्धिमानपास्य यथो-
क्ताहारादिदोषान्निर्वाह्यं च पूर्वोपचितान् रसायनं विधिसहितमुपसे-
वेत ॥ तत्तु द्विविधं कुटीप्रावेशिकं वातातपिकं च ॥ तत्र वीर्यप्र-
भावप्रयोगपरिहारगुरुत्वात्कुटीप्रावेशिकं महाफलतरं ॥ तस्य विधिः
॥ क्षेमसुमिक्षधार्मिकश्रद्धधानजननृपतिवैद्यविप्रे सुलभमहौषधिषू-
तक्षीरपथ्यभोजनोपकरणे ग्रामे नगरे वा पूर्वोत्तरस्यां दिशि प्रागुदक्-
प्रवणे सुविभक्तविहारोदेशे देशे दृढघनसुमृष्टभित्तिमुत्सेधविस्ता-
रसंपन्नां सूक्ष्मलोचनां त्रिगर्भामृतसुखां निवानां प्रवातैकदेशां प्रा-
ग्द्वारामुदग्द्वारां वा शमीबिल्वक्षीरिदृक्षपरिगृहीतामनिर्घेन्द्रियार्थवाता-
तपरजोधूमस्वेदक्लेददंशमशकसरीसृपन्यालबालस्त्रीदासांतावसायिना-
मगम्यां सन्निहितवैद्यपरिचारकोपकरणां कुटीं कारयेत् ॥ तस्यां रसा-
यनार्थं शरदि वसन्ते शुक्लपक्षे प्रशस्ते ऽहनि पूजयित्वा यथार्थं देवगु-
रुद्वन्द्वान्प्रणम्य दक्षाश्विप्रभृतीन् परिमृज्य सुवर्णघृतमधुसिद्धार्थक-
प्रियंगुरोचनाः प्रदक्षिणीकृत्य गोब्राह्मणमनुप्रविशेत् ॥ तत्र संशो-
धनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥ ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्धधानो
जितेन्द्रियः ॥ दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ देवतानुस्मृति-
युतो युक्तस्वमप्रजागरः ॥ प्रियौषधः पेशलवागारभेत रसायनं ॥
हरीतकीमामलकं सैधवं नागरं वचां ॥ हरिद्रां पिप्पलीं वेङ्गं गुडं

कोष्णांबुना पिबेत् ॥ स्निग्धः स्विन्नो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ॥ ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितं ॥ दद्याद्यवकमाशुद्धेः पुराणशक्तोऽथवा ॥ इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाचरेत् ॥ यस्य यद्योगिकं पश्येत्सर्वमालोच्य सात्म्यवित् ॥ हरणात्सर्वरोगणां याऽसावुक्ता हरीतकी ॥ पथ्यत्वात् सर्वधातूनां पथ्या शिवतया शिवा ॥ यस्माद्विजयते व्याधीन् समग्रान् विजया ततः ॥ अभयं सर्वरोगेभ्यो भवत्यायुश्च शाश्वतं ॥ यतः शीलयतामेनां तेनेयमभया स्मृता ॥ नवा वृत्ता घना स्निग्धा गुर्वी मञ्जति चाप्सु या ॥ बालस्य सौप्रयोक्तव्या नवनीतसमन्विता ॥ वाने ससर्पिलवणा पित्ते सगुडशर्करा ॥ कफे सपिप्पलीक्षौद्रा सर्वदा सा प्रशस्यते ॥ अथ हरीतकीनां हिमवच्छैलसंभवानां कालजानामापूर्णरसवीर्याणां निरामयानां द्विशस्त्रिशो वा शकलितानामाढकं चतुर्गुणेन पयसा संस्वेद्य मृदुभूतमवतार्य शीतं सर्पिर्मध्वाढकाभ्यां संसृज्य सुगुप्तं स्थापयेत् ॥ ततस्त्रिरात्राद्धर्ममाहारानुपरोधिनीं मात्रां प्रत्यहमुपयुञ्जीत ॥ जीर्णे शालिषष्टिकं पयसा मुञ्जीत ॥ प्रयोगात् च तावन्तमेव कालं ॥ अस्य प्रयोगाद्दर्पशतमजरो निर्वलीखलति पलितामयः श्रुतिस्मृतिसंपन्नः समिद्धानलश्च पुरुषो भवति ॥ बृहच्छरीरं गिरिसारसारं स्वरो घनौघस्तनितानुकारी ॥ भवत्यपत्यं विपुलं स्थिरं च समश्रतो योगमिमं प्रयत्नात् ॥ पथ्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितं ॥ पंचानां पंचमूलानां सार्द्धं पलशतद्वयं ॥ जले दशगुणे पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ॥ आपोथ्य कृत्वा व्यस्थीनि विजयामलकान्यथ ॥ विनीय तस्मिन्निर्युहे योजयेत् कुडवांशकं ॥ त्वगेलामुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचंदनं ॥ मंडूकपर्णीकनकशंखपुष्पीवचाऽव्वं ॥ यष्ट्याव्हयं विडंगं च चूर्णितं तुलयाऽधिकं ॥ सितोपलार्द्धभारं च पात्राणि त्रीणि सर्पिषः ॥ द्वे च तैलात्पचेत्सर्वं तदग्नौ

लेहतां गतं ॥ अवतीर्णं हिमं पुंज्याद्दिशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ॥ ततः
 खजेन मथितं निदध्यादृतमाजने ॥ एतद्रसायनं ब्राह्मं समं पूर्वेण
 सर्वथा ॥ वैखानसा बालखिल्याः प्राश्य प्राप्ता नवं वयः ॥ आरो-
 ग्यममितं चायुर्वीततं द्राश्रमकृमाः ॥ अभयामलकविभीतकपंचात्म-
 कपंचमूलनिर्युहे ॥ वल्लीपलाशकरसे क्षीरेऽष्टगुणे च विपचेत ॥
 घृतस्य कुंभं मधुकं मधूकं काकोलियुग्मं च बलां सुगुतां ॥
 सक्षीरशुक्लामृषभं सुजीवं सुखांबुपस्तच्च पिबेद्गुणाढ्यं ॥ आ-
 मलकसहस्रं पिष्टस्वेदनविधानेन क्षीरोष्मणा सुस्विन्नमनातपशु-
 ष्कभनस्थि चूर्णयेत् ॥ तदामलकसाहस्रस्वरसपरिपीतं स्थिराजीवंती-
 पुनर्नवानागबलाभं दूकपर्णी ब्रह्मसुवर्चलाभी रुशंखपुष्पी वचा पिप्पली
 विडंगस्वयंगुताऽमृताऽगुरुचंदनमधुकमधूकपुष्पपद्मोत्पलनवमालिका-
 युवतीयूथिकाचूर्णाष्टभागसंपृक्तं पुनर्नागबलापलसहस्रस्वरसपरिपीतं
 छायोपशोषितं द्विगुणितसर्पिषा क्षौद्रेण क्षुद्रगुडाकृतिं कृत्वा घृतभा-
 जनस्थं भस्मराशेरधःस्थापयेदंतर्भूमौ पक्षमथर्ववेदविदा कतरक्षं प-
 क्षात्यये चोद्धृत्य कनकरजतताम्रप्रवालकालायश्मूर्णाष्टभागसंयुक्तम-
 र्द्धकर्षाभिदृष्ट्या यथाग्निं प्रातः प्रयोजयेदिति समानं पूर्वेण ॥ आमल-
 कसहस्रमार्द्रपलाशद्रोण्यां सपिधानायां बाष्पमनुहमंत्यामारण्यगोम-
 याग्निभिरुपस्वेदयेत् ॥ तानि सुस्विन्नशीतानि चोद्धृत्य निष्कुलीकृता-
 न्यापोध्य पिप्पलीविडंगतंदुलानां पृथगाढकेनाध्यर्द्धेन शर्करायाः षड्वि-
 र्भधुघृततैलानां संयोज्य घृतकुंभे स्थापयेद्दिशतिरात्रं ॥ परं चोपयोजये-
 दिति समानं पूर्वेण ॥ आमलकसहस्रं पिप्पलीसहस्रसंयुक्तं तरुणपला-
 शक्षारोदकेनाप्लाव्य शुचौ भांडे स्थापयेत् ॥ ततो नुगतक्षारमनातपशुष्क-
 मस्थिरहितं चूर्णयित्वा सितोपलापादेन चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्यां च
 संयोज्य घृतभाजने षण्मासानंतर्भूमेः स्थापयित्वा परतो यथाग्निबल-

मुपयुंजीतेति समानं पूर्वेण ॥ आमलकचूर्णाढकमेकाविंशतिरात्रमाम-
लकस्वरसभावितं मधुघृतं घृताढकाभ्यां पिप्पलीचूर्णाष्टभागेन शर्के-
राचतुर्भागेन संसृष्टं घृतभाजनस्थं प्रादृषि तद्भस्मराशाविति समानं
पूर्वेण ॥ अमयामलकविभीतकानां द्विशस्त्रिशो वा संयोजितानां प-
लाशत्वगवनद्धानां मृदावलिसानां कुकूलस्त्रिचानां निरस्थीकृतानां
पलसहस्रमुलूबले संक्षुद्य दधिमधुघृततैलपललशर्करासंपृक्तं मक्षये-
दनञ्चमुक् ॥ प्रयोगति द्विगुणं कालं यवागूयूषक्षीरघृतषष्टिकाञ्चमा-
हारोऽभ्यंजनं सर्पिरुद्धर्तनं यवचूर्णमिति समानं पूर्वेणाभ्यधिकफलं
वा ॥ बिडंगतंदुलानामाढकमाढकं पिप्पलीतंदुलानामध्यर्द्धं सितोप-
लाया मधुघृततैलाढकैः पङ्क्तिरेकीकृतं प्रादृषि भस्मराशाविति समानं
पूर्वेण ॥ दशमूलबलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलं ॥ पर्णिन्यौ पिप्पली शृं-
गी मेदा तामलकी त्रुटिः ॥ जीवन्ती जोंगकं द्राक्षा पौष्करं चंदनं श-
ठी ॥ पुनर्नवद्विकाकोलीकाकनासामृताब्धयं ॥ विदारीविषमूलं च त-
दैकध्यं पलोन्मितं ॥ जलद्रोणे पचेत्पंचधात्रीफलशतानि च ॥ पादशेषं
रसं तस्माद्वास्थीन्यामलकानि च ॥ गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद्वादशभिः
पलैः ॥ मत्स्यंढिकानुलाद्धेन युक्तं तलेहवत् पचेत् ॥ स्नेहाद्धं मधु सि-
द्धे च तवक्षीर्याश्रतुष्पलं ॥ पिप्पल्या द्वे पले दद्याच्चतुर्जानं कर्णाद्धि-
तं ॥ अतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटीस्थः पथ्यभोजनः ॥ इत्येष च्यवनप्रा-
शो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ॥ जराजर्जरितोऽप्यासीञ्जारीनयनन-
दकः ॥ कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितं ॥ मूत्रशुक्राशया-
न् दोषान् वैस्वर्यं च व्यपोहति ॥ बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामंगवर्द्ध-
नं ॥ मेधां स्मृतिं कांतिमनामयत्वमायुःप्रकर्षं पवनानुलोम्यं ॥ स्त्री-
षु प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणामग्रेष्व कुर्याद्विधिनोपयुक्तः ॥ मधुकेन तवक्षीर्या
पिप्पल्या सिंधुजन्मता ॥ पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥

सिलया वा समा युक्ता समायुक्ता रसायनं ॥ त्रिफला सर्वरोगघ्नी
मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥ त्रैफलेनायसी पार्थी कल्केनालेपयेन्नवा ॥
तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत्सौद्रोदकाशुतं ॥ प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णं तत्र
प्रशस्यते ॥ जीवत्यरुद्धरस्तस्य समाभ्यासात्समाः शतं ॥ वर्षं खा
देत्प्राणदां प्रातरेकामश्रन्नात्पूर्वमक्षद्वयं च ॥ साज्यक्षौद्रं मो-
जनांते चतुष्कं शृंगीकानां तद्वयःस्थापनेऽलं ॥ अथायसानि चतुरं-
गुलदीर्घाणि तिलात्सेधानि पत्राणि कारयेत् ॥ तान्यभिवर्णानि कृ-
त्वा ऽऽमलकस्वरसे निर्वापयेदेकविंशतिं कृत्वा तेषां तादृशानां पल-
शतमायस्यां स्थाल्यां प्रक्षिप्यामलकशतोत्तरं कृत्वा सुविहितं मरु-
राशौ निखनेत् ॥ मासि मासि चोद्धृत्याधसेन दंडेन घट्टयेत् ॥ एवं
तानि लोहपत्राणि संवत्सराद्वीभवन्ति ॥ ततश्चोत्तरकालमकृत्वावम-
नविरेचनं वा स्निग्धतनुरेव केवलं समंततोऽगुष्ठपर्वमात्रमुखेनायसेन
सुवेणायस एव भाजेन तस्मात्कल्कीकृतात्सुचमेकं गृहीत्वा मधुघृ-
ताभ्यां पृथक् सुचेन संयोज्य प्राश्नीयात् ॥ जीर्णं क्षीररसयूषाणा
मन्यतमेन सर्पिर्मिश्रं नवं षष्टिकौदनमश्नीयात् ॥ अनेन विधिना व
र्षमुपयुज्य वर्षमेव चान्यदप्युद्दिष्टाहारो यंत्रितात्मा कुटीमावसेत् ॥
ततः सर्वोपतापान् जित्वा व्याधिजरामरणशस्त्राभितोयविषाणामग-
म्यः सर्वभावेष्वर्तीद्रियो वर्षसहस्रद्वयं जीवति ॥ वाजिवेगो गजप्रा-
णो भवेत्तु स्मृतिबुद्धिमान् ॥ वाङ्मयी वृषः श्रुतधरो महाभोगो म-
हाधनः ॥ ताप्यरूप्यसुवर्णानामयमेव पृथग्विधिः ॥ द्विगुणं तु गु-
णोत्कर्षं जानीयादुत्तरोत्तरं ॥ हेमधात्रीफलक्षौद्रं गायत्रीपरिमंत्रि-
तं ॥ लिहन्ननुपिबन् क्षीरं दृष्टरिष्टोऽपि जीवति ॥ सुवर्णं पद्मबीजा-
नि मधु लाजाः प्रियंगवः ॥ क्षीरेण पीतं परममलक्ष्मीविनिवारणं ॥
सपद्मबीजामलकाभयाक्षं सर्पिर्मधुभ्यां कनकं लिहंतः ॥ दीर्घायु-

यो मेदजरोपतापाः सरोत्पाणां च भवन्त्यगम्याः ॥ मधुमागधिका-
विडंगसारत्रिफलाहेमघृतं सितां च स्वादन् ॥ जरसा ऽनवलीढ्ये-
हकांतिः सम्वातुश्च समाः शतं स जीवित् ॥ हेमविल्वं बचासर्पि-
रैकव्यमुपयोजितं ॥ मेध्यमायुष्यमारोग्यकांतिसौभाग्यपुष्टिदं ॥ शता-
वरीघृतं लीडं समुवर्णं समाक्षिकं ॥ करोति चिरजीवित्वं राजानं च
वशानुशं ॥ आयुष्कामः शंखपुण्या समेतं मेधाकामः कांचनं सोम-
मंषं ॥ लक्ष्मीकामः पद्मार्किजलकयुक्तं खादेत्कामं कामकामो विदा-
र्या ॥ मंडूकपर्ण्याः स्वरसं यथाग्नि क्षीरेण घष्टीमधुकस्य चूर्णं ॥ र-
सं गुडूच्याः सहभूलपुण्याः कल्कं प्रयुंजीत च शंखपुण्याः ॥ आयुः
प्रदान्यामयनाशनानि बलाभिर्वर्णस्वखर्द्धनानि ॥ मेध्यानि चैतानि
रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शंखपुष्पी ॥ नलदं कटुरोहिणी प-
यस्या मधुकं चंदनसारिवोग्रगंधाः ॥ त्रिफलाकटुकत्रयं हरिद्रे सपटो-
लं लवणं च तैः सुपिष्टैः ॥ त्रिगुणेन रसेन शंखपुण्याः सपयस्कं
घृतनल्वर्णं विपक्वं ॥ उपयुज्य भवेज्जडोऽपि बाग्मी श्रुतधारी प्रतिभा-
नवानरोगः ॥ ब्राह्मीवचासैधवशंखपुष्पीमत्स्याक्षकब्रह्मसुवर्चलैर्द्रव्यः
॥ वैदेहिका च त्रिपवाः पृथक्स्फुर्यवौ सुवर्णस्य तिलो विषस्य ॥ स-
र्पिषश्च पलमेकत एतद्योजयेत्परिणते च घृताढ्यं ॥ भोजनं समधु
वत्सरेभवं शीलपत्रधिकधीस्मृतिमेधः ॥ अतिक्रान्तजरान्याधितं द्रा-
लस्यश्रमक्लमः ॥ जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रीतेजःकांतिदीप्तिमान् ॥ वि-
शेषतः कुष्ठकिलासगुल्मविषज्वरोन्मादगरोदराणि ॥ अथर्वमंत्रादिकृ-
ताश्च कृत्याः शास्त्र्यंत्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ यथोक्तगुणायां भूमौ-
जातामबालामजीर्णां शीर्णपुण्यपर्णामसंजातान्यपर्णां तपसि तपस्ये

१ तपसि माधे ॥ तपस्ये फाल्गुने ॥ तप्य माधेऽथफाल्गुने ॥ स्यात्तपस्यः फा-
ल्गुनिक इत्यमरः ॥

वा मासे यथोक्तेन विधिना पुण्ययुक्ते चंद्रमसि सुमुहूर्ते नागबला-
समूलामुद्धारयेत् ॥ तस्या मूलानां त्वक् पिंडमात्रमक्षमात्रं वा श्ल-
क्ष्णपिष्टं वा चूर्णितं पयसा पिबेत् ॥ मधुघृताभ्यां वा लिह्यात् ॥ जी-
र्णे क्षीरदृत्तिरेव स्यात् ॥ क्षीरेणैव वा सप्तर्षिष्कं शालिषष्टिकमश्रीया-
त् ॥ एवं संवत्सरं प्रयोगाद्द्वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वणाबलाऽति-
बलाचंदनागुरुधवतिनिशखदिरकदरशाकशिंशिपाऽसनसुरसा. पुनर्न-
वांताश्च वयःस्थापनोक्ता दशौषधयः सविदारीश्वदंष्ट्राश्वगंधावाराहीश-
तावर्यो नागबलया व्याख्याताः ॥ तत्र सारदृक्षाणां सर्वेषां स्वरसा-
धीं कुष्ठचिकित्सिते खदिरकल्पमीक्षेत ॥ आर्द्रदृक्षासंभवे तु सारश-
कलानि झंगुलत्र्यंगुलानि तनूनि चतुर्गुणांभसाऽऽप्लाव्यातपे त्रिरात्रं
स्थापयेत् ॥ ततस्तान्युद्धृत्यान्यानि तत्र प्रक्षिपेत् ॥ त्रिरात्राच्च पुनर-
न्यानि ॥ एवं नवरात्रेण त्रिःप्रक्षेपणोद्धारेण च स्वरसः परिकल्पि-
तो भवति ॥ फलानां पुनर्वीरुदोषधीनां च यंत्रेणोलूखलेन वा नि-
ष्पीडय स्वरसं गृहीयात् ॥ परिशुष्काणां तु चूर्णीकृतानामाढकमा-
ढकमुदकस्याहोरात्रस्थितं विमृदितपूतं स्वरसवत्प्रयोज्यं ॥ तुवरक-
भल्लातकादीनां पुनः पृथगेवोपदेशः ॥ दृक्षास्तुवरकानाम पश्चिमार्ण-
वतीरजाः ॥ वीचीतरंगविक्षोभमारुतोद्धृतपल्लवाः ॥ तेभ्यः फलान्या-
ददीत सुपक्वान्यंबुदागमे ॥ मज्जाः फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण-
येत् ॥ तिलवत्पीडयेद्गोण्यां काथयेद्वा कुसुंभवत् ॥ तत्तैलं संभृतं भू-
यः पचेदासलिलक्षयात् ॥ अवतार्य करीषेषु पक्षमात्रं निधापयेत् ॥
स्निग्धस्निग्धो हृतमलः पक्षादुद्धृत्य तं ततः ॥ चतुर्थभक्तांतरितः प्रा-
तः पाणितलं पिबेत् ॥ मंत्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ म-
ज्जासार महावीर्य सर्वान्धानून्विशोधय ॥ शंखचक्रगदापाणिस्त्वामा-

१ अष्टता पथ्या धात्री जीवती श्रेयसी स्थिरा युक्ता ॥ मंडूकमर्ण्यतिरसा स्था-
पयति पुनर्नवा च वय इति महाकषायसंग्रहोक्ताः ॥

ज्ञापयतेऽच्युतः ॥ तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यांति सरुत्ततः ॥
 सायमस्त्रेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ पंचाहानि पिबेत्तैलमित्थं
 बज्ज्यान्विबर्जयेत् ॥ पक्षं मुद्गरसाक्षाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ तदेव-
 खदिरकाथे त्रिगुणे साधु साधितं ॥ निहंति पूर्ववत्पक्षं पिबेन्मांस-
 सुर्यत्रितः ॥ तेनाभ्यक्तशरीरस्तु कुर्वन्नाहारमीरितं ॥ मित्रस्वरं रक्त-
 नेत्रं शीर्णांगं कृमिभक्षितं ॥ अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत्कुष्ठिनं नरं ॥
 सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिरादिना ॥ पक्षं मांसरसाहारं करोति द्वि-
 शतायुषं ॥ तदेव नस्थे पंचाशद्विवसानुपयोजितं ॥ बलीपलितनि-
 मुक्तं स्थिरस्मृतिकचद्विजं ॥ वपुष्मंतं श्रुतिधरं करोति त्रिशतायु-
 षं ॥ अंतर्धूमं तस्य मज्जा सुदग्धः क्षिप्तस्तैले सैधवं चाग्निवर्णं ॥
 तुल्यं हन्यादर्भनक्तंकांध्यकाचाच्चीलीरोगं तैमिरं चांजनेन ॥ एकां-
 तरं तौवरकं च तैलं पिबेद्विवाशी नियमेन मांसं ॥ प्रमित्रकुष्ठो
 गलितांगदेशस्त्वचं त्यजेत्सर्पइवाशु जीर्णं ॥ साधयेत्षोडशगुणे स-
 लिले तुवराढकं ॥ अष्टांशशेषे विस्त्राव्य संक्षुद्योदूखले ततः ॥
 शुष्कारग्वधकल्कपादरजसा व्यामिश्रितं कल्कितं तस्य काथजलै-
 रुदुंबरसमान् छायाविशुष्कान् गुडान् ॥ कुर्यादेकमतश्च सार्द्धमथवा
 गोवारिणाऽऽलोडितं कुष्ठी तद्विवसं स्थितो निरशनः सूर्ये गतेऽस्तं पि-
 बेत् ॥ तावदेव च तथैव च भूयः पाययेत्तमरुणोदयकाले ॥ अप्य-
 जीर्णमविचिंत्य वर्मि वा जेषजं पुरुषदोषबलज्ञः ॥ मध्यान्हेऽद्याद्भूरि
 निष्पावतैलं कंडूकारं शिगुकंदोपदंशं ॥ दध्ना युक्तं खल्पसिंधूथचूर्णं
 गव्येनानु स्तोकतक्रानुपायी ॥ तैलाक्तगान्त्रो दिवसांतरं च कंठ्विष्टि-
 काचूर्णैरुतप्रधर्षः ॥ आयात्सुखांभोभिरमद्यमांसस्त्रीसंगतिः स्यात्त्रिगु-
 णं च योगात् ॥ उपयुज्य योगमखिलं प्रतिदिनमेव द्विकालमभियुक्तः
 ॥ कुष्ठीकुष्ठमपोहति विशीर्षकणौघनासमपि ॥ अथ भक्ष्यातकान्यनुप-

हतान्यनामयान्यापूर्वसप्रमाणवीर्याणि पक्वजांबवप्रकाशानि शुक्ले
 शुचौ वा मासे संगृह्य यवपट्टे बाणपट्टे वा निषापयेत् ॥ तानि क्षुब्ध-
 सस्थितानि संहसि सहस्ये वा मासे प्रयोक्तुमारमेत ॥ शीतस्त्रिगुण-
 धुरोपस्कृतशरीरः पूर्वं दशमल्लातकान्यापोथ्याष्टगुणेनांभसा साधयेत्
 ॥ तेषां रसमष्टभागावशिष्टमनुष्णं सपयस्कं सर्पिर्गंडूषाभ्यक्तोष्ठतालु-
 जिह्वः प्रातः प्रातः पिबेत् ॥ एवमेतानि दश मल्लातकान्येकैकोत्क-
 र्षापकर्षणाब्जिशतप्रयोज्यानि ॥ विधिनाऽनेन साहस्रं प्रयोगस्त्रिगुणश्च
 कालो घृतक्षीराभ्यां शालिषष्टिकमशनमेवं विशेषाद्विगतकुष्ठदुर्नामक-
 रुमिप्रमेहमेदोदोषो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ पूर्वमेव च म-
 ल्लातककार्यं सपयस्कं पिबेदेकैकं च मल्लातकमभिवर्द्धयेत् ॥ यावत्पं-
 च ॥ ततः पंचपंच वर्द्धयेद्यावत्सप्ततिः ॥ प्राप्य च सप्ततिमपकर्षये-
 त् ॥ मूयः पंचपंचयावत्पंचपंचभ्यश्चैकैकं विधिनाऽनेन सहस्रं प्रयोग
 इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ सप्ततिवच्च शतमुपयुंजीत ॥ तथा च सहस्र-
 द्वयं प्रयोग इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ द्विगुणस्त्वायुषः कालः ॥ मल्ला-
 तकानां जर्जरीकृतानां पिष्टस्वेदनं पूरयित्वा भूमावाकंठनिखातस्य
 स्नेहभावितस्य दृढस्योपरि कुंभस्यारोप्योदुपेनापिधाय रुष्णमृदवलिप्तं
 गोमयाग्निनोपस्वेदयेत् ॥ तेषां यः स्वेदरसः कुंभं प्रपद्येत तमष्टभाम-
 मधुसंप्रयुक्तं द्विगुणितघृतमद्यात् ॥ त्रिगुणश्च कालो घृतक्षीराभ्यामि-
 त्यादि समानं पूर्वेण ॥ अनेनैव विधिना मल्लातकस्वरसं गृहीत्वा केव-
 लमेव मासमेकं प्रयुंजीत त्रिगुणः काल इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ मा-
 सि मासि वर्षशतमायुषोऽपि वृद्धिः ॥ एवं दशमासानुपयुज्य वर्षसह-
 स्रमायुर्भवति ॥ मल्लातकतैलपात्रं सपयस्कं मधुकाक्षपात्रेण शतपा-

१ शुक्ले ज्येष्ठे ॥ शुचौ आषाढे ॥ ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वर्य ॥ आषाढे इत्यमरः
 ॥ २ सहसि मार्गशीर्षे ॥ सहस्ये पौषे ॥ मार्गशीर्षे सहस्रं मार्गआषाढावणिकम्भ सः ॥ पौषे-
 तैषसहस्यौ द्वाविन्यमरः ३ पिष्टं शालिचूर्णं त्विद्यतेऽस्मिन्निति पिष्टस्वेदनं मांशमित्यरुणदत्तः

कमुषयुंजीत ॥ त्रिगुणश्च काल इत्यादि समानं पूर्वैर्ण ॥ भस्मातकनै-
लं कृष्णतिलैलं सर्पिरामूलकरसोऽसनाविसारकषाय इत्येषां द्रो-
णं द्रोणं त्रिफलात्रिकदुकविडंगसारचित्रकहरिद्राहयत्रिद्वंतीद्विष-
वयष्टीमधुविषातिविषारसाजनप्रियंगूनां पालिका भागास्तदैकैर्ष्यं
स्नेहपाकविधिना विपाच्यावतार्यं परिपूर्य चानुगुप्तं निदध्यात् ॥ तत्
उपस्थन्तशरीरः प्रातः प्रातः पाणिशुक्तिमात्रं क्षौद्रेण प्रतिसंयोज्योष-
युंजीत ॥ जीर्णे मुद्गामलकपूषेणालवणेन सर्पिष्मता खदिरोदकसिद्धं
मृदुमोदनमश्रीयत् ॥ खदिरोदकेनोदककार्यकर इत्येवमतोद्ग्रेणमुष-
मुज्ज्व विगतकुष्ठदुर्नामेत्यादि समानं पूर्वैर्ण ॥ पुष्टानि पाकेन परिच्यु-
तानि भस्मातकान्याढकसंमितानि ॥ घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन प्रक्षा-
ल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ जर्जराणि विषवेत्कलशेऽप्यां पादशेषधृ-
तगालितशीतं ॥ तद्रसं पुनरपि श्रपयेच्च क्षीरकुंभसहितं चरणस्थे ॥
सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं युंज्यात्प्रस्थं शर्कराया रजोभिः ॥ एकी-
भूतं तत्तवजक्षोभणेन स्थाप्य धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तं ॥ तममृतरस-
पाकं यः प्रो प्राश्यमश्रन्ननुपिबति यथेष्टं वारि दुग्धं रसं वा ॥ स्मृ-
तिमतिबलमेधासत्वसारैरुपेतः कनकनिकषगौरः सोऽश्रुते दीर्घमा-
युः ॥ सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा गुडेन पयसा घृतेन
यवसक्तुभिर्वा सह ॥ तिलेन सह माक्षिकेण पल्लेन सूपेन वा वपुष्करम
रुक्करं परममेध्यमायुष्करं ॥ भस्मातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमा-
नि च ॥ भवंत्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ कफजो न स
रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ॥ यन्न भस्मातकं हन्याच्छीममभि-
बलप्रदं ॥ वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ॥ कुल्लथद-
धिमुक्तानि तैलाभ्यंगाग्निसेवनं ॥ पंचाष्टौ सप्त दश वा पिप्पली-
र्मधुसर्पिषा ॥ रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ तिस्रस्ति-

सस्तु पूर्वाह्ने भुक्त्वाऽग्रे भोजनस्य च ॥ पिप्पल्यः किंशुकक्षार-
भाविता घृतमर्जिताः ॥ प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैषिणा ॥
दश दृष्ट्या दशाहानि दश पैप्पलिकं दिनं ॥ वर्द्धयेत्पयसा सार्द्धं त-
थैवापनयेत्पुनः ॥ जीर्णौषधश्च भुंजीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ पि-
प्पलीनां प्रयोगोऽयं सहस्रस्य रसायनं ॥ पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः
श्रुता मध्यबलैर्नरैः ॥ शीतीकृता मध्यबलैर्वीक्ष्य दोषान्प्रयोजयेत् ॥
तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ॥ एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः
कासश्वासगलग्रहान् ॥ यक्ष्ममेहग्रहण्यर्शःपांडुत्वविषमज्वरान् ॥
घ्नति शोफं वर्मं हिष्मां स्त्रीहानं वातशोणितं ॥ विढंगचूर्णं यष्टी-
मधुकचूर्णयुक्तं शीततोयेन मासमुपयुंजीत ॥ जीर्णं मुद्गयूषेणाल-
वणेन सघृतमोदनमश्रीयत् ॥ तेन विशेषाद्विगतकमिदुर्नामकुष्ठप्र-
मेह मेदोदोषो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ विढंगचूर्णं क्षौ-
द्रमल्लातककाथाभ्यां मध्वामलकरसाभ्यां गुट्टचीकायेन ॥ एतांश्च-
तुरो योगान्मासमुपयुंजीतेति समानं पूर्वेण ॥ सर्वेषु च मासि मासि
वर्षशतं वर्षशतमायुषो वृद्धिः ॥ अलंबुषां स्वेन रसेन भावितां पृथक्
पृथक् क्षीरमधूष्णवारिभिः ॥ पिबेत्तथा कांजिकतक्रमस्तुभिर्भगंदरोरु
ग्रहकासवान्नरः ॥ उष्णा विपाके कटुका कषायमधुरा रसे ॥ अत्यर्थं दी-
पनी मेघ्या वातश्लेष्महरा च सा ॥ वर्षोपयोगात् कुरुते नरं वर्षशतायुषं ॥
दृढेन्द्रियानलबलं निर्वलीपलितामयं ॥ श्वेताबलुजफलान्यातपशुष्का-
णि चूर्णयित्वा तत्तुल्यगुडेन संक्षुध्य घृतकुंभे धान्यराशौ सप्तरात्रं निद-
ध्यात् ॥ ततोऽनुदिते भास्वति यथाबलमात्रं सुखोदकानुपानमुपयोज-
येत् ॥ जीर्णं शीतांबुपरिषिक्तः शालिषष्टिकौदनं सशर्करेण पयसाऽश्री-
यात् ॥ तस्य मासप्रयोगाद्विशेषेण विगतकुष्ठो ग्रहणधारणवान् वर्षशतम
जर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ प्रयोगाच्चोर्ध्वं द्विगुणपरिहारः ॥ बाकुचि-

काकर्षचूर्णी मुखान्बुना पिबेत् ॥ पीत्वा चातपे निर्वीतोष्णेन वा गर्भ-
 गृहे तिष्ठेदपराण्हे तद्देव स्नानमशनं यूपरसाभ्यां वा तस्य त्रिःसप्त-
 रात्रोपयोगाद्विगतकुष्ठइत्यादि समानं पूर्वेण ॥ त्वग्रोमकेशवशनन-
 र्बांस्तुमुक्त्वा पुनर्नवौलभते ॥ स्वरवर्णबलोत्साहं नवंवयो नष्टपलितं
 च ॥ पलानि दश बाकुच्या दशैव च फलत्रयात् ॥ सप्त रुमिद्वाद-
 यसखीणि द्वे गिरिसंभवात् ॥ पुरपुष्करमूलाभ्यामाहरेत पलं पलं ॥
 मूक्षमैलाद्धपलं व्योषधनकेसरकुंकुमं ॥ रोध्रत्वक्पत्रयष्टधान्वचित्र-
 कं कार्षिकं पृथक् ॥ भक्ष्यातकानां च शतं सर्वं खंडसमांशकं ॥
 चूर्णयेदथ तन्मात्रा भक्षयेत्पालिकां परां ॥ यथेष्टचेष्टो लभते वर्षा-
 द्रासायनान् गुणान् ॥ सर्वान् रोगान्विजयते त्वग्विकारान्विशेषतः
 ॥ अशोभगंदरश्वासकासपार्श्वामयरुमीन् ॥ गुल्मघ्नीहाशमरीवधर्मप्र-
 मेहारुचिपीनसान् ॥ मंदानलत्वं रुशतां शोफग्रंथ्यर्बुदानपि ॥ वा-
 कुचिकाफलानि गोमूत्रे सप्तरात्रं वासयेत् ॥ ततो निस्तुषीकृत्य
 छायायां शोषयित्वा सुसूक्ष्मं च संचूर्ण्य त्र्यहं त्र्यहं क्रमशो भावये-
 त्त्रिफलाकाथेन कारवेल्लीवासाब्राह्मीगुडूचीभृंगराजस्वरसैः पृथक् पृथ-
 क् खदिरासनराजवृक्षपिचुमंदकाथैः ॥ तस्य पीतः प्रतिदिनं धात्रीफल-
 रसाद्भुतः ॥ कर्षः सर्वाभयान्हंति त्वग्विकारं विशेषतः ॥ असनखदिर-
 यूपैर्भावितां सोमराजीं मधुघृतशिखिपथ्यालोहचूर्णैरुपेतां ॥ शरदम-
 बलिहानः पारिणामान्विकारांस्त्यजति मितहिताशी तद्ददाहारजाता-
 न् ॥ तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्तिर्यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ॥ संवत्स-
 रं रुष्णतिलद्वितीयां ससोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ ये सोमराज्या वितु-
 षीकृतायाभ्यूर्णैरुपेतात्ययसः सुजातात् ॥ उद्धृत्य सारं मधुना लिहंति
 तत्रं तदेवानु पिबंति चांते ॥ कुष्ठिनः शीर्यमाणांगास्ते जातांगुलिना
 सिकाः ॥ मांति वृक्षा इव पुनः प्ररूढनवपल्लवाः ॥ खदिरांभसा पिबेद्वा
 रविसेवी तयां यवागूं वा ॥ गायत्रीजलसिद्धां कुष्टी न तोयकार्यकरः

मजलिदक्षारयुता तत्क्षारस्त्रायिनो विलेपिभुजः ॥ श्वित्राणि सोमरा-
 जी प्रसह्य हन्यात्पलेपाच्च ॥ गोमूत्रे सप्तगन्धं शशिशकलमयोवासिलं
 पेषयित्वा कुर्याच्छायाविशुष्कं पृथगिति च पलं प्रापुनाटं च शुष्कं ॥
 अंशस्ताभ्यां तथाऽशः रुमिरिपुदहनस्फोटकृद्भ्यः स चूर्णो गोमूत्रेणो-
 पयुक्तः प्रमितहितभुजः श्वित्रमाश्वेव हन्ति ॥ इक्षुरगोक्षुरासिंहीव्याघ्री-
 पंचांगुलांबुना पीता ॥ उपलेपनं घनं वा रसाशिनां हन्ति बाकुचिका ॥
 उष्णोदकेन पिष्ट्वा पीता घृतमिश्रिता जयेद्दुल्लभं ॥ लघुपंचमूलसिद्धौ
 पेयामुपयोजयेज्जीर्णं ॥ कटुंगकुटजयूषैरशींसि भगंदरं च नाशयति
 ॥ मेहान्मद्यैर्निगदैर्निषेविता बाकुची प्रबलान् ॥ विष्किररसेन पी-
 ता दशमूलरसेन वा गुडूच्या वा ॥ अपतंत्रकं निहन्यादायामं वा
 रसान्नभुजः ॥ जठरे प्रपिबेन्मूत्रैर्जलोदरे त्रैदतेन यूषेण ॥ शो-
 फे पांडुव्याधाववलगुजं सीध्वरिघ्नसंयुक्तं ॥ इक्षुरकादिकाथैर्ध्वनि
 मूत्रेण वा गवां शस्ता ॥ धारोष्णेन तु पयसा युक्ता शोफज्वरौ हन्ति ॥
 उष्णांबुना प्रयोज्या लूताकीटाखुसर्पदष्टेषु ॥ रुमिहरचतुरंगुलयोः
 काथैः कोष्णैः रुमिणकोष्ठे ॥ लेखामिदोः सघृतां मुखाम्बुना पुत्रि-
 णी भवति पीत्वा ॥ पुष्पोदये ऽश्वगंधाशूतेन पयसा च भुंजाना ॥
 वंध्याऽपि सप्ताहमिमं प्रयोगं करोति या हर्षवती सुगंधी ॥ प्रियंव-
 दा च व्रतशौचयुक्ता सूते सुतान् सा नियमाहुणाढयान् ॥ स्नि-
 ग्धैरुष्णैर्मधुरैर्हरति गदान्वातजान् धृता पैत्तान् ॥ तिक्तमधुरकषायैः
 कफजांस्त्रिफलारसमधुभ्यां ॥ इति शमनी धन्येयं विषधरभूतोपस-
 र्गपाप्मघ्नी ॥ मेहे स्थिताऽपि रेखा चांद्रमसी किमुत कोष्ठस्था ॥ म-
 नुष्यमप्यागतमृत्युशासनं प्रनष्टबुद्धीन्द्रियमल्पचेतसं ॥ अवलगुजा
 मोक्षयते महाभयाच्छिष्यं च मेधां च ददाति पुष्कलां ॥ हैमवत्या
 वचाप्याः पिंडमामलकमात्रं पयसाऽऽलोढ्य पिबेत् ॥ जीर्णं पयःस-
 र्पिरोदनइत्याहारः ॥ एवं सप्तरात्रेण मेधावी भवति ॥ सप्ततिसप्तरात्रैः

श्रुतधरो वर्षशतमजर इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ तच्चूर्णं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां
 यथाबलमबलिह्याजीर्णे पय इत्यादि समानं पूर्वेण ॥ बचाकल्कश-
 तपाकं घृतद्रोणमुपयुज्य विशेषाद्ब्रह्मोन्मादापस्मारगलगंडगंडमाला-
 श्लीपदस्वरभेदविमुक्तः सर्वार्थेषु सिद्धिमान् पंचवर्षशतायुर्भवति ॥ शी-
 तवर्षहिमदिग्धतनूनां स्तब्धभग्नकुटिलज्यथितास्थां ॥ जेषजस्य प-
 वनोपहतानां वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥ राहोरच्युतचक्रेण लूना-
 द्ये पतिता गलान् ॥ अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥
 द्विजा नाश्रंति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवं ॥ साक्षादमृतसंभूतेरस्या-
 भेः स रसायनं ॥ शीलयेत्तल्लशुनं शीतिं वसंति च कफोल्वणः ॥ घनो-
 दयेऽपि वातार्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥ मासः परोऽस्य रसकल्क-
 निषेवणाय स्वच्छंदमप्युपदिशंति विमर्दकैस्तु ॥ पण्मासमन्त्रविधि-
 नातमुशस्तमाहुः पक्षप्रयोगमपिसाधुतरं रसोने ॥ श्लिग्धशुद्धतनुः शीतम-
 धुरोपस्कृताशयः ॥ तदुत्तंसावतंसाभ्यां चर्चितानुचराजिरः ॥ तस्य
 कंदान्वसेतति हिमवच्छकदेशजान् ॥ अपनीतत्वचो रात्रौ तिमये-
 न्मदिरादिभिः ॥ तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितांतवपीडितं ॥ मदिरा-
 याः सुरूढायास्त्रिभागेन समन्वितं ॥ मद्यस्यान्यस्य तैलस्य मस्तुना
 कांजिकस्य वा ॥ तत्कालएव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ तै-
 लसर्पिर्वसामेज्जक्षीरमांसरसैः पृथक् ॥ काथेन वा यथाव्याधि रसं के-
 वलमेव वा ॥ पिबेद्रंद्रूपमात्रं प्राक्कंठनाडीविशुद्धये ॥ प्रतनं स्वेदनं चा-
 नु वेदनायां प्रशस्यते ॥ शीतांबुसेकः सहसा वमिमूर्च्छाययोर्मुखे ॥
 शेषं पिबेत्कृमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ विदाहपरिहाराय परं
 शीतानुलेपनः ॥ धारयेत्सांबुकणिकामुक्ताकर्पूरमालिकाः ॥ सहिमस-

१. राहोरमृतचौर्येणेत्यष्टांगद्वये पाठः २. साक्षादमृतसंभूतेरमिणीः स रसायनमि-
 त्यष्टांगद्वये पाठः ३. तिमयेत् क्लेदयेत्.

लिलगर्भाचंद्रशुभ्रामृणाली कुबलयदलमाला हारयष्टीश्च लोलाः ॥
 स्तनतटविनिविष्टाश्चारुगात्र्यो दधानास्तनुसरसविलिप्ता गाढमेनं स्व-
 जेरन् ॥ नलिनीदलतालद्वंद्ववतिः प्रगलहारिलवैजंटाद्रया वा ॥ दयिताः
 करपद्मैश्च शीतैर्लशुनस्वेदकृतं क्लृप्तं हरेयुः ॥ कुडवोऽस्य परं मात्रा तद-
 र्द्धं केवलस्य तु ॥ पलं पिष्टस्य तन्मद्भः सभक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥
 रसोनकल्पो मृदुनैजसा हि संयुज्यमानः सहसा हि तस्य ॥ दाहाति-
 सारारतिचित्तनाशान्कुर्यादतस्तं त्वरितो न युज्यात् ॥ जीर्णशाल्योदनं
 जीर्णं शंखकुंदेंदुपांडुरं ॥ भुंजीत यूषैः पयसा रसेर्वा धन्वचारिणां ॥
 दीप्ताग्निर्महकान् खादेत्सर्पिर्महोपसेवनान् ॥ अखंडमंडलेंद्राभार्नि-
 दरीखंडमंडितान् ॥ स्रजिकामुक्तसंपर्कविनिर्वर्तितगौरवैः ॥ पिष्टि-
 काचूर्णधवलैर्वधैः सौकरकैर्युतान् ॥ मद्यमेकं पिबेत्तत्र तृट्प्रबंधे
 जलान्वितं ॥ गंधमन्तकणदलिप्रियावर्केन्दुचोषितं ॥ अमद्यपो म-
 स्तुफलास्ततक्रमवन्तिसोमं च सुगंधिशीतं ॥ सौवीरकं जांगलजं रसं
 वा कूपोदकं वा परिसिद्धिकं वा ॥ तत्कल्कं वा समधृतं घृतपात्रे ख-
 जाहृतं ॥ स्थितं दशाह्वादश्रीयात्तद्वहा वसथा समं ॥ सद्यःपिष्टं सर्पिषा
 संयुतं वा निर्यासेन स्वेन युक्तं विकामं ॥ युंजीतैनं पूर्वकैरेव पानैः को-
 णांभोभिर्वैष कल्पोऽतिवीर्यः ॥ रसोनकल्कः सदृशाजसर्पिः प-
 ण्मांसमुड्यामुषितो निहन्ति ॥ अभ्यंगपानांजननस्ययुक्तो नाना-
 विकारान्विषमज्वरं च ॥ समतैलं समुक्तं वा घवराशौ समास्थितं
 ॥ वातरोगान् जयेत्त्वादन् घृतमांसोत्तराशनः ॥ तैलसर्पिर्गुडसिताः
 पृथक्कुर्यात्पलोन्मिताः ॥ द्वे पले लशुनाच्छुद्धान्यूपणात् कुडवत्रयं
 ॥ पलं त्वचश्च तच्छुद्धं निहितं घृतभाजने ॥ द्वे समे घवमध्य-
 स्थं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ॥ क्षुण्णां पिबेत्कंदतुलां तत्तस्य पलवि-
 शतिः ॥ गते तु सप्तरात्रे तु तुलाद्धमसितात्तिलात् ॥ धौतक्षुण्णात्
 पृथक्सौद्रगुडशुंठीचतुष्पलं ॥ अजाजीचव्यधान्यानि द्विरुष्णादी-

व्यग्रधिकान् ॥ पलोन्मिताश्रतुर्जातात्पलमेकं सुचूर्णितं ॥ पृथक्
 पलायकं तैलाद्भूतात् क्षुण्णाच्च सर्षपात् ॥ पटूनि पंच क्षारी ह्रीं द-
 द्यात्तत्राक्षमानतः ॥ एकादशाहं तद्भान्ये स्थितमभ्रप्रगे प्रगे ॥
 गुणान् रासायनान्सर्वान् संप्राप्नोति निरामयः ॥ द्विपंचमूलनिका-
 थे नल्वणे लशुनाढकं ॥ पिष्टं पर्युषितं वर्षं हन्ति वातकफामघा-
 न् ॥ तत्कंदकल्कस्वरसे घृततैलं पृथक् पचेत् ॥ शीलयेच्च यथा-
 सात्म्यं दारुणानिलपीडितः ॥ नवनीतसमांशं वा खादेत्तत्कल्कमर्दिते ॥
 विकंचुकप्राञ्ज्मरसोनगभान्सशुल्यमांसान्विविधोपदंशान् ॥ विमर्दका-
 न्वा घृतसुक्तयुक्तान्प्रकाममद्याल्लघु तुच्छमभ्रम् ॥ कुस्तुंबरीजीर-
 कभृष्टमुद्गसौवर्चलश्लक्ष्णरजोवकीर्णान् ॥ रसोनकंदांकुरपत्रचित्रैः
 सव्यंजनैर्नैकसानुपानैः ॥ तत्कंदसिद्धान् कमशो यूषक्षीरसान्
 पिबेत् ॥ कफपित्तानिलाशंकी यथास्वौषधसंस्कृतान् ॥ रुशोऽश्व-
 गंधोद्धवचूर्णकीर्णं सज्जस्वरो यष्टिमधूपधानं ॥ तैलेन गुल्मी खदि-
 रेण कुष्ठी खादेत् रुमिष्टैः रुमिमान् रसोनं ॥ मांसादमांसैर्यक्ष्माण-
 मर्शांसि कुटजत्वचा ॥ हन्ति स श्रेष्ठया मेहकासश्वासविलंबिकाः ॥
 अजस्वरूपविज्ञानात् स्वरूपमुपलभ्य च ॥ यथायथं प्रयोगोऽस्य
 कार्यस्त्वं तं गदं प्रति ॥ लशुनस्वरसप्रस्थान्द्रात्रिंशत्तिलतैलतः ॥
 द्वावपेतमलात्किण्वादष्टौ पिष्टाच्च पट्ट्यवात् ॥ मेघशृंगीसवात्काथा-
 द्रोणधुग्मं च शीतलात् ॥ स्नेहपात्रे तदैकघ्नं निदध्याच्चशुचौ दृढे ॥
 क्रमात्तत्र पुनर्दग्धात्पिष्टात्पात्रचतुष्टयं ॥ पक्षात्परमिधं पेया सुरा
 गातविकारिभिः ॥ त्रिरात्रमुषितं क्षुण्णं लशुनं खादयेत्ततः ॥
 क्षीरदध्याज्यमथितं ब्राह्मणस्यापि शस्यते ॥ पित्तरक्तविनिर्मुक्ते स-
 मस्तावरणादृते ॥ शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात्परं ॥ सुखा
 त्मनां विशेषेण प्रमोज्यो लशुनोद्भवः ॥ नारदेनोद्धवस्यैव वातसमग्रस्य

१. तुच्छमल्पमभ्रम् भुजानः २. कंद इति शेषः

कल्पितः ॥ आमांशुपानेक्षुविकारमत्स्ययानाध्ववातातपभाष्यचिन्ताः
 ॥ स्वप्नं दिवा जागरणं निशासु पिष्टं व्यवायं दधि चात्र नेच्छेत् ॥ स्ने-
 हकल्कविधानेन स्नेहपुक्तं प्रयोजयेत् ॥ लशुनं स्नेहसंयोगाद्गरीयान् जा-
 यते हि सः ॥ पित्तकोपमयादन्ते युंज्यान्मृदु विरेचनं ॥ रसायनगुणा-
 नेव परिपूर्णान्समश्नुते ॥ प्रियांबुगुडदुग्धस्य मांसमद्याम्लविहिषः ॥
 अतितिक्षोरजीर्णं च रसोपो व्यापदे ध्रुवं ॥ पांडूदरोरक्षतशोफतृष्णा-
 पानात्ययच्छर्दिषिपत्रणेषु ॥ पैत्ते विकारेऽक्षिगदेऽतिसारे क्षामे शरी-
 रे च स वर्जनौघः ॥ शीलितएव करोति दुरापं बन्धिः शरीरबलं सममेव ॥
 वाङ्मनिरूपगुणाढ्यमुनेशं स्त्रीपुरुषस्य च बीजविशुद्धिं ॥ अमृतकण-
 समुत्थं यो रसोऽनं रसोऽनं विधियुतमिति स्वादेच्छीतकाले सदैव ॥ स न-
 प्रति शतजीवी स्त्रीसहायो जरांतं कनकरुचिसवर्णो नीरुजस्तुष्टपुष्टः ॥
 लशुनानंतरं वायोः पलांडुः परमौषधं ॥ साक्षादिव स्थितं यत्र शका-
 धिपतिजीवितम् ॥ यस्योपयोगेन शकांगनानां लावण्यसारादिव नि-
 र्मितानां ॥ कपोलकांत्या विजितः शशांको रसातलं गच्छति निर्वि-
 देव ॥ स्निग्धांगत्वं गौरता कांतिमत्ता बन्हेर्दीप्तिर्वर्ष्मपुष्टिर्दृढत्वं ॥ सं-
 प्राप्यन्ते यंत्रणोद्देगमुत्तैर्यस्याभ्यासोदीर्घमायुः सुखं च ॥ अव्याहारे
 शीलितो दीर्घरात्रं बल्यश्चक्षुस्तर्पणः स्थैर्यकारी ॥ तैस्तैर्योगैर्योजितो-
 ऽयं पलांडुस्तानातं कान्देहिनामुच्छिन्नन्ति ॥ रसं रसोनवत्तस्य पीत्वाऽश्री-
 यात्तथैव च ॥ स बीजपूरस्वरसं मदिरामधुसीधुपः ॥ मरकतमणिनीलं
 नालमस्याति हृद्यं परिणतशशिगौरं यच्च बीजं सुपिष्टं ॥ ससुरससुमु-
 खाभ्यां प्राश्य मांसं सशुक्तं मृदुधवलमुष्टैर्मंडकैरार्द्रमूर्तिः ॥ बहुशः
 शोभितं शुभ्रैः शशांकशकलोपमैः ॥ पारिकेंडरिकावहैः क्षीरोदावय-
 वैरिव ॥ यवमुद्रमाषगोधुमबहुविधविकारकल्पितान् भक्ष्यान् ॥ कां-
 बलिकरागपांडवसदृकबलकान्सफलसारान् ॥ पटुसुरभिमधुरगंधान्ब-
 लाक्षकधवलबहुलरसान् ॥ खजूरदाडिमसिताद्राक्षापानानुपोऽभ्यग्नेच्छि-

त्वं मलमते बलवर्णौजोवीर्यस्वरसौमनस्यतेजांसि ॥ क्षीणशक्नुधियो-
 ऽपि च रसोनवत्तद्रसं पीत्वा ॥ सुरासुरैः क्षीरसमुद्रमंथनोद्भवास्तदा ये
 ऽमृतविंदवः पुरा ॥ बभूव तेभ्यः किलकुकुटी यथा प्रजंति देवत्वमि-
 बाद्य मानुषाः ॥ कुकुटांडनिभैः कंदैः किंचित्कदुकपिच्छिलैः ॥ स्नि-
 ग्धैर्मरकतच्छायैः खर्जूरसदृशच्छदैः ॥ निखिलरोगहराऽपि विशे-
 षतो जयति दारुणमप्यनिलामयं ॥ गुदजगुल्मतमोविषनाशिनी
 जनयति स्थिरतां वपुषः पुरा ॥ कुटीं प्रविश्य तत्कंदान् भक्षयेद्धृतम
 र्जितान् ॥ पयोऽनुपाने धारोष्णं तत्रेष्टमसनांबु वा ॥ तन्मात्रदृ-
 त्तिस्तु भवेद्दशाहं विशत्यहं स्वादुभुगप्रमादी ॥ जत्रूर्ध्वकोष्ठत्रिकर्षं
 धिवान् पार्श्वामयार्शस्तिमिराणि जित्वा ॥ बलीपलितनिर्मुक्तः
 स्थिरकेशद्विजश्रुतिः ॥ मेघामतिस्मृतियुतो जीवेद्दर्पशतहयं ॥
 आपूर्यमाणचंद्रप्रतिपदमारभ्य वर्द्धयेत्कंदं ॥ एकैकं घृतमृष्टं प्राक्भु-
 क्तं पथ्यभुक् खादेत् ॥ भुंजीताल्पतरं दिनाघनमृषिपक्षक्षयेद्भक्षय
 न्क्षीरं बीजकवारि तक्रमथवा पीत्वा स्थितिं कल्पयेत् ॥ मांसं प्रा-
 श्य तथा तखद्विजकचैः शीर्णोत्थितैः कांतिमान् जीवत्यब्दशतत्रयं
 धृतिमतिस्मृत्यादिभिर्भूषितः ॥ क्षीरेण कंदचूर्णं पिबन्पवागूं च प-
 रिणते मांसं ॥ लवणश्लेहविहीनां दृढदृग्जीवेद्द्वितीयशतिं ॥ तिमिरं
 क्षौद्रघृताभ्यां पथ्यभुजस्तद्रसो जयेन्मासात् ॥ कंदत्रयं च मृष्टं घृ-
 तेन वा भक्षितं वातात् ॥ तत्कंदसूक्ष्मरजसा त्रिभागगोधूमचूर्णमि-
 श्रेण ॥ पयसा पक्त्वा खादेद्धृतपूरानंत्रद्विहरान् ॥ त्रीन् कंद-
 कांश्च निशि भक्षयिताज्यभृष्टान् धात्रीफलांबु ससितच्छगलीपयो-
 वा ॥ पेयं दृगामयजयाय निषेवितव्या कामं च रोगशमनाय फला
 र्थिभिः सा ॥ क्षीरान्विता कंचुकिमूलकंदा सप्ताष्टपत्रा सितरक्तकां
 डा ॥ विमर्ति या पल्लवशब्दशब्दान् सा कंचुकी श्वेतवपुर्वरेण्या ॥ आ-
 पाठे कार्तिके वाऽपि तत्कंदः शीतले स्थितः ॥ अंगुष्ठपर्वद्वयसंपिष्टः

क्षीरपलाष्टके ॥ कुटीप्रावेशिकं पीत्वा क्षीरमेव पिबेदनु ॥ क्षीरमेव
 च जीर्णोऽपि पेयां वा स्नेहभर्जितां ॥ किञ्चिदुष्णाम्ललवणां स्फुरो-
 दुष्णांबुनोदितं ॥ एकेन सप्तरात्रेण कुष्ठान्येवं निगच्छति ॥ सर्व-
 व्याधीन् द्वितीयेन तृतीयेन तु सर्पवत् ॥ त्यक्त्वा त्वचं ततो जीर्णं के-
 शदंतनखानपि ॥ मेधावी रूपवान् जीवित्यंचवर्षशतानि वा ॥ कंचु-
 कीकंदचूर्णं वा स्नेन क्षीरेण भावितं ॥ गोक्षीरकुडवे न्यस्तं सर्वं खं-
 डपलान्वितं ॥ पीतं सर्वाभयान् हन्ति नखकेशस्थितानपि ॥ पीतं
 तत् स्वरसं चूर्णं तस्या मधुसमन्वितं ॥ खादन् हिताशी सप्ताहं त्व-
 ग्दोषं तिमिरं जयेत् ॥ विडंगताप्यत्रिफलालोहकांचुकिकं रजः ॥
 सप्तरात्रत्रयं लिह्याज्जितात्मा ससितामधु ॥ क्षीरेण भोजनं जीर्णं शा-
 लेर्लावरसेन वा ॥ तथाऽस्य काचतिमिरं सरुच्छ्राः शिरसो गदाः ॥
 मेधाविनः प्रणश्यंति गात्रं सुप्तं च बुध्यते ॥ एष सप्तामृतभ्रूणः स-
 र्वव्याधिषु पूजितः ॥ पलं चूर्णस्य कांचुक्याः क्षीरप्रस्थं समावपेत्
 ॥ स्नेहजग्धं ततो लिह्याज्जितात्मा ससितं मधु ॥ शालेरन्नं पयःपा-
 नं मासमेवं प्रयोजयेत् ॥ चतुर्गुणपरीहारः षोडशाब्दसमद्युतिः ॥ श-
 तानि पंचवर्षाणि जीवेद्देवइवोर्जितः ॥ पचेत्पलानि द्रोणेऽपां कांचु-
 क्याः पलविंशतिः ॥ अष्टांशशिष्टे तु घृताल्पस्थं क्षीरसमं पिबेत् ॥
 शंखपुष्पीवचाकुष्ठत्रिष्टतामरदारुभिः ॥ वरायष्टीसिताद्राक्षामहिषा-
 क्षैः पलांशकैः ॥ युक्तैः कमलकिंजल्कत्रैफलेन हिमेन च ॥ क्षौद्रा-
 चतुष्पलं दद्यात्तद्वदंत्यमृताब्धयं ॥ चक्षुष्यं बृंहणं मेध्यं बल्यं वर्ष-
 शतत्रयं ॥ अष्टौ पलानि कंचुक्यास्त्रीणि लोहात् सुचूर्णितात् ॥ प-
 लाशबीजाच्चत्वारि दश द्वे च पलत्रयं ॥ अष्टादश शतावरी बीजक-
 स्यैकविंशतिः ॥ जीवंत्याः षोडशैकध्यं पौर्णिमास्यां विपाचयेत् ॥
 बहेऽपां पादशेषेण पृथगर्द्धाढकेऽपि च ॥ पचेत्कांजिकमस्तुभ्यां घृ-
 तप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ शताब्हारुष्करवचाकुष्ठैलाबिडार्हिगुभिः ॥ सौव-

चर्लान्वितैः पद्मकेसराच्च त्रिभिः पलैः ॥ पंचभिः पद्मबीजानां पद्महाद-
 शकेन च ॥ एतत्सोमामृतं पीत्वा यत्सोमोऽद्यापि राजते ॥ इदमुपयुज्य
 सर्पिरतिवीर्यमुदारगुणं भवति सुवाक् सुधीः सदृढवाक् सुबलः सुभगः
 ॥ ग्रहणकोपसर्पविषभीमिरधृष्यवपुर्विजितजराज्वरो नयति वर्षशत-
 द्वितयं ॥ दानवेंद्रविजितान् पुरा सुरान् श्रष्टकांतिधृतिर्धैर्यवेजसः ॥
 वीक्ष्य विष्णुरमृतं किलासृजद्गुलं बलवपुर्जयप्रदं ॥ अद्याप्यतः
 सुरगणाः किल धूपमुख्यान् हित्वा वरागुरुतुरुष्कहिर्मेदुदर्पान् ॥ निर्व-
 ह्यमानवपुषोऽपि शिखां पिबंतो गंधेन तस्य मुदिता दधति प्रसादं ॥
 संयोगवाही स शिवः सशार्वः सर्वर्तुसेन्यः सुखशीलनीयः ॥ हंता जं-
 रापाप्ममलामयानां कर्ताऽग्निमेधास्मृतिपाटवानां ॥ गंधोत्कटः स दाहे
 स्निग्धद्रवपिच्छिलो विगतशल्यः ॥ महिषाख्यः पुष्परागस्फटिकसि-
 तनीरजच्छायः ॥ यः पद्मरागरागो यः कनकच्छेदपाटलो यो वा ॥
 जयतींद्रनीलममलं भप्रेष्यतिकांतिमत्वेन ॥ ज्येष्ठः प्रयोगोऽस्य तु-
 ला पलात्रैवाधिकं पिबेत् ॥ आत्रेयमुनिगीतश्च मंत्रोऽयं सर्वकर्म
 कृत् ॥ भगवान् पुंडरीकाक्षो देवाश्च सपुरंदराः ॥ आज्ञापयंति स-
 म्यक् त्वां प्रभावं चादिशंति ते ॥ जरामरणदुःखेभ्यो यथा तेऽ-
 भ्युत्थिताः सुराः ॥ उपयोक्तुस्तथैवास्य भव त्वं हि महाबल इति ॥
 पंचमूलस्य महतः काथेन हिमभोजनात् ॥ गुग्गुलुः शीलितो हंति सर्वा-
 न्वातकफामयान् ॥ लघीयसोऽपि तद्वच्च सुखोष्णेन जलेन वा ॥ मस्तु-
 धान्याम्लमधैर्वा वचादेः सलिलेन वा ॥ वरणादेस्तु बाधिर्यं दंतकर्ण-
 शिरोरुजः ॥ स्वरभेदोदरश्वासवर्ध्मांतर्गुल्मविद्रधीन् ॥ वातपित्तास्ररो-
 गेषु बृंहणार्थीनि चेष्यते ॥ काथेन वाजिगंधाया जीवनीयगणस्य वा ॥
 काथेनोत्पलमृद्दीकारक्तचंदनजन्मना ॥ वातपित्तं निहंत्येव पद्मकादिन-
 णस्य वा ॥ चैव्यकुष्ठविडंगानां यवान्या नागरस्य वा ॥ प्रसारण्याश्च तोष्रेण
 गुग्गुलुः कफं वातजित् ॥ ज्यूषणाग्निघनवेहवराभिर्मक्षयन् सममृतं म-

हिपाक्षं॥आशु हन्ति कफमारुतमेदोदोषजान्बलवतोऽपि विकासन् ॥
 पटोर्लान्निबत्रिकलागुदूचीगायत्रिरात्रिद्वयबीजकानां ॥ काथैः पृथक्
 पथ्यरसस्य हन्ति मासेन घोरान् कफपित्तरोगान्॥विशेषाच्छोषवीसर्प-
 दुष्टवणभगंदरान् ॥ शुकार्तवमनोदोषप्रमेहश्वित्रपांडुताः ॥ पटोला-
 रिष्टनिर्यूहपिष्टस्तुल्यरसांजनः ॥ गलरोगापचीव्यंगप्रथिस्थौल्यरुमि-
 प्रणुत् ॥ शिलाजतुसमः पीतः पयसा वातशोणितं ॥ निवर्त्तयत्यति-
 बलं क्षीरमांसघृताशिनः ॥ रसेन पयसा मूत्रैर्वातपित्तकफापहः ॥
 ब्राह्मीमंडूकिशंखानां पृथङ्ग्रेधादिरुद्रसैः ॥ मागधिकाभिकर्लिंगविडं-
 गैर्बिल्वधृतैः सवचापलषट्कैः ॥ गुग्गुलुना सदृशेन समेतैः क्षौद्रयुतैः
 सकलामयनाशः ॥ पिबेत्पलशतं योऽस्य विधिना नियतो यतिः ॥
 नाकालमृत्युर्न व्याधिर्न तस्य जरसो भयं ॥ कल्पयेदोषधैः स्वैः स्वै-
 र्व्याधिष्वामयनाशनैः ॥ शिलाजतुविधानं तु गुग्गुलौ सर्वमिष्यते ॥ गु-
 णनिधिरपि कुर्यात्सोऽतिमात्रोपयुक्तस्तिमिरवदनशोषक्लीबताकाश्रमे-
 हान् ॥ शमलशिथिलभावं देहरीक्ष्यं च तस्माद्रजनिचरनिषेवी स्या-
 न्न रोगेष्वमीषु ॥ ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जतुतुल्यं वधन्ति यत् ॥ हेमा-
 दिषड्धातुरसं प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥ सर्वदोषप्रशमनं सर्वरोगविना-
 शनं ॥ शिलाभ्यो यच्च यज्जातं धातोस्तत्तदुणं वदेत् ॥सर्वं च तिस्रक-
 टुकं नात्पुष्पं कटुपाकतः ॥ छेदनं तु विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥
 गोमूत्रगंधि कृष्णं गुग्गुलुवाभं विशर्करं मृत्त्रं ॥ स्निग्धमनम्लकषायं
 मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठं ॥ रास्त्रादशमूलबलापुनर्नवैरंडशुंठिमधुका-
 नां ॥ काथेन भावितं तद्विशेषतो वातरोगघ्नम् ॥ द्राक्षाभीरुपटोली-
 त्रायन्तिगुडूचिजीवनीयानां ॥ निर्यूहेण सुभिन्नं शस्तं पित्तामये
 सुतरां ॥ रुमिजिह्वाफलत्रयकरंजघनमुख्यपंचमूलानां ॥ सह
 पंचकोलकानां काथेन कफामये भाव्यं ॥ लघुपंचमूलशुंठीद्राक्षा-

काश्मर्यवाजिगंधानां ॥ सगुडूचिशरबलानां रसेन पित्तानिलगदेषु ॥
 धनकुष्ठवचात्रिफलासुरदारुविडंगपंचकोलानां ॥ रजनीमरिचातिवि-
 पासहितानां वातकफजेषु ॥ पाठापटोलनिंबत्रिफलाधनकुटजसप्त-
 पर्णानां ॥ त्रायंत्यमृतातिविपासहितानां पित्तकफजेषु ॥ निच-
 येऽपि दोषबलतो योगानेतान्विकल्प्य युंजीत ॥ विविधगणसंग्रहोक्तै-
 स्तैस्तैश्च गणैर्गिरेः सारं ॥ व्याधिव्याधितसात्म्यं समनुसरन् भावयेदयः
 पात्रे ॥ प्राक्केवलजलधौतं शुष्कं क्वाथैस्ततो भाव्यं ॥ समगिरिज-
 मष्टगुणिते निःक्वाथ्यं भावनौपधं तोये ॥ तच्चिर्यूहेऽष्टांशे पूतोष्णे
 प्रक्षिपेद्गिरिजं ॥ तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ॥
 सैः सैरेवं क्वाथैर्भाव्यं वारान् भवेत्सप्त ॥ अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य
 घृतं तिक्तकसाधितं ॥ त्र्यहं युंजीत गिरिजमेकैकेन तथा त्र्यहं ॥
 फलत्रयस्य यूषेण पटोल्या मधुकस्य च ॥ योगयोग्यं ततस्तस्य का-
 लापेक्षं प्रयोजयेत् ॥ शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकं ॥ गु-
 णान् समग्राङ्कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्ष-
 मर्द्धमलं पलं ॥ हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्मतः ॥ सं-
 स्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजावह्यं ॥ युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा
 ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥ क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलं
 ॥ हन्याद्रोगानशेषांश्च जीर्णे हितमिताशिनः ॥ व्यायामातपमारुतचे-
 तःसंतापगुरुविदाह्यादि ॥ उपयोगादपि परतो द्विगुणं परिवर्जये-
 त्कालं ॥ कुलत्थान्काकमार्ची च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ पि-
 बेन्माहेंद्रमुदकं कौपं प्रासवर्णांस्तु वा ॥ ज्वरी ज्वरघ्नांबुदपर्वटादि-
 काथेन रक्ती मधुयष्टिकायाः ॥ शोपी रसैः कव्यभुगामिपोत्थैर्मा-
 यूरमांसैः पयसा च काश्यं ॥ मध्वंबुना मेदसि संदृष्टे क्षीरेण प-

र्याकुलबुद्धिसत्त्वः ॥ पांड्वामयार्तावुदरे सशोफे पिवेच्छिलाजं मंहि-
 पीजलेन ॥ अश्म वीरतराद्येन कुष्ठं खदिरवारिणा ॥ विषं विष-
 द्वैरगदैर्हृत्पेवं तद्यथामयं ॥ शैलजत्रिकदुक्षौद्रक्षौद्रधातून्निषेवते ॥
 क्षीरौदनाशी यो जीर्णे यक्ष्मणा स न बाध्यते ॥ सुभावितां सारज-
 लैस्तुलां पीत्वा शिलोद्भवात् ॥ सारांबुनैव भुंजानः शालिं जांगल-
 जैरसैः ॥ व्यपोह्य मधुमेहाख्यमंतकं रोगसंकरं ॥ वपुर्वर्णबलोपेतः
 शतं जीवत्यनामयः ॥ शिलाब्हात्पोडशपलं त्रिस्त्रिरेकत्र भावयेत् ॥
 वराया दशमूलस्य गुट्टूच्याः कर्कटस्य च ॥ बलाया मधुयष्ट्याश्च
 रसे गव्ये च वारिणि ॥ क्षीरे सकृत्कमेणैवं सकृत्कत्वस्तथा पुनः ॥
 काकोलियुग्मघनपुष्करवन्हिरास्त्रामेदायुगर्द्धिचविकागजपिप्पलीनां ॥
 पाठाद्विजीवकनिकुंभविदारियुग्मवीरावरीमधुफलं शुभतीक्ष्णानां ॥ प-
 लिकानां तु द्रोणे सिद्धानां पादशेषिते काथे ॥ भावितमित्थं
 गिरिजं द्विपलैश्चूर्णीकृतैर्युज्यात् ॥ कर्कटशृंगीधात्रीव्याधैस्तालीसकुड-
 वेन ॥ चूर्णपलेन विदार्याः क्षीरविदार्याश्च कर्षयुग्मेन ॥ द्विपलेन च-
 तुर्जानां तैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च ॥ द्विपलाभिर्द्विगुणाभिः कुर्या-
 द्गुलिकास्ततोऽक्षसमाः ॥ ताः शुष्के नवकुंभे जातीपुष्पाधिवा-
 सिते स्थाप्याः ॥ तासामेकां खादेत्प्रतिदिनमनुपानमत्रेष्टं ॥ क्षी-
 ररसदाडिमांभोमाद्वीकसुरासवान्यतमं ॥ जीर्णेऽन्नं लघु भोज्यं यूष-
 पयःपिशितनिर्यूहैः ॥ सप्ताहमात्रमेवं सर्वांन्नीनः क्रमाद्भवेत् परतः
 ॥ भुक्तस्यांति प्राग्वा गुलिका न विरुध्यते चैषा ॥ निरपाया भूरि-
 फलाऽपरिहारमुखोपयोजिता जयति ॥ प्रबलमपि वातशोणितमू-
 रुस्तंभं ज्वरं दीर्घं ॥ भगमूत्रशुक्रदोषप्लीहयकृतपांडुहृद्रोगान् ॥ व-
 र्ध्मवमिगुल्मपीनसहिष्माकासारुचिश्वासान् ॥ विद्रधिमुदरं कुष्ठं श्वि-
 त्रं पाठघ्नं क्षयं मदं मूच्छीं ॥ उन्मादमपस्मारं मुखनेत्रशिरोगदांस्तां
 स्तान् ॥ आनाहमतीसारं हलीमककामलाग्रहणिरोगान् ॥ ग्रंथ्यर्बु-

दान् सपिटिकान् भगंदरं गंडमालां च ॥ अतिकाश्र्यमतिस्थौल्यं स्वे
 दमपि श्लीपदं गुदकीलान् ॥ दंष्ट्राविषं समूलं गरप्रयोगांस्तु घोरांश्च
 ॥ अभिचारमरातिरुतं दुःस्वप्नं भौतिकीं तथा बाधां ॥ पाप्मालक्ष्मीं
 चैयं गुलिका शमयेच्छिवा नाम ॥ वृष्याऽऽयुष्या धन्या कांतियशः
 श्रीविबोधिनी मेध्या ॥ कुरुते नृपबलभतां जयं विवादे च वक्रस्था ॥
 विजितखलतिवल्लिपलिता जीवयति सुखं शतद्वयं शरदां ॥ वर्षद्व-
 यं प्रयोगाद्वर्षशतचतुष्टयं जीवेत् ॥ नसोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो
 जत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसह्य ॥ तत्कालयोगैर्विधिवत्प्रयुक्तं स्वस्थस्य
 चोर्जी विपुलां दधाति ॥ अमरमंदिरमंदरसंभवाद्दशपलं गिरिजादुप-
 योजय ॥ यदिजरामयदुःखविवर्जितां सुचिरमिच्छसि जीवितसंत-
 तिं ॥ दशगुणमुपयुक्तं यः शतं शैलजाताल्लघुहितमितभोजी बर्जय-
 न्वर्जनीयान् ॥ सततसमनुषक्तान्वर्जितान्वैद्यद्वंदैर्विधमानि स गदौषा
 न्नेक्षते चायुषोऽतं ॥ समुद्रभूवामृतमंथनोत्थः स्वेदः शिलाभ्योऽमृतव
 द्विरेः प्राक् ॥ यो मंदरस्यात्मभुवा हिताय न्यस्तः स शैलेषु शिला
 जरूपी ॥ सुवर्णशैलप्रभवो विष्णुना कांचनो रसः ॥ तापीकिरातची
 नेषु यवनेषु च निर्मितः ॥ ताप्यां सूर्यांशुसंतप्तो माधवे मासि दृश्य
 ते ॥ मधुरः कांचनाभासः साम्लो रजतसन्निभः ॥ किंचित्कषाय-
 उभयः शीतः पाके कटुर्लघुः ॥ शिलानिर्यासवच्चात्र कुलत्थादीन् प-
 रित्यजेत् ॥ न तन्निषेवी जरसाऽभिभूयते न पञ्चगैर्नापि गरैर्न वृश्चि
 कैः ॥ न पांडुमेहज्वरशोफयक्ष्मभिर्न कंठनेत्रश्रवणत्वगामयैः ॥ स्वा
 दुस्तिको माक्षिकधातुः सघृतो वा सक्षौद्रो वा क्षौद्रसिताभ्यां सहि-
 तो वा ॥ सांभस्को वा तैलयुतो वा विनिहंता त्वग्दोषाणां सर्ववि-
 षाणां सगराणां ॥ अक्षद्राक्षाऽयोमलमुस्तामलकानां सव्योषाणां प-
 र्वतनिर्यासयुतानां ॥ दत्त्वा तुल्यं माक्षिकधातुं मधुमिश्रं लिप्तात्पां-
 दुव्याध्यभिभूतः शिवमिच्छन् ॥ अंशः शुंठ्या लोहमलांशो बदरांशः

विष्पल्यंशो माक्षिकधातुर्द्विगुणांशः ॥ क्षौद्रैकांशः कृष्णतिलानामपि
 चांशः श्रेष्ठा पिंडी पांडुविकारश्वयथुग्री ॥ सायशूर्णं माक्षिक-
 धातुं मधुमिश्रं व्योषोपेतं पर्वतनिर्याससमेतं ॥ क्षीराहारश्चाव-
 लिहानः प्रयतात्मा मृत्युद्वारं शोषमपोह्यचिरेण ॥ लोहं सर्पि-
 माक्षिकधातुं मधुमिश्रं धात्रीचूर्णं केसरमंबुप्रभवानां ॥ योगः कु-
 र्याच्चैष सिताभागविमिश्रश्चक्षुर्घाणश्रोत्ररसज्ञानवबोधं ॥ कृत्वैकस्थं मा-
 क्षिकधातुं त्रिफलां च भ्राष्ट्रे पक्त्वाऽऽज्यैः सह पिष्टं विलिहन्ति ॥ प-
 थ्यादास्तान्वार्धकदोषा न भजन्ते मातुर्दोषास्तन्यनिवृत्तानिव बाला-
 न् ॥ समश्रतो माक्षिकधातुचूर्णं सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलारजश्च ॥ शनैः
 शनैर्याति जरा विनाशं प्रत्यंतवासादिव लोकयात्रा ॥ त्रिकोणकांडा-
 सुबहुप्रताना फलेषु पीता कुसुमेषु रक्ता ॥ पत्रैः सुदिग्धैर्मृदुरोमवद्भि-
 स्तांबूलयुक्तैर्घनकंदमूला ॥ पवनविवस्वदंशुवनितादिभिरामजरावि-
 विधमनःशरीरगदहृदनिवृत्तकरी ॥ भुवि परमौषधीमहिषवलिरितिप्र-
 थिता कचिदपि वृद्धदारक इयं त्वपि वेष्टरिका ॥ वसन्ते संगृहीतानां शो-
 पितानामनातपे ॥ वृद्धदारकमूलानां तुलां संचूर्ण्य सर्पिषा ॥ आग्रा-
 व्य घृतपात्रस्थां धान्ये पक्षमुपेक्षितां ॥ लिह्यादनु पिवेत्क्षीरं जीर्णे
 क्षीरघृताशनः ॥ तत्प्रयोगाज्जराजीर्णो वृद्धो दारकतामियात् ॥ मध्ना-
 स्थिर्गद्गदः पंगुः श्यावो नृह्रस्वोऽन्यरूपतां ॥ निरस्ताशेषदोषोत्थनख-
 मेदाद्युपद्रवः ॥ अपस्मारगरोन्मादपाप्मालक्ष्मीविवर्जितः ॥ दीप्ताग्नि-
 र्बलवान्वाग्मी जीवेद्वर्षशतानि षट् ॥ चूर्णितैरश्वगंधायाः संयुतं त्रिं-
 शता पलैः ॥ तत्तुल्यं दारकं प्राश्य पयसा सर्पिषाऽथवा ॥ जीर्णे पू-
 र्ववदश्रीयाद्यो जीवेत्स समाः शतं ॥ वाजिवेगो गजप्राणः सुरूपो भा-
 स्करद्युतिः ॥ अश्वगंधेन संयोज्यौ वरीगोक्षुरकौ पृथक् ॥ यो लिह्या-
 त्सर्पिषा चूर्णं वृद्धदारकमूलजं ॥ सप्ताहं घूपभक्ताशी स्यात्स किञ्च-
 रतुल्यवाक् ॥ खरसेन शतावर्याः सप्ताहं भावितं च तत् ॥ लिहानः

पूर्ववन्मासं शतं जीवेन्महामतिः ॥ लिङ्गाद्वा मधुसर्पिर्भ्यां धात्रीस्वर-
सभावितं ॥ क्षीरेण वा पिवन्मासं शतं जीवेदरुक् सुरवी ॥ वृद्धादास्-
कमूलानां रसं क्षीरेण यः पिवेत् ॥ तत्कल्कसिद्धं सर्पिर्वा स जीवेच्छी-
रुजः शतं ॥ पीतं वेष्टरिकामूलं गोमूत्रेण सहोषितं ॥ कुष्ठगुल्मोदरग-
रश्लीपदार्शोपचीर्जयेत् ॥ पिप्पलीत्रिफलादावीमहौषधपुनर्नवाः ॥ पृ-
थग्दशपलाः सर्वतुल्यांशो वृद्धदारकः ॥ धान्याम्लपीतस्तञ्चूर्णो जीर्णे
स्वच्छंदभोजनः ॥ स दुष्टवातान् हंत्याशु गुल्मोदरगरादिकान् ॥ शौ-
डीविश्ववराहीपिवेष्टमुस्ताः समांशकाः ॥ तुल्यवेष्टरिकामूलाः साज्य-
क्षौद्रास्तथागुणाः ॥ तत्पलं स्वरसात्कर्षं लिहंस्तुल्याज्यमाक्षिकं ॥ ग-
व्यं पिवेदनुपयो माहिषं वा यथेष्टभुक् ॥ पंचाहेन जयेत्कासान्समा-
हेन त्वगामयान् ॥ महाकुष्ठानि मासेन भवेन्मासद्वयेन तु ॥ पंचवर्ष-
शतायुष्को धीमेधावलवर्णवान् ॥ वेष्टरीफलमूलाभ्यां पिप्पल्याश्च स-
मं रजः ॥ वेष्टरीफलमूलोत्थस्वरसेनैव भावयेत् ॥ अमृताया रसेनानु-
ततः शुष्कं घृताप्लुतं ॥ निखनेदृतकुंभस्थं करीषे बहुसंचये ॥ मासा-
दुद्धृत्य तं लेहं यो वर्षमुपयोजयेत् ॥ सहस्रायुः स जरसा सह-
सा नाभिभूयते ॥ कृष्णाचूर्णतुलां क्षौद्रो* घृतं च द्वितयान्वितं ॥
धान्यराशौ दिनशतं निहितामुपयोजयेत् ॥ सुसंधिकायो दृक्श्रो-
त्रस्वरवर्णोऽप्यर्तीन्द्रियः ॥ गतव्याधिजरो जीवेत्सप्तवर्षशतानि च ॥
कुटीप्रवेशः क्षमिणां परिच्छदवतां हितः ॥ अतोऽन्यथा तु ये ते-
षां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ वातातपसहा योगा वक्ष्यन्ते उतो विशे-
षतः ॥ सुखोपचारा अंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ शीतोद-
कं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ॥ त्रिशः समस्तमथवा प्राक्-
पीतं स्थापयेद्द्वयः ॥ हरीतकीमागधिकाक्षधात्रीशूर्णीकृता लोहरजो-
विमिश्राः ॥ सर्पिर्मधुभ्यामदतः शरीरं कालाग्रदृती न जरा दु-
नोति ॥ हरीतकीमागधिकाविहंगशशांकलेखामलकच्छवीनां ॥ स्नि-

तोपलानैलघृतान्वितानां गदा न लेह्यारमभिद्रवन्ति ॥ त्रिफलामसनो-
 दकेन पिष्टां रजनीपथुषितामयःकपाले ॥ मधुना मधुरां लिहन्निहं-
 ति स्थविमानं जरसं गदांश्च सर्वान् ॥ खदिरासनयूपभाविताया-
 स्त्रिफलाया घृतमाक्षिकप्लुतायाः ॥ नियमेन नरा निषेवितारो यदि
 जीवन्त्यरुजः किमत्र चित्रं ॥ असनस्वरसेन भावितानामभयानां
 सविडंगतंदुलानां ॥ मधुलोहरजोघृतप्लुतानां न हि लेह्यारमभिद्रवन्ति
 रोगाः ॥ बीजकस्य रसमंगुलिहार्यं शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ॥
 शीलयत्सु पुरुषेषु जरत्ता स्वागताऽपि विनिवर्त्ततएव ॥ दर्वीप्रलेप-
 स्त्रिफलाकषायः सितोपलानैलमधुप्रगाढः ॥ सपिप्पलीनागरलोहरे-
 णुस्तनोः सपत्नीं जरसं निहन्ति ॥ फलत्रयं, त्र्यूषणचूर्णयुक्तं द्राक्षां
 ससर्पिर्मधुशर्करांच ॥ क्षीरानुपानां पुरुषा लिहन्तो जीवन्ति निर्धूत-
 जराविकाराः ॥ हरीतकीं सर्पिषि संप्रताप्य समश्रवस्तत्पिबतो
 घृतं च ॥ भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे सकृत्कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥
 आसंधितानां कलशं पुराणं धात्रीफलानां मधुनश्च चूर्णं ॥ संवत्स-
 राद्धं निहितं यवेषु निषेवमाणो जरसं निहन्ति ॥ धात्रीकमिग्रास-
 नसारचूर्णं सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ॥ निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य ता-
 रुण्यलावण्यमविप्रनष्टं ॥ नवामलकशुक्तयो मधुघृतं रजश्चायसं
 चतुष्टयमयोधटस्थमतिचूर्णितं वत्सरं ॥ क्रमेण लिहतः पयोऽनुपि-
 बतश्च पथ्प्राशिनश्चिरं भवति जीवितं क्षयमुपैति पृथ्वी जरा ॥ चू-
 र्णं श्वदंष्ट्रामलकामृतानां लिहन्ससर्पिर्मधुभागयुक्तं ॥ वृषः स्थिरः
 शान्तविकारदुःखः समाशतं जीवति रुष्णकेशः ॥ विडंगभल्लातक-
 नागराणि येऽश्नन्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ॥ जरानर्दी रोगतरंगिणीं ते
 लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥ विडंगकल्कं स्वरसेन धात्र्याः क्षौ-
 द्रेण युक्तं च पिबन्नरो यः ॥ द्राक्षारसक्षौद्रपश्चिद्रुतं वा विजित्य
 रोगान् स भवेच्छतायुः ॥ चूर्णं समं मागधिकाकणानां विडंगचूर्णेन

सचित्रकेण ॥ निषेवमाणो मधुतैलमिश्रं वयःपरीणामजलेन मज्जेत् ॥ पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य पिष्टं पिबेद्यः पयसाऽर्द्धमासं ॥ मासद्वयं तत्रिगुणं समं वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ मूर्वाहृत्यंशुमतीबलानामुशीरपाठासनसारिवाणां ॥ कालानुसार्यागुरुचन्दनानां वदन्ति पौनर्नवमेव कल्पं ॥ शतावरीकल्ककपायसिद्धं ये सर्पिरश्रन्ति सिताद्वितीयं ॥ तान् जीविताध्वानमपि प्रपन्नाञ्च विप्रलुपन्ति विकारचौराः ॥ पीताऽश्वगंधा पयसाऽर्द्धमासं घृतेन तैलेन घृतां बुना वा ॥ कशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य सस्यस्य यथाऽबुद्धिः ॥ दिने दिने कृष्णतिलप्रकुचं समश्रतां शीतजलानुपानं ॥ पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो दृढीभवत्यामरणाच्च देताः ॥ शिलाजतुक्षौद्रविडंगसर्पिलोहाभयापारदनाप्यभक्षः ॥ आपूर्यते दुर्बलदेहधानुस्त्रिपंचरात्रेण यथा शशांकः ॥ मधुमधुरसालज्जाभाङ्गीमधूकशतावरीकमलकुसुमत्वक्क्षीरभिः समं जतु पार्वतं ॥ प्रचुरहविषा लेहं लीढा समृद्धसिनोपलं शिथिलजरसो मंदातंका भवंति चिरायुषः ॥ गायत्रीशिखिशिशिपासनशिवावेलाक्षकारुण्करान् पिष्ट्वा ऽष्टादशसंगुणैऽभसिं धृतान् खंडैः सहायोमयैः ॥ पात्रे लोहकृते त्र्यहं रविकैरालोढयन् पाचयेदग्नौ चानु मृदौ सलोहशकलं पादस्थितं तत्पचेत् ॥ पूतस्यांशः क्षीरतोऽशस्तथांशौ भाङ्गीनिर्यासादौ वरायास्त्रयोऽंशाः ॥ अंशाश्चत्वारश्चेह हृद्यंगवीनादेकीकृत्यैतत्साधयेत् कृष्णलौहे ॥ विमलया सितया मधुनाऽथवा घृतमयुक्तमिदं यदि वा घृतं ॥ स्वरुचिभोजनपानविचेष्टितो भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥ श्रीमात्रिधृतपाप्मा वनमहिषबलो वाजिवेगः स्थिरांगः केशैर्भृगांगनीलैर्मधुमु रभिमुखो नैकयोपिन्निषेवी ॥ बाङ्ग्रेधाधीसमृद्धः सुपदुङ्कृतवहो मासमात्रोपयोगात्पचेत्तैऽसौ नारसिंहं वपुरनलशिखातप्तचामीकराम् ॥ हविरिदमतिप्रभावं स्वमिववपुर्निर्मितं नृसिंहेन ॥ नश्यति यतो मीता-

व्याध्यादिजरासुरा दूरात् ॥ भृंगप्रवालानमुनैव भृष्टान्धृतेन यः खाद्य-
ति यंत्रितात्मा ॥ विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्धं दुग्धानुपस्तत्कृतभो-
जनार्थः ॥ मासोपयोगात्स सुखी जीवत्यब्दशतत्रयं ॥ गृह्णाति स-
कृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रियः ॥ अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोज-
येत् ॥ तोनेवाभोति स गुणान्कृष्णकेशश्च जायते ॥ काश्मर्याणां तु-
लां मासं स्थितां मधुघृतोषितां ॥ उपयुज्य पयोन्नाशी चिरंजीवति
कांतिमान् ॥ उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि युगानुरूपानि रसाय-
नानि ॥ महानुशंसान्यपि चापराणि प्रास्यादिकद्यानि न कीर्तितानि
॥ अमानुषाणामपि विस्मयानां तत्कर्मणां यद्यपि तानि हेतुः ॥
समूलकाषं तु कपंति देहं श्रंशाद्विधेस्तानि विवर्जितानि ॥ युगप्रभा-
वाद्यदि चौषधीनां क्रियासु शक्तिः परिकल्प्यतेऽस्या ॥ आयुर्वला-
दिष्वपि सा तथेति यत्नाज्जिषेव्याणि रसायनानि ॥ न चौषधीनाम-
पि सर्वथैव प्रभावहानिः परिशंकनीया ॥ फलं प्रयात्यूर्ध्वमर्धास्त्रित्तु-
प्रत्यक्षतः कस्य न सिद्धमेतत् ॥ अदेशकालोपहितान्यसात्म्यान्यत्यु-
ष्णतीक्ष्णानि यथौषधानि ॥ नाशं नयंते सहसैव देहं सम्यक्-
प्रयुक्तानि तथैव वृद्धिं ॥ जित्वा तस्मादिन्द्रियादीन्मुदुष्टान्कालो-
पेतः श्रद्धानो यथावत् ॥ आयुःप्रज्ञातेजसां यच्च वृद्धौ वीर्यो-
पेतं शीलयेदौषधं तत् ॥ उत्साहधीरैरपि सर्वकालं नरैरगम्यानि
तेषोदरिद्वैः ॥ महाकथानामपि दुस्तराणां पाराण्यपाराणि रसाय-
नानां ॥ रसायनानामुपयोगसंपदां कृतप्रसादैः समदोषधातुभिः ॥
स्थिरं शरीरं क्रियते भरीरिणां कुलं यथा सत्पुरुषैरधिष्ठितं ॥
दांतेन्द्रियेण शास्त्रार्थं यथावदनुतिष्ठता ॥ कियद्वा दीर्घजीवित्वं
नेद्रत्वमपि दुर्लभं ॥ रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यद्वि ॥
यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनं ॥ अत्याक्रांता येऽम्लप-
ट्टक्षारकटूष्णौर्ध्वैस्तीक्ष्णैः सन्निहिता तेषु जरत्ता ॥ संधुक्ष्योऽग्निस्त्वै-

रूपजाते च विवर्जायोगास्तेऽग्नौ धातुसमृद्धेः स हि मूलं ॥ आयुर्व्यो-
गाः साध्वपि युक्ता मृदुबन्धौ नैरर्थवर्षं यांति कृतघ्नेऽप्युपकाराः ॥ दी-
प्ते बन्धौ ते च गुणौघैरपि तुच्छा विस्तीर्यते पात्रविसृष्टा इव भोगाः ॥
सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवर्णेन्द्रियं ॥ शांतं सद्ब्रह्मनिरतं विद्यान्नि-
त्यरसायनं ॥ गवां मृदुत्वेन कृतानुकारैरनन्यवागाशयदेहचेष्टैः ॥ स्थि-
रेंद्रियायुर्ज्वलनैः सुशीलैः सुवृद्धगोपैः समधिष्ठितेषु ॥ प्राज्याज्यदु-
ग्धौषधिपादपेषु हंभारखैर्वल्गिततर्णकेषु ॥ मठप्रवेशेन विनापि सि-
द्धिं व्रजन्ति गोष्ठेषु रसायनानि ॥ इति रसायनविधिर्नामैकोनपञ्चाश-
त्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

इतिसप्तमं रसायनाख्यमंगं संपूर्णं ॥ ७ ॥

अथातो वाजीकरणमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वाजीकरणमन्वि-
च्छन् सततं विषयी पुमान् ॥ तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितं ॥
अपत्यसंतानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणं ॥ वाजीवातिबलो येन धात्यप्र-
तिहतोऽगताः ॥ भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ॥ तद्वाजी-
करणं तद्भि देहस्यौजस्करं परं ॥ सारो हि जीवलोकस्य स्त्री स्त्रीगुण-
समन्विता ॥ स्त्रियः साधु प्रसवते नरान् गुणमयानिह ॥ गोत्रवृद्धिक-
रा ह्येता गृहिण्यो गृहदेवताः ॥ गृहं हि हीनमेताभिर्न श्रीमदपि शोभते
॥ न तु ता अपि शोभन्ते जरसानुगता इव ॥ पुंयोगेन विना स्त्रीणां न
हि संवननं परं ॥ वाजीकरणनित्यस्य कामं कामं सिपेविषोः ॥ न श-
रीरमवामोति न वा रतिरतिः क्षयं ॥ अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन र-
हितो द्रुमः ॥ यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा पुमान् ॥ अदृष्टपुत्र-
पौत्रस्य कुलतत्त्वनुवर्तिनः ॥ संसारमुखबाह्यस्य कीदृशं नाम जीवितं
॥ असंबंधो ह्यपुत्रस्य नित्यमेव परापरः ॥ सीदत्यस्यावसाने च गृहं

सुस्थेऽप्यनायकं ॥ अतो वाजीकरा योगा निषेव्याः शुक्रवर्द्धनाः ॥
 कल्यस्थोदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ॥ सर्वेष्टतुष्वहरहर्न्यवायो न नि-
 वार्यते ॥ चिंताजराभ्यां शुक्रं तु व्याधिभिः कर्मकर्शनात् ॥ क्षयं ग-
 च्छत्यनशानात् स्त्रीणां चातिनिषेवणात् ॥ शुक्रक्षयाद्भयाच्छोकादवि-
 श्रंभादिसेवनात् ॥ अतिहर्षादतिस्थौल्यान्मलोपचयतः श्रमात् ॥ स्त्री
 णामकौशलाद्दोषदर्शनादभिचारतः ॥ मेंढ्रामयान्तु महतः क्रोधतो मर्म-
 कर्तनात् ॥ दृष्टस्यापि स्त्रियो गुंतुं न शक्तिरुपजायते ॥ बृहच्छरीरा
 बलिनः केचिन्नारीषु दुर्बलाः ॥ संति चाल्पाश्रयाः स्त्रीषु बलवंतो ब-
 ह्नुप्रजाः ॥ नराश्चटकवत्केचिद्व्रजन्ति बहुशः स्त्रियं ॥ गजवत्तु
 प्रसीदन्ति केचिन्न बहुगामिनः ॥ केचित्प्रयत्नैर्बोध्यन्ते वृषाः के-
 चित्त्वभावतः ॥ तस्मात्प्रयोगान्वक्ष्यामि दुर्बलानां बलप्रदान् ॥
 सुखोपयोगान्वलिनो भूयश्च बलवर्द्धनान् ॥ अथ स्निग्धविशुद्धानां
 निरूहान्सानुवासनान् ॥ घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ यो
 गविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनं ॥ ततो वाजीकरान् योगां-
 श्छुक्रापत्यबलप्रदान् ॥ शरैस्तुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥
 मूलानि कंटकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलां ॥ मेदे द्वे द्वे च काको-
 ल्यौ शूर्पपण्यौ शतावरीं ॥ अश्वगंधामतिबलाभात्मगुप्तां पुनर्नवां ॥
 बीरां पयस्यां जीवंतीमृद्धिं रास्त्रां त्रिकंटकं ॥ मधुकं शालिपर्णीं च
 भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ॥ माषाणामाढकं चैतद्दिद्रोणे साधयेद-
 पां ॥ रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकं ॥ दत्त्वा विदारीधात्रीक्षु-
 रसानामाढकाढकं ॥ घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं पेय्याणीमानि चावपेत् ॥
 बीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टीं फल्गूनि पिप्पलीं ॥ द्राक्षां विदारीं
 खर्जूरं मधुकानि शतावरीं ॥ तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन
 योजयेत् ॥ शर्करायास्तुगायास्तु पिप्पल्याः कुडवेन च ॥ मरिच-

स्य प्रकुंचेन पृथग्द्वैपलोन्मितैः ॥ त्वगेलाकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्रा-
 द्विकुडवेन च ॥ पलमात्रं ततः खादेत्पत्यहं रसदुग्धभुक् ॥ ते-
 नारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव दृश्यति ॥ माषात्मगुप्ताजीजानामा-
 ढकं प्रसृतोन्मितं ॥ मेदाश्वगंधाद्विवरीवीरायष्टीद्विजीरकं ॥ शूर्पेऽपि
 विपचेत्तेन पादशेषेण पाचयेत् ॥ विदारीक्षुरसप्रस्थद्वयेन सदृशेन
 च ॥ सर्वैः क्षीरेण हविषो नवात्प्रस्थं श्रुतेन च ॥ सिताक्षौद्रनुगा-
 ख्यानां पृथग्दद्याच्चतुष्पलं ॥ पलं कणा पुरोभुक्तं लिहंस्तत्पलपू-
 र्वकं ॥ तरुणीष्वतितृप्तासु प्रसभं रासभायते ॥ मेदादिभिश्च कर्षाशैः
 शृतं बाष्कयणं पयः ॥ सशर्कराक्षौद्रघृतं शुक्रद्विकरं परं ॥ प-
 यसा पायसस्तेन माषकंदूकरीफलैः ॥ दृष्यो वेगकरः सिद्धः स-
 घृतक्षौद्रशर्करः ॥ श्वदंष्ट्राया विदार्याश्च रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥ घृता-
 द्यः साधितो दृष्यो माषपष्टिकपायसः ॥ समूलिका माषपर्णी सि-
 ता शृंगाटकं यवाः ॥ स्वगुप्तामूलयष्ट्याहविदारीक्षुरकाः समाः ॥
 सपियालाः कृताशूर्णं पृथग्ध्वाज्यषड्गुणाः ॥ पादाभ्यामस्पृशेद्भूमिं
 लिहन्कोलमितः पिबेत् ॥ लभते बलमुत्साहं स्त्रीश्चायाति कुलिङ्ग-
 वत् ॥ स्वगुप्ताक्षीरकाकोलीविदारीजीवकद्वयं ॥ तिलान् सुलुंचि-
 तान् भृष्टा शर्कराज्यमधुपुतं ॥ तच्चूर्णं प्रसृतं लीढा गच्छति प्र-
 मदाशतं ॥ प्रसृतं माषचूर्णस्य धात्रीस्वरसभावितं ॥ विदारीरज-
 सो वाऽपि लिहन्मधुघृतद्रुतं ॥ क्षीरानुपश्चटकवद्दशकृत्वो ब्रजेत्स्त्रि-
 यं ॥ चूर्णं विदार्या बड्गुशः स्वरसेनैव भावितं ॥ क्षौद्रसर्पिर्युतं ली-
 ढ्वा प्रमदा दश गच्छति ॥ कृष्णाधात्रीफलरजः स्वरसेनैव भावितं
 ॥ शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढ्वा योऽनु पयः पिबेत् ॥ स नरो ऽशीतिवर्षो
 ऽपि युवेव परिदृश्यति ॥ कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितं ॥ पयो-
 नुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः सदा भवेत् ॥ कुलीश्रृंग्या घः कल्कमालो-
 द्य पयसा पिबेत् ॥ सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ॥ धानुर्भास-

रसक्षीरं क्षौद्रमिक्षुरसो घृतं ॥ द्विमेदाजीवकयुगक्वाथश्चैकत्र योजितः ॥
 पीतः करोति पुरुषं प्रमदाशतगामिनं ॥ भल्लान्तकैश्चतुर्भिश्च दुग्धस्या
 द्वाढकं शृतं ॥ पीतं करोति वृषतां सुजीर्णस्यापि देहिनः ॥ स्वयंगु-
 सेक्षुरकयोर्वीजचूर्णं सशर्करं ॥ धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभा-
 यते ॥ उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावर्याश्च योजयेत् ॥ शूर्पपर्णीद्विका-
 कोलीजीवकर्षभकशृतं ॥ लघुना पंचमूलेन द्विकाकोलीयुतेन च ॥
 पयोऽतिवृष्यमभ्यस्य वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ क्षीरिणी च श्वदंष्ट्रा
 च फाणितं शर्करा मधु ॥ गृष्टिक्षीरं नवं सर्पिरेतत् पुंसवनं परं ॥ अ-
 श्वत्थपत्रमूलत्वक्तुर्गुणासिद्धं पयो नरः ॥ पीत्वा सशर्करं शीतं कुलिंग
 इव दृष्यति ॥ पयः पयस्यया सिद्धं शुक्रकृत्साज्यमाक्षिकं ॥ शता-
 वरीकल्करसे पयोदशगुणं घृतं ॥ घृतं सपिप्पलीक्षौद्रशर्करं वृष्यमु-
 त्तमं ॥ शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थचतुष्टयं ॥ प्रस्थं घृतस्य शुक्लां च
 द्राक्षामांसीपरूपकं ॥ जीवकर्षभयष्ट्याव्हवलाभेदाकसेरुकं ॥ प्रिया-
 लबीजकाकोलीयुग्मं चैकत्र पाचयेत् ॥ पक्वपूने क्षिपेच्चास्मिन् कुड-
 वांशां सितोपलां ॥ गृष्टिक्षीरानुपः प्राश्य स नारीषु वृषायते ॥ वि-
 जयेत च वातास्रं पित्तासोरक्षतक्षयान् ॥ जीवकक्षीरकाकोली-
 स्थिराहंसपदीघनैः ॥ शठीक्षुगंडिकायष्टीमृणालैः कार्पिकैः पिबेत् ॥
 घृतप्रस्थं दशगुणे क्षीरे तद्वलपुष्टिकत् ॥ बंध्यानां पुत्रजननं शुक्रव-
 द्धनशोधनं ॥ जलाढके स्वयंगुसामूलात्पंचपलं पचेत् ॥ पादशेषे तु-
 संचूर्ण्य कुडवांशाः पृथक् क्षिपेत् ॥ स्वगुसामूलगोधूममापेक्षुरकपि-
 प्पलीः ॥ सपियाँलरसैः क्षौद्रात्प्रस्थाद्धं नवसर्पिषः ॥ सितोपलानु-
 लापादं कुर्यात्तान्मोदकांस्ततः ॥ मोदकं भक्षयित्वैकं षष्टिं व्रजति
 योषितां ॥ पलाशवृहतीव्याघ्रीपृश्निपर्णीत्रिकंटकान् ॥ द्वाढकेनां-
 भसा पक्त्वा पादशेषे रसे स्थिते ॥ पलानि क्षीरकाकोल्याः पंच मा-

गधिकापलं ॥ स्वगुसाफलमूलाभ्यां माषाणामिक्षुरस्य च ॥ विदार्या
मधुनश्चात्र कुडवं कुडवं क्षिपेत् ॥ पृथग्द्वौ मुद्गतिलयोर्धृते शङ्कुलि-
कास्ततः ॥ पचेदकांततः प्राश्य शतं व्रजति योषितां ॥ स्वगुसाढक
चूर्णेन पुनेन पयसा कृताः ॥ घृते सशर्कराक्षौद्रा भक्ष्या वेगशतप्रदाः
॥ माषात्मगुसागोधूमशालिषष्टिकपैष्टिकान् ॥ शर्कराया विदार्याश्च
चूर्णानीक्षुरकस्य च ॥ संयोज्य क्षीरसर्पिभ्यी घृते पूपलिकाः पचेत्
॥ पयोनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वति वृषतां नरं ॥ चूर्णं माषात्तिलाच्छा
लेर्विदार्याश्च ससैधवं ॥ रसेन पुंड्रकासेक्षोः पुतं वाराहमेदसि ॥ प-
क्कां शङ्कुलिकां खादन्नारोहेत्पष्टिमंगनाः ॥ मुखप्रियाणां स्निग्धानां
फलानां मधुरात्मनां ॥ फलानामात्मगुसायाः शालेर्माषात्तिलाहृतात् ॥
मुद्राद्रोधूमतश्च स्यात्कुडवं कुडवं पृथक् ॥ चूर्णितैर्मिस्तुपैस्तैस्तु क्षी-
रेणाढोड्य मर्दितैः ॥ पक्कां पूपलिकां खादन्लकवाकुरसानुपः ॥ मायूरं
तैत्तिरं हंसमेवमेव रसं पिबेत् ॥ अनेनाश्व इवोदीर्णा बली लिंगं समर्पये-
त् ॥ पिष्ट्वा वराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैधवं ॥ कोलवद्रुलिकाः कृत्वा
तमे पयंसि वर्त्तयेत् ॥ वर्त्तनस्त्रंभितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौकुटे रसे ॥
घृताढ्ये गंधपिशुने दधिदाडिमसारके ॥ प्रक्षिप्य साधयेद्युक्तां धान्य-
जीरकनागरैः ॥ पीतो युक्तश्च स रसः कुरुते शुक्रमक्षयं ॥ हंसवर्हिण-
दक्षांडान् भृष्टांस्तप्तेन सर्पिषा ॥ सुरानुपानान् यः खादेत्स तृप्तस्तर्पये-
त्स्त्रियः ॥ आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीवां सुभर्जिताः ॥ तमे सर्पि-
षि यः खादेत्स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयं ॥ घृतभृष्टान्न्यसेच्छागे रोहिता-
न्फलसारके ॥ अनु पीतरसान् सिद्धानपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ घृतं मां-
सात्सबस्तांडात् फलाम्ले माहिषे रसे ॥ मेदो वा साधयेत्पूतं तद्रसं भर्ज-
येद्भृते ॥ ईषल्लवणितं युक्तं धान्यजीरकनागरैः ॥ पीतः स वृष्यो ब-
ल्यश्च बृंहणश्च परं रसः ॥ चटकांस्तैत्तिरे तद्वृत्तिरिरीन् कौकुटे रसे ॥
कल्पयेच्छिखिनो हंसं हंसान्वा शिखिजे रसे ॥ तृप्तिं चटकमांसानां

गत्वा योऽनु पिबेत्पयः ॥ प्रभूतकालसंरुद्धाः संतर्पयति योषितः ॥
 घृताक्तं कुक्कुटं शूल्यं शीतं खादेत्समाक्षिकं ॥ पिबेच्चानंतरं क्षीरं य
 इच्छेच्छुक्रमक्षयं ॥ पिप्पलीलवणैर्युक्तौ बस्तांडौ क्षीरसर्पिणां ॥ सा-
 धितौ भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत्प्रमदाशतं ॥ बस्तांडसिद्धे दुग्धे तु भावि-
 तानसकृत्तिलान् ॥ यः खादेत् ससितान् गच्छेत्स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥
 भुक्त्वा यो माषसूपेन घृताढ्यं षष्टिकौदनं ॥ पयः पिबति जागर्ति
 कृत्वा रात्रिं स वेगवान् ॥ आत्मगुप्ताफलं माषान् खर्जूरानि शतावरीं
 ॥ शृंगाटकानि मृद्दीकां पचेत्तत्प्रसृतोन्मितान् ॥ क्षीरप्रस्थं जलप्रस्थ-
 मेतत्क्षीरावशेषितं ॥ शुचिना वाससा पूतं योजयेत् प्रसृतैस्त्रिभिः ॥
 शर्करायास्तवक्षीर्याः सर्पिषोऽभिनवस्य च ॥ तत्पिबेत्क्षौद्रसंयुक्तं भुं-
 जानः षष्टिकौदनं ॥ तथा जरापरीतोऽपि पुत्रैः संपरिवार्यते ॥ द्रा-
 क्षाखर्जूरखर्जूरीमस्तकान्युच्चटाफलं ॥ पयस्याभीरुमाषांश्च मधुकानि
 च साधयेत् ॥ तोयाढके पलांशानि पादशेषेण तेन च ॥ क्षीरप्रस्थं प-
 चेत्क्षीरशेषेणाद्याहृतान्वितं ॥ षष्टिकान्नं सिताज्येन योगोयं शुक्ररु-
 त्यरं ॥ जीवकर्पभकौ मेदा जीवन्ती श्रावणीद्वयं ॥ खर्जूरं मधुकं द्रा-
 क्षा विदारी विश्वभेषजं ॥ शृंगाटकानि चपला नवं सर्पिः पयो जलं
 ॥ घृतावशेषं सिद्धं च शर्करामाक्षिकान्वितं ॥ षष्टिकौदनसंयुक्तमुप-
 योज्यं यथायथं ॥ तद्दृष्यं बलरुद्धण्यं कंठ्यं देहस्य बंहणं ॥ गृष्टिर्ब-
 ष्कयणी नीरुगूर्ध्वशृंगी चतुःस्तनी ॥ सांद्रस्वादुबहुक्षीरा रूपशीलसम-
 न्विता ॥ इक्षुभिर्माषपर्णेन वा सुतृसाऽर्जुनेन वा ॥ तत्क्षीरं ससिता-
 क्षौद्रघृतं पुत्ररतिप्रदं ॥ शुक्रलैर्जीवनीयाख्यैर्बृहणैर्बलवर्द्धनैः ॥ वयःसंस्था
 पनैश्चेतत्पयः सिद्धं पृथक् पृथक् ॥ युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतक्षौद्रशर्क-
 रं ॥ पर्यायेण प्रयोक्तव्यमिच्छता शुक्रमक्षयं ॥ मेदां पयस्यां जीवन्तीं
 विदारीं कंटकारिकां ॥ माषान् श्वदंष्ट्रां क्षीरीकां गोधूमान् शालिषष्टि-

कान् ॥ तत्क्षीराद्धौदिके सिद्धान्कार्षिकानाढकोन्मते ॥ विवर्जयेत् पयः
 सिद्धं तत्पूतं क्षौद्रसर्पिषा ॥ सितया च युतं पीत्वा दृढोऽपि तरुणायते ॥
 मंडलैर्जातेरुपस्य मुतसैस्तत्पयःशृतं ॥ सिद्धं पुंसवनं दृष्यं ससि-
 ताघृतमाक्षिकं ॥ रूपायस्ताम्रसीसानामयमेव पृथग्विधिः ॥ चू-
 णिताः पिप्पलीस्त्रिंशत्प्रकुचैस्तैलसर्पिषोः ॥ भृष्टाः सशर्कराक्षौद्राः
 क्षीरेणालोडिताः पिबन् ॥ अश्वंश्च पष्टिकं क्षीरसर्पिभ्यां वाजिवद्भवेत् ॥
 चंद्रांशुशुभ्रं पयसा घृताढ्यं पष्टिकौदनं ॥ शर्करामधुसंयुक्तं भुञ्जानो
 ना वृषायते ॥ दध्नःसरेण सघृतो मक्षितः पष्टिकौदनः ॥ सैला-
 तुगोषणक्षौद्रशर्कराढ्येन शुक्रकृत् ॥ अध्वंढामार्षर्भीं चैव स्वयंगुप्ता-
 फलानि च ॥ सिद्धश्चरणलेपोयं भुवं पद्भ्यां न तु स्पृशेत् ॥ घृतक्षीराशनो
 निर्भीर्निर्व्याधिर्नित्यगो युवा ॥ संकल्पप्रबलो नित्यं नरः स्त्रीषु प्रजा-
 यते ॥ आत्मगुप्ताफलं मापा गोधूमः शालिपष्टिकं ॥ इक्षुरिः क्षु-
 रिकः क्षीरं क्षौद्रं द्राक्षा सितोपला ॥ उच्चटाशरमूलानि विदारी स-
 शतावरी ॥ जीवनीयानि खर्जूरं मोचचोचफलानि च ॥ एभिर्मक्ष्या-
 णि पेयमग्नि लेह्यानि च घृतानि च ॥ नित्यमासेव्यमानस्य स्त्रीषु
 हर्षो विवर्द्धते ॥ जीवनीयघृतक्षीरमधुतैलसितारसैः ॥ रसक्षीरा-
 शिनः क्षिप्रं वृषं कुर्वन्ति वस्तयः ॥ सिद्धवस्तिविकल्पोक्तान् बल-
 शुक्रमुतप्रदान् ॥ युंजीत वस्तीन् पुत्रार्थी पुत्रकामोदितं च यत् ॥
 यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्द्धनं ॥ मनसो हर्षणं यच्च तत्स-
 र्वं दृष्यमुच्यते ॥ द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्भावितः प्रमदां व्रजेत् ॥ आ-
 त्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ इष्टा स्त्रैकैकशोऽप्यर्था ह-
 र्षप्रोतिकराः परं ॥ किं पुनः स्त्रीशरीरे ये संघातेन प्रतिष्ठिताः ॥
 रुचिभेदेन लोकस्य देवयोगाच्च योषितां ॥ तं तं प्राप्य विवर्द्धते
 नरं रूपादयो गुणाः ॥ तस्माद्या यस्य हृदयं विशतीव वरांगना ॥

तुल्यस्वभावा या हारीमृजारूपगुणान्विता ॥ पाशभूतैर्विहृत्यंगैर्ला-
 वण्यमिव मूर्तिमत् ॥ आलपंत्यमृतेनैव या गात्राणि निर्विचति ॥
 पिबंतीव च पश्यंती स्पृशंती लिपंतीव या ॥ नित्यमुत्सवभूता या
 या समानमनःशया ॥ नमत्पुत्सुकतां चेतो नित्यं सन्निहिता च
 या ॥ यया विमुक्तो निःस्त्रीकमरतेर्मन्यते जगत् ॥ प्रगल्भा रतिसंग्रामे
 स्वस्था लज्जामयी च या ॥ बहुशोऽपि च यां गत्वा तत्पूर्वमिव ग-
 च्छति ॥ चरितैर्निर्विकारा या चरितैरिव निर्मिता ॥ कांतानुवृत्तिपर-
 मा सा स्त्री वृषतमा मता ॥ अभ्यंजनोद्धर्तनसेकगंधस्नक्चित्रवस्त्रा-
 भरणप्रकाराः ॥ सुगंधिपुष्पोत्तरेणुकीर्णा मृदुर्मनोज्ञा विपुला च
 शय्या ॥ प्राज्ञा कलाज्ञा वशगा विनीता प्रियंवदा प्रीतिपरा व-
 यस्या ॥ विश्रंभसत्वप्रकृतिक्रियैक्या शरीरमात्रेण पृथक् च भूता ॥
 कांता वनांताः परपुष्टपुष्टा रम्याः स्ववंत्यः सततं स्ववंत्यः ॥ मद्यं
 यदामोदकरं विशेषाद्भृत्याः प्रसन्नाः सुरभिः प्रसन्नाः ॥ वरांगनागंडतला-
 भिपांडु तांबूलपत्रं परिवारशोभिः ॥ प्रसाधनं स्त्रीमुखर्पकजानां यदायु-
 धं मूर्तमिवात्मजस्या ॥ मंथाचलोद्धूतितदुग्धसिंधुसमुद्भवत्फेनचयावदा-
 तं ॥ सौधं सुधाशुभ्रतराः कराश्च चंद्रस्य कुर्वति परं वृषत्वं ॥ बंधेन पूर्वा
 पहितेन पुंसः खिन्नस्य वृत्तिः करणांतरेण ॥ संवाहनं स्पर्शमुखं क-
 रैश्च करोत्यपूर्वमिव मन्मथेच्छां ॥ सांयोगिकाधिकरणोदितचित्रचे-
 ष्टासंशीलनोद्भवदनव्यरसार्द्रचित्तः ॥ वृण्योपभोगपरिवृंहितदेहधातु-
 नारीमनांसि वशमानयति प्रसह्य ॥ तस्मान्चित्त्यं स्त्रीषु वांछन्प्रियत्वं
 वृण्यैर्योगैर्जातकामोऽपि कामी ॥ सत्वं सात्म्यं देशकालौ च बुध्वा
 चातुःपदे चेष्टिते व्याप्रियेत ॥ वलयस्वनसंकुलमुष्टिरवद्विगुणीकृतमे-
 खलिकानिनदः ॥ चलनूपुरशब्दयुतोऽपि मुहुः शममावहते न रता-
 तिशयः ॥ सर्वार्थसिद्धिः प्रथमोऽनुरागः शृंगारगंधर्वकथाविशेषाः ॥
 सीत्कारगर्भं हसितं सहावं छिन्नाक्षरं विश्रमवच्च गीतं ॥ सन्याजसं-

दर्शितचारुगात्रं वृत्तं प्रियाणामवलोकितं च ॥ चूतांकुरं पुष्पफलं प
थर्तुविद्युत्तदुद्योतितगर्जितानि ॥ विहंगमाला स्तनितानुयातं स्त्रीकू
जितं भूषणसिंजितानि ॥ काले यथास्व वपुषश्च शुद्धिः संकल्पयो-
नेर्धुरमुद्गहति ॥ स्रोतःसु शुद्धेष्वमले शरीरे वृष्यं यदाद्यं मितमस्ति
काले ॥ वृषायते तेन परं मनुष्यस्तद्गृहणं देहबलप्रदं च ॥ उपदिष्टे
विचित्रेऽस्मिन्वक्तव्यान्धीनुरोधतः ॥ कर्तव्यमेव कर्तव्यं प्राणाबाधेऽ-
पि नेतरत् ॥ एतत्स्वरूपं शास्त्रस्य यद्वापित्वेन वर्ण्यते ॥ स्थशति
न्यूनता दोषो महानव्यापिनि ध्रुवं ॥ वीर्यहीनैरसकीर्णैः प्रयोगैरविभू-
षितं ॥ अर्थानुतंत्रं यत्तंत्रं तंत्रतामामुयात्कथं ॥ हंसवर्हिणदक्षांडा
यद्यप्यत्यर्थशुक्लाः ॥ मुनयः सदया ब्रूयुस्तांस्तथैवान्यथा कथं ॥
कथं च सर्वं एवैते योगा रागाग्निदीपनाः ॥ क्लिष्टसंकल्पजननाः प्रो-
क्ताः संसारवर्द्धनाः ॥ त्रिकालदर्शिभिर्दिग्वैः सत्त्वदोषविर्वर्जितैः ॥
पूर्वाचार्यैः कृतं वर्त्म को लंघयितुमर्हति ॥ प्रकृते सर्वथा सर्वमुक्तं भ-
वति मुदितं ॥ न हि लेशाभिधानेन लभ्यः सर्वार्थसंग्रहः ॥ तथा च
गर्दभीक्षोरं मांसमश्वश्वहस्तिनां ॥ सहसागरतोयं च प्रोक्तं निरूपयो-
गिकं ॥ आद्यत्वेन विशेषेण भूरितंत्रार्थसंग्रहात् ॥ संग्रहाद्यत्र बु-
ध्येत तद्विज्ञानमतिदुर्लभं ॥ यथाप्रतिज्ञातमिति क्रमेण वेदोऽयमष्टां
गनिधेर्निबद्धः ॥ अभ्यस्यतो मार्गमिवार्थसत्यं संजायते स्वार्थपरा-
र्थसिद्धिः ॥ पितामहमुखोदीर्णमित्यायुर्वेदवाङ्मयं ॥ जीवितारोग्य-
धर्मार्थमुखगौरवकीर्तिकृत् ॥ अलंकृतं युक्तिपदैः सद्रत्नैरिव कांचनं
॥ पट्त्रिंशतार्थदुर्गेषु भिषजां संक्रमैरिव ॥ तत्राधिकरणं योगो हेत्व-
र्थाऽर्थः पदस्य च ॥ प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनं ॥ उपदेशाप

१ यदा ना मितमस्ति काले इति चरकपाठः २ संक्रमः क्रमेण पुंसि न स्त्री स्याद्
गंसंचरदिति मेदिनी ॥

देशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ॥ प्रसंगैकांतनैकांताः सापवर्गो विपर्ययः ॥
 पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥ अतीतानागतपेक्षास्वसंज्ञो-
 ह्यसमुच्चयाः ॥ निदर्शनं निर्वचनमभियोगो विकल्पनं ॥ प्रत्युत्सारस्तथो-
 द्धारः संभवस्तंत्रयुक्तयः ॥ सरसः सुसपद्मस्य रविदीधितयो यथा ॥
 वाक्यार्थयोजनादेतायुक्तयस्त्वष्टसिद्धिदाः ॥ असद्वादिप्रयुक्तानां
 वाक्यानां प्रतिषेधकाः ॥ लीनव्यत्यासलेशोक्तिगदितानां प्रकाशकाः
 ॥ वाक्यन्यायविधेः सारं गृहीत्वैक्यं व्यवस्थिताः ॥ एतदागमसिद्ध-
 त्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ॥ प्रयोज्यं मंत्रवत्तंत्रं तंत्रज्ञानविशारदैः ॥ पि-
 तामहेन लोकस्य स्मृत्वा तदिदमव्ययं ॥ अकालमृत्युरक्षार्थमलौहं
 बर्म निर्मितं ॥ सुज्ञातमेतदमृतं स्वस्थास्वस्थमुखास्पदं ॥ यथेप्सित-
 फलाशेषपुरुषार्थप्रसाधनं ॥ इदं शास्त्रमदृष्टीनामेवमालोककार्यपि ॥
 मंडलं भास्करस्येव न प्रकाशाय जायते ॥ ध्रुवं वैद्येषु कल्याणमायु-
 र्वेदानुसारिषु ॥ इतरेष्वितरच्छस्त्रविषज्वलनकर्मकृत् ॥ कुर्यात्प्रयुक्त-
 शस्त्रादिसशेषमपि रोगिणां ॥ मत्वेति भेषजं मोहादनालोचितयोजितं
 ॥ सदा महौषधादीनां वीक्ष्य द्वादशतत्त्वतः ॥ कुर्याच्चिकित्सितं प्रा-
 ङ्गो न योगैरेव केवलं ॥ मात्रादिसम्भगज्ञात्वा यदृच्छाप्रतिपादितः ॥
 हिनस्ति व्याधितं योगो घृतमाक्षिकयोरिव ॥ दृष्ट्वा ह्यमृततां क्षौद्र-
 घृतादौ मारणात्मतां ॥ शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय न दुरात्मा चिकित्सतु ॥
 सुगीतश्चैष कस्यापि महाश्लोको महात्मनः ॥ वैद्या ह्यश्रुतशास्त्रार्था-
 भृत्याश्च प्रभविष्णवः ॥ अकालमृत्यवो ह्येते विचरन्ति महीतले ॥ लो-
 मयंत्यातुरं वैद्या ये चित्रैः कर्मकौशलैः ॥ तेभ्यो रक्षेत् सदाऽऽत्मान-
 मात्मा यस्मात्सुदुर्लभः ॥ ते घुणाक्षरवत्कंचिदुत्तार्य नियतायुषं ॥ ग्रं-
 ति वैद्याभिमानेन शतानि नियतायुषां ॥ रोगार्त्तस्य विषण्णस्य य-
 त्तलभ्यमुखायुषः ॥ अवैद्यो निर्घृणः कूरो यः करोति भिषग्जितं ॥
 पापस्य मृत्युदूतस्य दुर्मतेस्त्यक्तधर्मणः ॥ नरो नरकपाती स्यात्तस्य

संभाषणादपि ॥ अतन्त्रीकृततन्त्रार्थः शास्त्रमात्रोपजीवनः ॥ राज्ञां प्र-
मादाद्राष्ट्राणि चरन्ति व्याधिदृत्तयः ॥ तान्कालपाशसदृशान्वर्जयेच्छा-
स्त्रधर्षणोन् ॥ सेवेत शमविज्ञानज्ञानपूर्वात् मिषकृतमात्रं ॥ अन्नपानानि
पथ्यानि व्याधिनिर्घातमौषधं ॥ रसायनानि दृष्याणि प्राप्यन्ते वैद्य-
संश्रयात् ॥ अराजका यथा देशा भर्तृहीना यथा गृहाः ॥ आतुरा-
द्यास्तथा पादाः शोच्या वैद्यानधिष्ठिताः ॥ प्राणाचार्यं बुधस्तस्माद्-
यालुं विजितेन्द्रियं ॥ अश्विनाविवदेवैन्द्रः पूजयेदादृतस्तदा ॥ यज्ञस्य
हि शिरश्छिन्नमश्विभ्यां संधितं पुनः ॥ पातिता दशनाः पूष्णो भग-
स्य च विलोचने ॥ राजयक्ष्मादितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥
सोमातिपिबतो वज्री भुजस्तंभे च दारुणे ॥ भार्गवश्चवनः का-
मी वृद्धः सन्विकृतिं गतः ॥ वीर्यवर्णबलोपेतः कृतस्ताभ्यां पुन-
र्युवा ॥ एभिश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्मिषगुत्तमौ ॥ बभूवतुर्भूशं पू-
ज्यार्विद्रादीनां महात्मनां ॥ अश्विभ्यां सहितः सोमं प्रातः पिबति वास-
वः ॥ सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥ अश्विनोः कल्प्यते
भग्नो यैज्ञेषु ब्राह्मणैरपि ॥ अजैररमैरनित्यं सुखितैरेवमादृतैः ॥ व्या-
धिमृत्युजरात्रस्तैर्दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ॥ किं पुनर्मिषजो मर्त्यैः
पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥ शीलवान्मतिमान् युक्तो द्विजातिर्वैद-
पारगः ॥ प्राणिभिः पितृवत्पूज्यः प्राणाचार्यः स हि स्मृतः ॥ वि-
द्यासमाप्तौ मिषजां द्वितीयाजातिरुच्यते ॥ न वैद्यो वैद्यशब्दं हि
लभते पूर्वजन्मना ॥ विद्यासमाप्तावत्यर्थं ब्राह्मं वा मिषजां ध्रुवं ॥
सत्त्वमाविशति ज्ञानात्तेन वैद्यो द्विजः स्मृतः ॥ नाभिध्यायेन्न चाको-
शेदहितैर्न समाचरेत् ॥ प्राणाचार्यं बुधः कश्चिदिच्छन्नायुरनीश्वरं ॥
मिषगप्यानुरान् सर्वान्स्वसुतानिव सत्त्ववान् ॥ अबाधेभ्योऽपि सं-
रक्षेदिच्छन् धर्ममनुत्तमं ॥ कुर्वते ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यविक्रयं
॥ ते हित्वा कांचनं राशिं भस्मराशिमुपासते ॥ रोगाख्यान् दारुणा-

न पाशानंतकांतिककर्षिणः ॥ यश्छित्वा यच्छति प्राणान् दाता
 नास्त्येव तत्समः ॥ न जीवितप्रदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ॥ त-
 स्मादुपाचरेत्स्वेन स्वेन निःस्वतपस्विनः ॥ स्वत्वार्थमीहमानस्य वैद्यस्यैव
 महात्मनः ॥ वर्त्तते सन्निधानेन नियतं सिद्धदेवताः ॥ कचिद्भ्रमः कचिन्मि-
 त्तं कचिदर्थः कचिद्यशः ॥ कर्माभ्यासः कचिच्चेति चिकित्सा नास्ति
 निष्फला ॥ नित्यमादरवान्वैद्यस्तस्मादात्तानुपाचरेत् ॥ प्राणान्स-
 हात्मनः कीर्त्या निहंत्येषामनादरात् ॥ सर्वत्रमैत्री करुणाऽऽतुरेषु
 निरामदेहेषु नृषु प्रमोदः ॥ मनस्युपेक्षा प्रकृतिं व्रजत्सु वैद्यस्य स-
 द्वृत्तमलं तनोति ॥ सामिषेणापिचित्तेन जीवितोच्छेदकारिणः ॥
 यो निहंत्यामयान्वैद्यः सोऽपि केनोपमीयतां ॥ किमुत निरामिषेण
 मनसा करुणामृदुना रुषणविशिष्टयोः सदृशमुद्वहता ॥ अतिगुर-
 वोऽधिकसत्त्वचरितं सततं विदधच्छमयति रोगजालमपि योऽतिविरो-
 धिमिथः ॥ दाहः शूलं तृडाध्मानं क्षुत्क्षामत्वमरोचकं ॥ कः प्राकृतो
 जयेद्रोगान्नित्यमन्योन्यरोधिनः ॥ मारुतामग्रहोन्मादमदान्सुसदृशा-
 कृतीन् ॥ को जानीयाच्चिकित्सेद्वा दूरभिन्नक्रियाक्रमान् ॥ पूर्वभे-
 दौऽगमर्दस्तृट्कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ एतान्यलंपिते लिंगान्येता-
 न्येवातिलंपिते ॥ प्राणाचार्यं वेदपारं प्रयातं बुध्या युक्तं पूजयेन्नित्य-
 मस्मात् ॥ यस्मिन् ह्यस्य प्राणयात्रा निबद्धा तस्मै यच्छन् को धना-
 नां धनायेत् ॥ आयुर्वेदं श्लोकलक्षणेन पूर्वं ब्राह्मं त्वासीदग्निवेशादय-
 स्तु ॥ रुच्छ्राद्भेद्यान्प्राप्तपारान्मुतत्रांस्तस्यैकैकं नैकधाऽंगानि तेनुः ॥
 भिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ॥ मुनो भव-
 त्तस्यच सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिंधुषु लब्धजन्मा ॥ सैमधिगम्य गुरोर्वलो
 किताद्गुरुतराच्च पितुः प्रतिभामयं ॥ मुबद्भुभेषजशास्त्रविलोकनात्सुचरि-
 तांगविभागमुनिश्चितः ॥ पूर्वोक्तमेव वदता किमिवोदितं स्याच्छ्रद्धालु-
 तुष्टिजननं न भवत्यपूर्वं ॥ संक्षिप्तसंशयितविस्तृतसंप्रकीर्णं कृत्स्नार्थं

राशिरिति साधु स एव दृष्टः ॥ आयुर्वेदोदधेः पारमपारस्य प्रयासि
कः ॥ विश्वव्याध्यौषधिज्ञानसारस्त्वेषः समर्थितः ॥ स्मृत्वेदमुदितं
पूर्वं श्रुत्वैदानीं द्वयोः पुनः ॥ स्मर्तुः श्रोतुश्च सुतरां श्रद्धातुं कस्य यु-
ज्यते ॥ अथवा भूतमप्येतं स्मर्तुरेव कमागतं ॥ अभिधातृविशेषेण किं
तथाऽपि प्रयोजनं ॥ ऊर्ध्वमेति मदनं त्रिवृताऽधो वस्तुमात्रक इति
पाद्ये ॥ मद्बिधौ यदि वदेदथवाऽत्रिः कथ्यतां कइव कर्मणि भेदः ॥ सा
ध्वसाध्विति विवेकविपुक्तो लोकपंक्तिरुतभक्तिविशेषः ॥ बालि-
शो भवति नो खलु विद्वान् सूक्तएव रमते मतिरस्य ॥ अभिनिवेशव-
शादभिघुज्यते सुभाषितेऽपि न यो दृढमूढकः ॥ पठतु यत्नपरः पुरु-
षायुषं स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा च-
रकसुश्रुतौ ॥ मेढाद्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद्वाङ्मं सुभाषितं ॥ इति मु-
निवचनानां जीविनोपाश्रयाणामभिलषितसमृद्धौ कल्पवृक्षोपमानां
॥ यदुदितमिह पुण्यं कुर्वतो मेऽनुवादं भवतु विगतरोगो निर्द्वितस्तेन
लोकः ॥ इति वाजीकरणयोगो नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

इत्यष्टमं वाजीकरणमगं संपूर्णं ॥ ८ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्य विरचितेऽष्टांगसंग्रहे षष्ठमुत्तर-
स्थानं संपूर्णं ॥ ६ ॥ समाप्तश्चायं ग्रंथः ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

समाप्तः

अष्टांगसंग्रहस्य

शुद्धिपत्रम्

पूर्वभागस्य

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	याह्यं	पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	याह्यं
८	१७	भवेयु	भवेयु	१७५	८	तीर्थक	तिर्थक
१०	२०	गज	गजं	१७६	२३	समेताद्यंगुले	समेताद्यंगुले
१२	१	वृत्त्य	वृत्त्य	१७७	१०	त्रिकटुक	त्रिकटुक
१४	२०	भवति	भवति	१७९	१६	अंगुष्ठेनापरुध्य	अंगुष्ठेनापरुध्य
१५	२४	कर्कभो	कर्कभो	१८२	१०	यथामार्गं	यथामार्गं ॥
३२	२३	कठिना	कठिना	"	११	हरं ॥ अन्यतो	हरमन्यतो
३८	२४	त्वरं	त्वरं	"	१७	कशाभिर्बध्वा	कुशाभिर्बध्वा
४६	२२	स्वाप	स्वाप	१८३	२३	उष्मणा	ऊष्मणा
४९	६	सापधान	सापधान	१८६	९	सक्तुभिर्घृताकैः	सक्तुभिर्घृताकैः
५३	२२	चूर्णं	चूर्णं	"	१२	वात	वात
५५	१९	विरुढ	विरुढ	१८९	१८	नृणां	नृणां
६९	१७	सुत्वानुवृत्तिः	सुत्वानुवृत्तिः	१९२	४	सारिवाद्भिः	सारिवाद्भिः
७१	११	कषयं	कषयं	१९६	२५	प्रत्तावुपलब्धिः	प्रत्तावुपलब्धिः
७९	४	पित्तकापहे	पित्तकापहे			ब्धिः	
८५	२४	सेवाल	सेवाल	२०७	९	मयाजयेत्	मयाजयेत्
८९	२१	राजवह्	राजवह्	२०७	२१	त्वादु	त्वादु
९३	१	विवक्ति	विवक्ति	२२१	१	क्रोधा	क्रोधो
१०१	१४	प्रायेमैदः	प्रायेमैदः	२२४	२४	भ्रुवोः	भ्रुवोः
१०४	२०	भवेत्	भवेत्	२३१	२	स्रोतोम्यश्च	स्रोतोम्यश्च
१०८	९	दौर्गध्यं	दौर्गध्यं	२३८	२३	संसर्गकृतिः	संसर्गकृतिः
११७	२२	परिवारा	परिवारा	२४७	९	पुष्पाणि	पुष्पाणि
११९	२३	परस्परं	परस्परं	२५०	१३	अनाविगच्छन्तं	अनाविगच्छन्तं
१४७	२५	विमर्दित	विमर्दित	२६२	१९	खरा	खरा
१४८	१	आत्ययित्वात्	आत्ययिक	२७२	९	कषायित्कमधुरं	कषायित्कमधुरं
			त्वात्			जायते	जायते
१६८	२५	कर्णादि	कर्णादि				
१७१	१६	कुशपत्रारामुखे	कुशपत्रारामुखे				
१७२	१७	आसुरी	आसुरी				

शुद्धिपत्रम्

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	यासं
२७५	१०	संन्यासा	संन्यासा
"	२४	संन्यासे	संन्यासे
२७६	४	संन्यासे	संन्यासे
२९२	३	रुचिः	रुचि
२९८	४	श्यावारुणाः	श्यावारुणा

उत्तरभागस्य

२७	२४	खर्जूरणि	खर्जूरणि
२८	१९	वण्यं	वण्यं
४४	२०	तस्मात्	तस्मात्
४७	२२	पिबेत्	पिबेत्
४८	२२	दीपनाद्यैः	दीपनाद्यैः
५७	२३	मुनिना	मुनिना
५८	३	त्रिरात्र	त्रिरात्रं
७५	२	पक्ववार्ताकुण्डवं	पक्ववार्ताकु-
			कुण्डवं
८७	१३	ईक्षते	ईक्षते
९९	१६	अम्लसुतं	अम्लसुतं
९९	२५	अंभःसुतं	अंभःसुतं
१०५	२१	हलीमकी	हलीमकी
१०६	१४	पंचपलप्रकर्षं	पंचपलप्रकर्षं
१०७	४	चूर्णं	चूर्णं
१०९	२५	वातरलेष्मणि	वातरलेष्मणि
११८	१८	कपिलकः	कपिलकः
११९	२४	विलयंति	विलयंति
१२०	२१	शुद्धिः	शुद्धिः
१२५	२३	मूत्रेण	मूत्रेण
१२६	८	निषन्यात्	निषन्यात्
१३३	२५	कपित्थमधु	कपित्थमधु
१४५	७	गुल्म	गुल्म
१५४	९	सुखान्	सुखान्

पत्रे	पंक्तौ	त्याज्यं	यासं
१६१	२	शुद्धकोष्ठे	शुद्धकोष्ठे
१६२	१९	अन्योन्यसंसर्गे	अन्योन्यसंसर्गे
१६६	४	निरुहित	निरुहितं
१६६	१०	निरुहवस्ते	निरुहवस्तेः
१७१	१०	निष्ठगूयादित्यत्र	निष्ठगूयादित्यत्र
		तिचरके पाठः	
१७७	५	आध्यान	आध्यान
१७९	१७	उत्पत्तिः	उत्पत्तिः
२००	१५	मधुकन्दीबेर	मधुकन्दीबेर
२००	१६	सुरामेषमूत्रपिष्टैः	सुरामेषमूत्रपिष्टैः
		पिष्टैः	
२१५	२१	वीतशस्त्राश्मजने	वीतशस्त्राश्मजने
२२१	६	वर्त्मात-	वर्त्मातः
२२४	१	वमनैः	वमनैः
२२८	२	पिष्टकघ्न	पिष्टकघ्नम्
२२८	१७	ईक्षमाणस्य	ईक्षमाणस्य
२३०	५	शिरोवक्रं	शिरोवक्रं
२३१	१	शुद्धशुक्रं	शुद्धशुक्रं
२३७	२४	शीलालं	शीलालं
२४२	१७	पोटल्या	पोटल्या
२४५	७	दावीतुत्थं	दावीतुत्थं
२५३	२१	हेतुः	हेतुः
२८८	१९	मुहुः	मुहुः
२८८	२४	पांडुः	पांडुः
२९३	१९	प्रयुजीत	प्रयुजीत
२९८	२४	आचरमो २	आचरमोच्छ्वासान्
		च्छ्वासान्	
३१९	१	प्रपौडरीमधुक	प्रपौडरीमधुक
३३०	२०	माहरणं	माहरणं
३३६	२५	अश्विक्कः	अश्विक्कः
३७१	२१	सितायोय	सितातोय
३८०	१६	मारदाराम	मारदाराम

शुद्धिपत्रम्

पत्रे	पक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं	पत्रे	पक्तौ	त्याज्यं	ग्राह्यं
३९०	२३	वर्षशतम्	वर्षशतम्	४०९	१९	सर्वेननम्	सर्वेननम्
३९५	१४	लशुनोद्धवः	लशुनोद्धवः	४१५	७	षष्टिकौदनः	षष्टिकौदनं
३९७	११	मेघा	मेघा	४२१	६	पाद्ये	प्रतिपाद्ये
४०५	२	सुरवी	सुखी				

अष्टांगसंग्रहग्रंथास आश्रयदात्यांची नावे

नावे	प्रती	बक्षिस	पत्ता
१ श्रीमन्महाराजावखतसिंगजी संस्थान लुणावाडा	१५	५०	लुणावाडा
२ सर दिनशाजी माणकजी पेटिट	५	५०	मुंबई
३ मेहरबान नवाबसाहेब बाहादुरखानजी संस्थान जुनागढ	१०		जुनागढ
४ श्रीमंत पंतसचिव निसचत श्रीधर विनायकशास्त्री भोरकर	४		भोर
५ शेठ चतुर्भुज मोरारजी	१०	५०	मुंबई
६ रावसाहेब वृंश्वनाथ नारायण मंडलिक वकील सी. आय. ई-	१		मुंबई
७ रावबाहादुर लालशंकर उमयाशंकर फर्स्ट क्लास सवाईनेट जडज नासिक	२	५	नासिक
८ रावबाहादुर विष्णुमोresh्वर भिडे	३	२०	पुणे
९ श्रीमंत संस्थान मिरजमळा कारभारी	३		मिरज
१० रावबाहादुर महादेव गोविंद रानडे सी. आय. ई-	२		पुणे
११ रावसाहेब गोपाळ मोरेश्वर साठे रिपोर्टर अनेधि नेटिव भेस	१	२	मुंबई
१२ रावबाहादुर गोपाळराव हरिदेशमुख	१		मुंबई
१३ रावबाहादुर रामचंद्र गोपाळदेशमुख	१		कडीमांत
१४ डाक्टर मोरेश्वर गोपाळ देशमुख एम.डी	५		मुंबई
१५ डाक्टर भालचंद्रकृष्ण भाटवडेकर	२		मुंबई
१६ शेठ हरकिशनदास नरोत्तमदास	१		मुंबई
१७ डाक्टर रामकृष्णगोपाळ भांडारकर मेफिसर	१		पुणे
१८ राजमान्यराजश्री मनोहर गणेशदेव	१	२	नासिक

आश्रयदात्यांची नावे

नांव	पती	वक्षिस	पत्ता
१९ श्रीमंत रा० रा० गणपतराव दामोदर चांदवडकर	१	१५	नासिक
२० राजमान्यराजश्री गणेश रघुनाथ मुठे	२	२	नासिक
२१ राजमान्यराजश्री पुरुषोत्तम उमार्शकर	१	१०	नासिक
२२ रावबाहादुर नारायण आपाजी वाड वकील	२		नासिक
२३ श्रीमंत श्रीबाई साहेब मलेक श्रीबापजी मिथानीसौभाग्यवती दिकरी	२		विरमगाम जिल्हा अमदाबाद
२४ शेट ठाकुरजी मुळजी सन्स	२	१०	मुंबई
२५ शेट धनजी मावजी	२		मुंबई
२६ राजमान्यराजश्री मनसुखरामसूर्यरामत्रिपाठी	२		मुंबई
२७ शेट धरमशी मुरारजी गोकुळदास	२		मुंबई
२८ श्रीमंत राजश्री येल्लापाबाळाराम	२		मुंबई
२९ श्रीमन् महाराजाकेसरीसिंगजी के.सी. एस आइ संस्थान इडर	२		इडर
३० रा०रा० जयराम आबाजी वकील	१	५	नासिक
३१ रावसाहेब गंगारधर नृसिंह केतकर वकील	१	५	नासिक
३२ रावसाहेब गणेश पांडुरंग वैद्य वकील	१	५	नासिक
३३ रावसाहेब नरहर पुरुषोत्तम टिळक डे० इनस्पेक्टर	१	५	सोलापुर
३४ रावबाहादुर मार्निड वामनश्रीचिथ	१		पुणे
३५ मलेक श्रीहायातखानजी लाखाजीसाहेब वणोद दरबार	१		वणोदताबे वडवाण
३६ रावबाहादुर धोंडोशामरावगरुड सालिसिटर	१		मुंबई
३७ राजमान्यराजश्री हरि महादेव पराजपे ने-टिवओपिनियनचे मालक	१		मुंबई
३८ राजमान्यराजश्री सिताराम दामोदर भोंडे	१	२	नासिक
३९ रावसाहेब बाळाजी दाजी धमाळ	१	२	नासिक

आश्रयदात्यांची नावे

३

नावे	पती	बक्षिस	पत्ता
४० श्री.रा. लक्ष्मणराव रामराव सुकेणकर जा.	१	२	नासिक
४१ रावसाहेब पुरुषोत्तम सदासिव वकील	१	२	नासिक
४२ राजमान्यराजश्री रामचंद्र विश्वनाथ पटवर्धन वकील	१	२	नासिक
४३ रावसाहेब दाजी विष्णु केतकर वकील	१	२	नासिक
४४ राजमान्यराजश्री माधवराव जनार्दन पळ- निटकर वकील	१	२	नासिक
४५ रावसाहेब शंकर कृष्ण देवभानकर	१	२	मुंबई
४६ वेदशास्त्रसंपन्न जटाशंकर विठ्ठलजी वैद्य	२		मुंबई
४७ शेट वृंदावनदास पुरुषोत्तमदास	२		मुंबई
४८ शेट ठक्कर मुळजी जेठा	२		मुंबई
४९ वेदशास्त्रसंपन्न परभुराम जीवनराम वैद्य	२		मुंबई
५० रावबाहादुर यशवंतराव धंधक मिर्रीकर जाहागीरदार	१		नेवास
५१ वेदशास्त्रसंपन्न रामधैतन्यबुवा ब्रह्मचारी	१	१	मुंबई
५२ रावसाहेब वासुदेवराव बाळकृष्ण ठाकळ- कर जाहागीरदार	१	१	नासिक
५३ रावसाहेब कचरदास मयाराम शेट	१	१	नासिक
५४ वेदशास्त्रसंपन्न वैजनाथ लक्ष्मणशास्त्री दाते वैद्य	१		नासिक
५५ राजमान्यराजश्री गोपाळरावजी चांदवडकर कार्टिंगएजंट	१		नासिक
५६ वेदशास्त्रसंपन्न हरिधोडेदेव भाटवडेकर	१		पुणेपठबुध.
५७ रावसाहेब द्वारकानाथ राधोबा तरखडकर हेडमास्तर हायस्कूल नगर	१		नगर
५८ राजमान्यराजश्री मोहनलाल हिरालाल वकील	१		नगर
५९ रावसाहेब केशवराव विश्वनाथ पटवर्धन वकील	१		

आश्रयदात्यांची नावे

नावे	श्रुती	वसिस	पत्ता
६० रावबाहादुर निळकंठराव भगवंत मुळे डिस्ट्रिक्ट- कूदेपुटिकलेकटर	१		नगर
६१ रावबाहादुर नारोमहादेव ठोसर फस्टक्लास स०जज	१		नगर
६२ रावसाहेब प्रभाकरलक्ष्मण नागपुरकरवकील	१		सोलापुर
६३ राजमान्यराजश्री नारायणमल्हार वकील कोटिशिवगांव जिल्हा अहमदनगर	१		शेवगांव
६४ राजमान्यराजश्री भगवंतराव धोंडदेव	१		शेवगांव
६५ सौभाग्यवती वज्रचुडेमण्डित काशीबाई का- निठकर	१		नेवासें जि नगर
६६ राजमान्यराजश्री श्रीधर दाजी नेवासे बुद्धख	१		नेवासें
६७ मेहेरबाब जाहागीरदार उस्थल	१		नेवासें
६८ रावसाहेब भगवंत बळवंत प्रधान मामले- दार नेवासें	१		नेवासें
६९ राजमान्यरा० दामोदरकृष्ण करंदिकर	१		मुंबई
७० रावबाहादुर महादेव वासुदेव बर्वे माजी कारभारि कोल्हापुर	१		रत्नागरी
७१ राजमान्यराजश्री दामोदर जनार्दन गोखले	१		पुणे
७२ राजमान्यराजश्री महादेव चिमणाजी आपटे वकील हायकोर्ट	१		मुंबई
७३ राजमान्यरा० रामचंद्र दाजी नगरकर यांचिहस्ते देवरुख बेथील लायब्ररी करितां	१		देवरुख
७४ वेदशास्त्रसंपन्न गोपाळ रामचंद्र विवलकर वैद्य	१		नासिक
७५ रावसाहेब गणेश वेंकटेशजीशी संस्कृत- मास्तर हायस्कूल	१		मुंबई
७६ राजमान्यराजश्री शाधराव विठ्ठल वकील	१		वई

आश्रयदात्यांचीं नांविं

नांविं	प्रति	वसिस	पत्ता
७७ राजमान्यराजश्री जनार्दन दामोदर कोल्हटकर	१		मुंबई
७८ राजमान्यराजश्रीदत्ताराम पुरुषोत्तम इयटि	१		मालवण
७९ राजमान्यराजश्री रामचंद्र बळवंत पाठक	१		मुंबई
८० डाक्टर गोविंद बाळाजी खेर	१		मुंबई
८१ वेदशास्त्रसंपन्न हरि बापु जोशी (काकाबैद्य)	१		वसई
८२ रावसाहेब बाळकृष्णबापुजी खत्री	१		मुंबई
८३ रावबाहादुर रघुनाथ रामचंद्र इंजनीयर	१		नासिक
८४ वेदशास्त्रसंपन्न मोरेश्वर काशीनाथ पाटणकर वैद्य	१		मुंबई
८५ रावसाहेब लक्ष्मण रामचंद्र वैद्य	१		मुंबई
८६ डाक्टर कृष्णजी काशीनाथ गोखले	१		नागपुर
८७ वेदशास्त्रसंपन्न राघवानंद बुवा ब्रह्मचारी	१		मुंबई
८८ रावसाहेब सत्ताराम पंत जोशी मुनसफ मुकसमाडे	१		माडे
८९ रावबाहादुर माधवराव पांडुरंग बर्वे	१		मुंबई
९० राजमान्यरा० शेषगिरिराव विठ्ठल कारवार	१		कारवार
९१ शेट विजयभूखण दास आत्माराम	१		मुंबई
९२ राजमान्यराजश्री गणेश पांडुरंग पराजपे व०	१		नासिक
९३ राजमान्यराजश्री रामचंद्रमोरीश्वर वैशंपायन वकील	१		नासिक
९४ शेट रामदिन गंगाराम	१		नासिक
९५ शेट आमलक केवळचंद	१		नासिक
९६ शेट गोपाळ पानाचंद	१		नासिक
९७ विद्वहर्ष राजमान्यराजश्री विष्णुशामजीरान-डे (बंडनाना)	५		पुणे
९८ रावसाहेब आपाजी ऊर्फ रंगनाथबाळकृष्ण देशपांडे जालनापुरकर सबरजिष्टार	१	२	नासिक
९९ राजमान्यराजश्रीकृष्णराव गंगाधरभुणेमा-लेगांवकर अबकारी क्लार्क	१	१	नासिक
१०० रावबाहादुर अंबालाल साकरलाल हाडको-टेजळ बडोदा	१		बडोदा